

Poona Oriental Series No. 50

पण्डितराजराजतिलकजगन्नाथप्रणीतो

॥ भामिनीविलासः ॥

पण्डितहरदत्तशर्मकृतया चषकाख्यया टीकया समेतः ।

BHĀMINĪVILĀSA

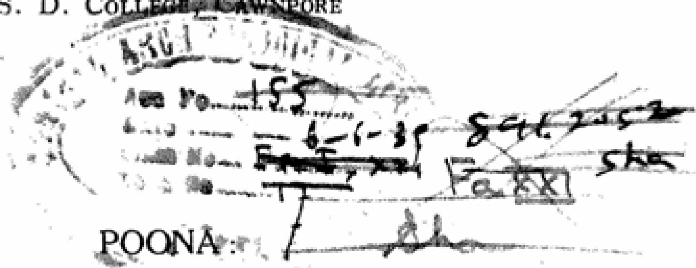
OF

PAṆḌITARĀJA JAGANNĀTHA

Critically edited with his own commentary called 'Caṣaka' in Sanskrit and Translation and Notes in English

BY

Vidyā-sudhākara HAR DUTT SHARMA, M.A., Ph.D.
SOMETIME PROFESSOR OF SANSKRIT
S. D. COLLEGE, CAWNPORE

POONA:
ORIENTAL BOOK AGENCY
1935

WORKS BY THE SAME AUTHOR

			Rs. As.
1.	Padmapurāṇa and Kālidāsa.	...	2—0
2.	Jayamaṅgalā.	...	2—0
3.	Saduktikarṇāmṛta.	...	10—0
4.	Sāṅkhyakārikā—Gauḍapādabhāṣya.	...	2—0
5.	Sāṅkhyakārikā—Tattva-Kaumudī.	...	3—0
6.	Kāvyaprakāśa	...	3—0
7.	Bhāminivilāsa	...	2—0

Printed by : S. R. Sardesai, B.A., LL.B., at the Samarth Vidyalaya's 'Samarth Bharat Press', 947 Sadashiv Peth, Poona 2.

Published by: Dr. N. G. Sardesai, for the Oriental Book Agency, Poona 2.

CONTENTS

OF

भामिनीविलासः

Published by—Dr. N. G. Sardesai, L. M. & S., Manager, Oriental Book Agency, 15 Shukrawar Peth, Poona 2.

Printer—S. R. Sardesai, B.A., LL.B., Navin Samarth Vidyalaya's Samarth Bharat Press, 947 Sadashiv, Poona 2.

INTRODUCTION

The Text

The text of the *Bhāminīvilāsa* is printed here on the basis of the following printed editions:—

1. L. R. Vaidya's edition, Bombay, 1887.
2. S. M. Paranjape's edition, Poona, 1895.
3. Śeṣādri edition, Bombay (no date given).
4. Bal's edition with Mahādeva Sūri's Gloss, Bombay, 1895.
5. Nirṇayasāgara edition with Acyutarāya's commentary, Bombay, 1933.
6. Nirṇayasāgara edition of Rasagaṅgādhara, Bombay, 1916.

Before fixing any reading, I have taken into consideration the readings of these editions as well as those which are given in their foot-notes. In the Notes appended at the end of the book the various readings and their propriety or otherwise have been fully discussed.

Traditions about the Author

In spite of the fact that the author Jagannātha Paṇḍitarāja flourished as late as about the 17th century A.D., we have no historical account or authentic tradition on which we can base his life. A considerable mass of traditions has sprung round him and it is well nigh impossible in the present state of our knowledge to differentiate fact from fiction. Some of these traditions are given below.

1. Jagannātha came from Tailaṅga country and

started a school at Jaipur.[1] Once upon a time a Kazi came to Jaipur and challenged the pandits of the place to a debate. None could meet his challenge, but Jagannātha studied the muslim religious books and defeated the Kazi on his own ground. The Emperor of Delhi hearing of our poet's fame invited him to Delh and granted him his patronage. The poet there fell in love with a muslim girl[2] whom he married and spent his youth at the Moghul capital. In his old age he went to Benares but he was excommunicated by pandits like Appayadīkṣita on the ground that he was contaminated by the contact of a muslim woman. Being very much distressed at it Jagannātha went to the Ganges and seated on the Ghāt stairs began to sing the praise of Gaṅgā in extempore verses. These verses are known by the name of Gaṅgālaharī. The mother Gaṅgā was very much pleased by his devotion and began to rise

1. Pandit Durgāprasāda says that the Jaipur-Jagannātha, who was a Mahārāṣṭra brahmin, is different from our author. The descendants of Jaipur-Jagannātha are still found in Brahmapurī near Jaipur. He composed the following works in 1731 A.D. at the instance of the Rajput King of Jaipur--सिद्धान्तसम्राट्, सिद्धान्तकौस्तुभ, and रेखागणित (a translation of Euclid). The Maharaja of Jaipur, named Savāi Jaisiṁha, was born in 1688 A.D. and ascended the throne in 1700. He performed an *as'vamedha* sacrifice in 1714 and died in 1728 A.D.

2. Jagannātha is alleged to have composed the following verses about the muslim girl—

यवनीरमणी विपदः शमनी कमनीयतमा नवनीतसमा ।
उहिऊहिवचोऽमृतपूर्णमुखी स सुखी जगतीह यदङ्कगता ॥
यवनी नवनीतकोमलाङ्गी शयनीये यदि नीयते कथंचित् ।
अवनितलमेव साधु मन्ये न वनी माघवनी विनोदहेतुः ॥
न याचे गजालिं न वा वाजिराजिं न वित्तेषु चित्तं मदीयं कदाचित् ।
इयं सुस्तनी मस्तकन्यस्तहस्ता लवङ्गी कुरङ्गीदृगङ्गीकरोतु ॥

one step at the end of each verse. After the 52nd verse the river took the poet and his muslim wife in her lap and carried away both of them in her current.

2. When Jagannātha lived under the patronage of Akbar, Emperor of Delhi, he married a muslim girl named Lavaṅgī. After some time the wife died[3] and Jagannātha in his sorrow for her, went to live at Benares. But he was insulted by the pandits of Benares. At this the poet went to the river Ganges and after having praised Gaṅgā by means of his Gaṅgālaharī leaped into its rain-swollen current.

3. When Jagannātha was enjoying the favours of the royal court at Delhi he received an invitation from some ruling Prince. To the invitation he sent the following reply:[4]

"Either the Lord of Delhi or the Lord of the Universe can fulfil (my) desires. Favours granted by other kings can only suffice for vegetables or salt."

4. Jagannātha had performed austerities to please a Goddess who granted him the following boon:[5]

"Roam till the land of Kurus (in the North) and do not doubt your success in debates with your oppo-

---

3. करुणविलास of our book is said to have been inspired by this sad event. On this Pandit Durgāprasāda pertinently remarks that we should infer from the following verse that the poet lost his son also—

अपहाय सकलबान्धवचिन्तामुद्दास्य गुरुकुलप्रणयम् ।
हा तनय विनयशालिन् कथमिव परलोकपथिकोऽभूः ॥

Rasagaṅgādhara, p. 33

4. दिल्लीश्वरो वा जगदीश्वरो वा मनोरथान् पूरयितुं समर्थः ।
अन्यैर्नृपालैः परिदीयमानं शाकाय वा स्याल्लवणाय वा स्यात् ॥

5. आकुरुदेशं विचरेर्मा कुरु परवादनिर्जये शंकाम् ।
स्वीकुरु वरमेकं मे व्याकुरु भो वत्स शास्त्राणि ॥

nents; but, my child, accept one boon from me and explain the S'āstras."

5. Haridīkṣita, the teacher of the celebrated Nāgeśabhaṭṭa, went to Delhi and challenged Jagannātha. The poet feared him and his superior scholarship. He tied a charm round his arm and next day defeated the opponent Haridīkṣita. The great grammarian was very much vexed and disappointed and on returning home he resolved either to destroy himself or vanquish Jagannātha. Through the help of some divinity he defeated Jagannātha next day.

6. Jagannātha became a renowned pandit through the favour of the mother Gaṅgā. Then he went to Delhi and described his poverty-ridden condition in the following verse before the Emperor.

शीतार्ता इव संकुचन्ति दिवसा नैवाम्बरं शर्वरी
शीघ्रं मुंचति किं च हुतभुक्कोणं गतो भास्करः ।
त्वं चानङ्गहुताशभाजि हृदये सीमन्तिनीनां गतो
नास्माकं वसनं न वा युवतयः कुत्र व्रजामो वयम् ॥

He received the royal patronage and had relations with a muslim girl. He never married her. From the above verse, it is evident that when he came to Delhi he was unmarried.[6]

Of all the incidents mentioned above, the only things about which we can be absolutely sure, are that our poet had a patron in some Moghul Emperor and that he had some relationship with a muslim girl.

His parentage and date.

Jagannātha was a Tailaṅga brahmin from South India. He was born in Veginā̄ḍa family and his father's

6. According to Acyutarāya, the verse शीतार्ताः, etc., indicates that the poet had no wife when he came to the Court of the Emperor of Delhi.

name was Perubhaṭṭa. The father of our poet studied Vedānta under Jñānendrabhikṣu, Nyāya and Vaiśeṣika under Mahendra, Pūrva-Mīmāṁsā under Khaṇḍadeva and the Mahābhāṣya under Vīreśvara Śeṣa. Jagannātha's mother's name was Lakṣmī. He studied mostly under his own father. In his youth he visited the court of Emperor Shah Jehan and obtained from him the title of Paṇḍitarāja.[7] He enjoyed the patronage of the Emperor and that of his son Dara Shikoh.

It is a mistake to think that our poet lived in the reign of Akbar. In one of his verses[8] Jagannātha praises

---

7. " तैलंगान्वयमंगलालयमहालक्ष्मीदयालालितः ।
श्रीमत्पेरमभट्टसूनुरनिशं विद्वल्ललाटंतपः ॥
संतुष्टः कमताधिपस्य कवितामाकर्ण्य तद्वर्णनं ।
श्रीमत्पंडितराजपंडितजगन्नाथो व्यधासीदिदम् ॥ " प्राणाभरण 52.

" मूर्तिमतेव नबाबासफखानस्य प्रसादेन द्विजकुलसेवाहेवाकिवाङ्मनःकायेन माथुरकुलसमुद्रेंदुना रायमुकुंदेनादिष्टेन सार्वभौमश्रीशहाजहांप्रसादाधिगतपंडितराजपदवीविराजितेन तैलंगकुलावतंसेन पंडितजगन्नाथेनासफविलासाख्येयमाख्यायिका निरमीयत ॥ " *Āsafavilāsa, Introduction.*

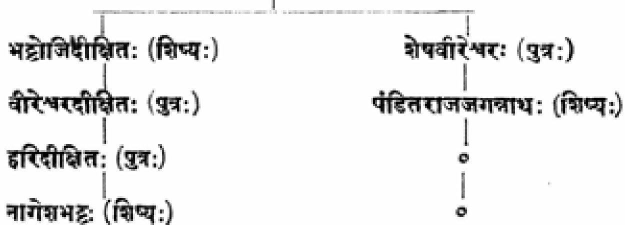
" श्रीमज्ज्ञानेंद्रभिक्षोरधिगतसकलब्रह्मविद्याप्रपंचः ।
काणादीराक्षपादीरपि गहनगिरो यो महेन्द्रादवेदीत् ॥
देवादेवाध्यगीष्ट स्मरहरनगरे शासनं जैमिनीयं ।
शेषाङ्कप्राप्तशेषामलभणितिरभूत्सर्वविद्याधरो यः ॥ "
" पाषाणादपि पीयूषं स्यन्दते यस्य लीलया ।
तं वन्दे पेरुभट्टाख्यं लक्ष्मीकान्तं महागुरुम् ॥ "

रसगंगाधर, *Introduction*, p. 2.

8. " श्यामं यज्ञोपवीतं तव किमिति मर्षासंगमात्कुत्र जातः
सोऽयं शीतांशुकन्यापयसि कथमभूत्तज्जलं कज्जलाभम् ।
व्याकुप्यन्नूरदीनक्षितिरमणरिपुक्षोणिभृत्पक्ष्मलाक्षी-
लक्षाक्षीणाश्रुधारासमुदितसरितां सर्वतः संगमेन ॥ " रसगंगाधर, p. 52 1

Nūradīn which name Mr. Vaidya indentifies with Nuruddin Muhammad Jehangir. On this Mr. Vaidya conjectures that Jagannātha lived in the reign of Jehangir also. But I am inclined to think that our poet here praises the father of his patron Shah Jehan. It seems rather unlikely that Jagannātha should have lived so long a life as to enjoy the patronage of three generations.

Now, with regard to the incident that Haridīkṣita, teacher of Nāgeśabhaṭṭa, had challenged Jagannātha, it has been suggested by Mr. Vaidya, on the testimony of Dr. Kielhorn (who thinks that Haridīkṣita must have lived in about 1750 A.C.), that Haridīkṣita and Jagannātha could not have been contemporaries. But, as pointed out by the late Pandit Durgāprasāda (Rasagaṅgādhara, introduction p. 6), the approximate date of Nāgeśabhaṭṭa is 1706 A.D. The following table given by P. Durgāprasāda makes the position still clearer.

Thus, it is just possible that Jagannātha and Haridīkṣita were contemporaries. Again, from the benedictory stanza of Nāgeśa in the beginning of his gloss on Rasagaṅgādhara नत्वा गंगाधरं मर्मप्रकाशं तनुते गुरुम् we learn that Gaṅgādhara was one of the teachers of Nāgeśa. In a Ms. of the Subhāṣitahārāvalī, an anthology of Sanskrit poets by Hari Kavi we come across two verses

of Jagannātha in which Gaṅgādhara is mentioned. They are—

वितण्डाहेस्वाद्यैरतिविततवाक्यैरपि नृभि, नँ जेयोऽसौ विद्वज्जनसद्सि गंगाधरबुधः। पुरारिप्रोच (च्च) ब्रजटिलो(?) ध्रूनितशिर, स्तटिन्यंभः-पूरोपमवचनवाचालि [त] मुखः ॥ fol. 33a, 122.

उरस्यस्य श्रश्यत्कवरभरनिर्यत्सुमनसः, पतन्ति स्वर्बालाः स्मरपरवशा दीनमनसः। सुरास्तं गायन्ति स्फुरिततनु गंगाधरमुखा,–स्तवायं दक्पातो यदुपरि कृपातो विलसति ॥ fol. 67 a, 599.

(The last verse is from Jagannātha's Lakṣmīlahari, 3.)

I am inclined to identify this Gaṅgādhara with Gaṅgādhara the teacher of Nāgeśa. Now, if one teacher of Nāgeśa can become Jagannātha's contemporary then there is strong reason to suppose that the other was also one.

Jagannātha, therefore, lived in the middle of the 17th and the beginning of the 18th century A.D.

His works.

1. *Piyūṣalaharī* or *Gaṅgālaharī*, the well-known poem in praise of Gaṅgā. It is very popular and has been printed many times at different places.

2. *Sudhālaharī*, a short poem of 30 verses in praise of the god Sun, printed in K. M. I, pp. 16–22.

3. *Amṛtalaharī*, a short poem of 11 verses in praise of the goddess Yamunā, printed in K. M. I, pp. 99–101.

4. *Karuṇālaharī*, a poem of 60 verses in praise of god Viṣṇu, printed in K. M. II, pp. 55–61.

5. *Lakṣmīlaharī*, a poem of 41 verses in praise of goddess Lakṣmī, printed in K. M. II, pp. 104–111.

6. *Yamunā-varṇana*, a prose work which is not yet found. We find only two quotations from it in Rasa-gaṅgādhara.

" तनयमैनाकगवेषणलंबीकृतजलधिजठरप्रविष्टहिमगिरिभुजायमानया भगवत्या भागीरथ्याः सखी ॥ " P. 19.

"रविकुलप्रीतिमावहन्ती नरविकुलप्रीतिमावहति। अवारितप्रवाह-सुवारितप्रवाहा ॥" P. 128.

7. *Āsafa-vilāsa*, in praise of Nawab Asaf Khan, probably identical with Khan Khanan of Shah Jehan. Only two quotations from this work are found in Rasagaṅgādhara pp. 166 and 457.

8. *Prāṇābharaṇa*, a poem in 53 verses with the author's own gloss in praise of Prāṇanārāyaṇa, king of Kāmarūpa, published in K. M. I, pp. 79–90.

9. *Jagadābharaṇa*, P. Durgāprasāda, in his introduction to Rasagaṅgādhara, says that it is a panegyric on Dara Shikoh and that this poem is identical with Prāṇābharaṇa, with the name of Dara inserted in place of Prāṇanārāyaṇa. According to the late Mr. S. M. Paranjape, who examined a Ms. of this poem, the poem in this form must have been intended for the Rajput prince Jagatsiṁha, son of Rāṇā Karṅasiṁha of Udaipur. Rāṇā Karṇasiṁha died in 1628 A.D. This conclusion of Mr. Paranjape is based upon the following last verse and the colophon found in the Ms.

तैलंगान्वयमंगलालयमहालक्ष्मीदयालालितः
श्रीमत्पेरमभट्टसूनुरनिशं विद्वल्ललाटंतपः।
श्रीराणाकलिकर्णनंदनजगत्सिंहप्रभोर्वर्णनं
श्रीमत्पंडितरायसत्कविजगन्नाथो व्यतानीदिदम् ॥

इति महामहोपाध्यायपदवाक्यप्रमाणपारावारीणतैलंगकुलावतंसश्रीपेरमभट्टसूरेस्तनयेन विनिर्मितं जगदाभरणाख्यं जगत्सिंहवर्णनम् ॥

Mr. Paranjape adds—"But as the line, दुग्धाब्धे भवता, etc., is found in the R. G. as दुग्धाब्धे भवता समो विजयते दिल्लीधरावल्लभः, it is likely that the copy seen by Pandit Durgāprasāda might have got some expression pointing out to Dara. Still it should be remembered that the name Jagadābharaṇa suits well with the description of Jagatsiṁha only."

10. *Citramīmāṁsā-khaṇḍana*, a collection of those faults which Jagannātha found with Appaya Dīkṣita's views as described in Citramīmāṁsā and which are scattered in Rasagaṅgādhara. The book is published in the K. M. Series.

11. *Manoramā-kucamardana*, a work on grammar devoted to a criticism of Manoramā, Bhaṭṭojidikṣita's commentary on his own Siddhānta-Kaumudī. The work is still in a Ms. form.

12. *Rasagaṅgādhara*, an incomplete work on rhetorics which suddenly breaks down in the midst of Uttara *alaṁkāra*. It is the masterpiece of Jagannātha in which he shows his mastery of logic, subtle thinking, perspicuity of style and a wonderful grasp and insight in the *alaṁkāra-s'āstra*. It is a pity that the author left it incomplete, otherwise it would have entirely eclipsed even Mammaṭa's Kāvyaprakāśa. Although there are many guesses as to why it was left incomplete, but most probably it is due to author's unexpected death. The work is published in the K. M. Series with Nāgeśabhaṭṭa's commentary.

13. *Bhāminīvilāsa*, a beautiful *kāvya* in four chapters—*Prāstāvikavilāsa*, *S'ṛṅgāravilāsa*, *Karuṇavilāsa* and *S'āntavilāsa*. According to Nāgeśabhaṭṭa the poem was written before the author composed his Rasagaṅgādhara and it served as a store-house from which he drew his illustrations. In Rasagaṅgādhara we read—

निर्माय नूतनमुदाहरणानुरूपं काव्यं मयात्र निहितं न परस्य किंचित्।

On this Nāgeśa says—

तत्तदलंकारादिलक्ष्यत्वयोग्यं काव्यं भामिनीविलासाख्यम्

But it is better to understand the word *kāvya* in the sense of poems in general.

There is a very great discrepancy with regard to the number of verses in this work. Messers Seshadri and Vaidya give 129 verses in the first, 183 in the second, 19 in the third and 45 in the fourth *vilāsas*. The total number of verses in their editions comes to 376. But the texts of Messers Paranjape, Bal and Acyutarāya Modak (as published in the Nirṇayasāgara edition) give 101 in the first, 102 in the second, 19 in the third and 32 in the fourth *vilāsas*. I follow their arrangement in this edition. The total number of verses here comes to 254. The extra verses are given in the appendix. For the detailed discussion over this point I would refer the readers te the excellent introduction given by Mr. Paranjape. Thus, we get an excess of about 121 verses. Out of these about 100 are not found in the Rasagaṅgādhara. Although these verses are nowhere found in the name of another man, yet I very much doubt that they are from Jagannātha's pen.

Now let us examine the following verses from Bhāminīvilāsa and compare them with the verses found in the *Bhāvavilāsa* and *Anyoktimuktālatā*.

Bhāminī Vilāsa	*Anyokti Muktālatā*
पुरा सरसि मानसे विकचसारसालिस्खलत्-	आस्ते रोहत्कनककमले केलिपात्रे मृडान्याः
परागसुरभीकृते पयसि यस्य यातं वयः ।	खेलन्हेलोन्मदमधुकरीमानसे मानसे यः ।
स पल्वलजलेऽधुना मिलदनेकभेकाकुले	भेकोद्रेकप्रणयिनि वलद्वाल-जम्बालजाले
मरालकुलनायकः कथय रे कथं वर्तताम् ॥ २ ॥	स स्यादुत्कः परिमितजले पल्वले किं मरालः ॥ १४ ॥
यैस्त्वं गुणगणवानपि सतां द्विजिह्वैर-सेव्यतां नीतः ।	कान्तिर्लोचनवर्तिरद्भुतमयी मूर्तिर्महत्सौरभं

Bhāminī Vilāsa	*Anyokti Muktālatā*
तानपि वहसि पटीरज किं कथया- मस्त्वदीयमौन्नत्यम् ॥ १९ ॥	निष्यन्दोऽथ सुधाकरादपि सुधास्यंदादपि ह्लादकः । सर्वोऽयं विरलो जगत्यपि गुणग्रामोऽभिरामो हहा पश्योत्तंसभुजंगसंगमजुषः श्रीखंड ते खंडितः ॥ ७२ ॥
अपनीतपरिमलान्तरकथे पदं न्यस्य देवतरुकुसुमे । पुष्पान्तरेऽपि गन्तुं वांछसि चेद् भ्रमर धन्योऽसि ॥ २० ॥	येनास्यः कमलाविलासकमले किंजल्कपानोत्सवो यो लीलां वितनोति नाभिनलिनोत्संगे तथा शार्ङ्गिणः । तस्य स्वात्कुसुमान्तरे मधुलिहः- कुत्राप्यहो न स्थिति- र्न प्रीतिर्न रतिर्न केलिसमयो नो विस्मयो न स्मयः ॥ २६ ॥
एणीगणेषु गुरुगर्वनिमीलिताक्षः किं कृष्णसार खलु खेलसि कानने- ऽस्मिन् । सीमामिमां कलय भिन्नकरीन्द्रकुम्भ- मुक्तामयीं हरिविहारवसुं- धरायाः ॥४७॥	अद्रिद्रोण्यां निवस दिवसं जातलीलानुषंगै- रंगैर्मा स्म स्मयतरलितैरंग सारंग रंगः । दर्पद्वारं द्विरदकदनोदग्रपाणिर्यदग्रे प्रत्यासन्नो वनविहरणक्रीडया कुंजरारिः ॥ १२ ॥
Bhāminī Vilāsa	*Bhāvavilāsa*
दिगन्ते श्रूयन्ते मदमलिनगंडाः करटिनः करिण्यः कारुण्यास्पदमसमशीलाः खलु मृगाः । इदानीं लोकेऽस्मिन्ननुपमशिखानां	येन शैशवपदे मदेभराड्- गंडसीमनखैर्विखंडितम् । यौवनोत्सवमवाप्य केसरी केषु दर्शयतु सोऽद्य पौरुषम् ॥ १०४ ॥

Bhāminī Vilāsa	*Bhāvavilāsa*
पुनरयं नखानां पांडित्यं प्रकटयतु कस्मिन् मृगपतिः ॥ १ ॥	
येनामंदमरंदे दलदरविंदे दिनान्यनायिषत । कुटजे खलु तेनेहा तेने हा मधुकरेण कथम् ॥ ९ ॥	नीरजान्यपि निषेव्य निर्भरं नीरसानि कुटजानि वांछसि । चंचलत्वमिह चंचरीक ते साहजं कथमिदं विमोक्ष्यसि ॥४१॥
नापेक्षा न च दाक्षिण्यं न प्रीतिर्न च संगतिः । तथापि हरते तापं लोकानामुन्नतो घनः ॥ ३७ ॥	कस्मादिन्दुरसौ धिनोति जगतीं पीयूषगर्भैः करैः कस्माद्वा जलधारयैव धरणिं धाराधरः सिंचति । श्रामं श्राममयं च नन्दयति वा कस्मात् त्रिलोकीं रविः साधूनां हि परोपकारकरणे नोपाध्यपेक्षं मनः ॥ २६ ॥

This comparison will clearly show that not only the ideas but even the phraseology is common between Bhāminīvilāsa, Bhāvavilāsa and Anyoktimuktālatā. The author of Anyoktimuktālatā is Śambhu Mahākavi who flourished in the reign of king Harṣa of Kashmir (1088-1100 A.D.). Now, this similarity goes against the contention of Jagannātha; *viz.*, निर्माय नूतनमुदाहरणानुरूपं काव्यं मयात्र निहितं न परस्य किंचित्, unless we understand that Jagannātha has not borrowed any complete verse of any author, although he may have done the शब्दापहार or अर्थापहार. As regards Bhāvavilāsa, its author Rudra Nyāya-Vācaspati flourished in the reign of king Bhāvasiṁha of Jaipur, who was a contemporary of Akbar. Those who believe

Jagannātha to be a contemporary of Akbar might well accuse Rudra Kavi as having borrowed from Jagannātha. Hence, in spite of our author's care and anxiety expressed in दुर्वृत्ता जारजन्मानो हरिष्यन्तीति शंकया। मदीयपद्यरत्नानां मंजूषैषा कृता मया॥ the essence, if not the actual verses, was stolen from Bhāminīvilāsa. Again, if the verses यवनी नवनीतकोमलांगी, etc., quoted in the footnote 2 above, are supposed to have been those of Jagannātha then they ought to have been incorporated in the Bhāminīvilāsa. When Paṇḍitarāja made this Bhāminīvilāsa as a sort of box to protect his verse-jewels, then he ought to have placed them here. Why he forgot to do so can be explained only when we suppose that they are not written by him. But if our Paṇḍitarāja is put in Shah Jehan's reign (as there is every evidence to show), then he himself cannot be free from the guilt of काव्यापहार.

As a poet Jagannātha stands second to Kālidāsa only. His pride about his learning is not without justification. His style is full of perspicuity (*prasāda*) and he has wonderfully succeeded in combining the *rasas* and *alaṁkāras* without in any way undermining the former. It is easy to depict a *rasa* or *rasas* in a long poem, but to do it, and that also successfully, in *muktakas* (single verses) is an art of highest excellence. His Bhāminīvilāsa was written perhaps in honour of hi wife Bhāminī, although there are many scholars who dispute this view.

I have derived much help from the edition of the late Mr. S. M. Paranjape in preparing the Notes. I also owe a deep debt of gratitude to Dr. N. G. Sardesai for help rendered to me in various ways.

HAR DUTT SHARMA.

LIST OF ABBREVIATIONS

नि०—Nirṇayasāgara edition of Bhāminvīlāsa with Acyutarāya Modak's Commentary.

र०—Nirṇayasāgara edition of Rasagaṅgādhara.

शे०—Bhāminīvilāsa, edited with Sanskrit Commentary by Śeṣādri Śaṛmā, son of Subrahmaṇya. Indian Printing Press, Bombay.

वै०—L. R. Vaidya's edition of Bhāminīvilāsa. Bombay 1887.

बा०—Bhāminīvilāsa, with the Sanskrit Commentary of Mahādeva Sūri Dīkṣita Paṇḍitarāja, edited by B. G. Bal, Bombay, 1895.

प०—Bhāminīvilasa, edited by S. M. Paranjape, Poona, 1895.

R. G. = Rasagaṅgādhara.

U. R. = Uttararāmacarita.

P. R. = Prasannarāghava.

Bh. = Bhartṛhariśatakas.

Pt. = Pañcatantra.

Kuv. = Kuvalayānanda.

S. = Śakuntalā.

Sk. = Siddhāntakaumudī.

Ku. = Kumarasaṁbhava.

Chan. = Chāṇakyaśataka.

॥ श्रीः ॥

पण्डितराजराजतिलकजगन्नाथप्रणीतः

॥ भामिनीविलासः ॥

प्रास्ताविक-अन्योक्ति-विलासः ।

दिगन्ते श्रूयन्ते मदमलिनगण्डाः करटिनः
करिण्यः कारुण्यास्पदमसमशीलाः खलु मृगाः[१] ।
इदानीं लोकेऽस्मिन्ननुपमशिखानां पुनरयं
नखानां पाण्डित्यं[२] प्रकटयतु[३] कस्मिन्मृगपतिः ॥ १ ॥

[१] प०–A. वनमृगाः । २ बा०–पाटित्यं । [३] प०–H. बा०–प्रकटयति ।

संसाराब्धिगभीरवारितरणं वाञ्छन्ति ये मानवा
जानन्तो भयदानपीह विषयांस्त्यक्तुं न दैन्यात्क्षमाः ॥
भक्तानां भवदुःखमूढमनसां तेषामनुक्रोशवान्
कल्याणं तनुतामुमार्धतनुभाग्देवः सदा शङ्करः ॥
भृगुकुलसूर्याच्चाताच्छङ्करदत्तेति नामभाजोऽहम् ।
सम्प्राप्तसकलविद्यो व्याख्यां वितनोमि हरदत्तः ॥
वाणी पण्डितराजस्य मधुरा मधुनोऽपि या ।
तस्याः पानाय लघुशो व्याख्यानं चषकं मम ॥
दण्डान्वयः पाठभेदाः शब्दाः पर्यायभाजिनः ।
अलङ्काराश्च भावार्थो व्याख्यानेऽस्मिन्निबोधत ॥

इह खलु पण्डितराजो जगन्नाथो दत्तपरकृतोदाहरणेभ्यो मम्मटादिभ्यः साहित्यकारेभ्यः स्ववैलक्षण्यं प्रतिपिपादयिषुः स्वनिर्मिते रसगङ्गाधर आत्मविरचितान्येव पद्यान्युदाजहार। किन्तु तदानीन्तनेषु पण्डितंमन्येषु काव्यचोरणप्रथां परां कोटिमारूढां पश्यन् स्वकाव्यापहारभिया जगन्नाथो ग्रन्थमिममग्रथ्नात् । उक्तं चानेनैव ग्रन्थस्यान्ते—

दुर्वृत्ता जारजन्मानो हरिष्यन्तीति शङ्कया ।
मदीयपद्यरत्नानां मञ्जूषैषा कृता मया ॥

यच्च सत्यप्येतादृशे प्रयत्ने तत्काव्यापहारोऽन्यकृतकाव्यनिवेशश्चास्मिन्नेव ग्रन्थे समजनि तत्सर्वमस्माभिर्भूमिकायां प्रतिपादितत्वान्नात्र पुनराख्यायते ।

दिगन्त इति ॥ **मदमलिनगण्डाः** । मदेन मलिनाः गण्डाः कपोलाः येषां ते । **करटिनः** गजाः । करटो गजकपोलः । **दिगन्ते** । दिशां अन्ते अतिदूरे इत्यर्थः । न तु प्राच्यादिदिक्प्रान्ते । **श्रूयन्ते** । न तु दृश्यन्ते इत्यर्थः। तेषां सिंहभयात्पलायितत्वात् । **करिण्यः** हस्तिन्यः । स्त्रीत्वात **कारुण्यास्पदम्** करुणास्थानम् । दयायोग्या इत्यर्थः । **मृगाः असमशीलाः** । असमं अतुल्यं शीलं स्वभावो येषां ते । नहि ते सिंहवत् पराक्रमस्वभावाः किन्तु भीरवः अतः तुच्छा एव । इदानीं एवं गते । **अयं मृगपतिः** सिंहः। **अस्मिन् लोके** । **अनुपमाशिखानाम्** । अनुपमाः असाधारणाः शिखाः अग्रभागाः येषां तेषाम्। अत्यन्ततीक्ष्णाग्रभागानां इत्यर्थः। **नखानाम्** । **पाण्डित्यं** विदारणादिचातुर्यम् । **पुनः** । **कस्मिन् प्रकटयतु** । ये खलु मदोन्मत्ताः अत एव च योद्धुं योग्याः हस्तिनः ते भयात् पलाय्य दूरं गताः न ते प्रत्यक्षं दृश्यन्ते । करिणीनां च स्त्रीत्वात् न तासु सिंहस्य विक्रमः शोभते अपि तु अनुकम्पैव । मृगाश्च अत्यर्थं भीरुत्वात् तुच्छा एव । एवं गते सति सिंहोऽयं कुत्र स्वविक्रमं दर्शयेदिति मुख्योक्तिः । अन्योक्तिस्तु—ये खलु पाण्डित्याभिमानिनः ते तु नाम श्रुत्वैव मदीयं दूरं पलायिताः । स्त्रीकविषु च दयैव शोभते न ताभिः सह शास्त्रार्थः अन्ये च अल्पश्रुताः अतुल्यबलत्वात् उपेक्षितुमेव योग्याः । ईदृश्यामवस्थायां न कोऽपि पुरतः स्थातुं योग्यो विद्वान् उपलभ्यते येन सह शास्त्रविवादः क्रियेत । सर्वे एव पराजिताः इत्यर्थः । अत्र **अप्रस्तुतप्रशंसा अलङ्कारः** । तस्य लक्षणं काव्यप्रकाशे — "अप्रस्तुतप्रशंसा या सा सैव प्रस्तुताश्रया " इति । अत्र अप्रस्तुतेन मृगपतिना स्वसदृशः प्रस्तुतः पण्डितः कश्चित् गम्यते । पद्येऽस्मिन् **शिखरिणीवृत्तम्** । "रसै रुद्रैश्छिन्ना यमनसभलागः शिखरिणी " इति लक्षणम् । पद्यमेतद्रसगङ्गाधरे अप्रस्तुतप्रशंसायामुदाहृतम् (पृ० ४०२) ॥ १ ॥

पुरा सरसि मानसे विकचसारसा[1]लिस्खल-
त्परागसुरभीकृते पयसि यस्य यातं वयः।
स पल्वलजलेऽधुना मिलदनेकभेकाकुले
मरालकुलनायकः कथय रे कथं वर्तताम् ॥ २ ॥

वा०—'शालि' इति टीकायाम्।

पुरेति ॥ पुरा पूर्वं। मानसे तन्नामके सरसि सरोवरे। विकचसारसालिस्खलत्परागसुरभीकृते विकचानि प्रफुल्लानि सारसानि सरसि भवानि कमलानि। तेषां आलिः पङ्क्तिः। तस्याः सकाशात् स्खलन् अधःपतन्। परागः पुष्परेणुः। तेन सुरभीकृते वासिते। पयसि जले। यस्य राजहंसस्य। वयः आयुः। यातं व्यतीतम्। सः। मरालकुलनायकः मरालानां हंसानाम्। कुलं समूहः। तस्य नायकः स्वामी राजहंसः। मिलदनेकभेकाकुले मिलन्तः एकीभवन्तः। भेकाः मण्डूकाः। तैः आकुले व्याप्ते। पल्वलजले पल्वलं अल्पसरः तस्य जले। अधुना कथं केन प्रकारेण। वर्ततां वासं करोतु। इति रे कथय। येन राजहंसेन कमलानां रजसा सुगन्धिते मानससरोवरस्य जले स्वकीयं पूर्वं वयः गमितं सोऽधुना मण्डूकैः परिपूर्णे अल्पजले लघुसरसि कथं जीवनं निर्वाहयतु—इति मुख्योक्तिः। अन्योक्तिस्तु—येन खलु केनचित् महाभागेन कस्मिंश्चित् रमणीये प्रदेशे पूर्वं दिवसाः सुखेन नीताः, स यदि अधुना नीचप्रदेशे वाचालानां च सङ्गतौ पतितः तर्हि शेषान् दिवसान् महता कष्टेनातिवाहयिष्यति। अत्रापि अप्रस्तुतप्रशंसा अलङ्कारः। लक्षणमुक्तं प्राक्। अत्र अप्रस्तुतेन राजहंसेन पूर्वमनुभूतसुखः किन्त्वधुना व्यसनपतितः कश्चित् महापुरुषः गम्यते। पृथ्वी च वृत्तम्। लक्षणं तु—"जसौ जसयला वसुग्रहयतिश्च पृथ्वी गुरुः"। एतदपि पद्यं रसगङ्गाधरे पठ्यते (पृ. ४०३) ॥ २ ॥

तृष्णालोलविलोचने कलयति प्राचीं चकोरीगणे[1]
मौनं मुञ्चति किं च कैरवकुले कामे धनुर्धुन्वति।
माने मानवतीजनस्य सपदि प्रस्थातुकामेऽधुना
धातः किं नु[2] विधौ विधातुमुचितो धाराधराडम्बरः॥३॥

[1] र०—चकोरव्रजे। [2]. र०—तु।

तृष्णेति ॥ धातः हे ब्रह्मन् । तृष्णालोलविलोचने तृष्णया चन्द्रिकायाः पिपासया । लोले चञ्चले उत्सुके इत्यर्थः । विलोचने नयने । यस्य तस्मिन् चकोरीगणे चकोरीणां समूहे । स्त्रीत्वात् अतिकरुणार्हे इत्यर्थः । प्राचीं पूर्वां दिशम् । कलयति स्वीकुर्वति पश्यति सति । किं च कैरवकुले कैरवाणाम् । यानि चन्द्रो विकासयति एतादृशानां श्वेतकुमुदानां समूहे । मौनं मुकुलितत्वं । मुञ्चति सति । विकसति सति इत्यर्थः । कामे धनुः धुन्वति टंकारेण कम्पयति सति । अथ च । मानवतीजनस्य मानः अपराद्धं प्रियं प्रति रोषः । स अस्या अस्तीति मानवती । तासां समूहस्य । माने क्रोधे । सपदि तत्क्षणं । प्रस्थातुकामे गन्तुकामे सति । अधुना एतादृशे व्यतिकरे । विधौ चन्द्रे । धाराधराडम्बरः धाराधराणाम् मेघानां । आडम्बरः विस्तारः विधातुं कर्तुम् । उचितः योग्यः । किं नु । हे धातः सति चन्द्रोदये चकोर्यः हर्षिताः, कुमुदानि विकसितानि, कामः उद्दीपितः, तथा मानिनीनां मानः विगलितः भविष्यति । प्रतीक्षमाणेष्वेतेषु तं आसन्नं चन्द्रोदयं यत् त्वं मेघानां विस्तारेण वारितवानसि न तत् त्वया शोभनं कृतं—इति मुख्योक्तिः । अन्योक्तिस्तु—सर्वेषां आनन्ददायकः नवं चाभ्युदयं गच्छन् यदि कश्चित् राजकुमारः केनापि दुष्टेन, भगवता कृतान्तेन वा परिभूयते न तत् शोभनम् । तत्र विधेः दोषः—इति । श्लोकोऽयं रसगङ्गाधरे असूयाख्यस्य भावस्योदाहरणे पठ्यते (पृ० ९५–९६) । अत्र हि कविना उच्छृंखलं विधातारं प्रति असूया प्रकाशिता । अप्रस्तुतप्रशंसा चालङ्कारः । अत्र अप्रस्तुतेन चन्द्रवृत्तान्तेन प्रस्तुतः राजकुमारादिवृत्तान्तः गम्यते । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्—“ सूर्याश्वैर्मसजस्तताः सगुरवः शार्दूलविक्रीडितम् ” इति लक्षणम् ॥ ३ ॥

अयि दलदरविन्द स्यन्दमानं[1] मरन्दं
तव किमपि[2] लिहन्तो मञ्जु गुञ्जन्तु भृङ्गाः ।
दिशि दिशि निरपेक्षस्तावकीनं विवृण्वन्[3]
परिमलमयमन्यो बान्धवो गन्धवाहः ॥४॥

१. वा०—नि०—‘ स्पन्दमानं । २. प०—H कमपि । ३ प०—A वितन्वन्

अयीति ॥ अयि । दलदरविंद दलत् विकासं आप्नुवत् अरविंदं कमलम् । तत्सम्बुद्धिः । तव । स्यन्दमानं स्रवत् । मरन्दं मधु लिहन्तः आस्वादयन्तः

भृङ्गाः भ्रमराः । किमपि अनिर्वचनीयं यथा स्यात्तथा । मञ्जु मनोहरम् । गुञ्जन्तु शब्दं कुर्वन्तु । अयं निरपेक्षः निराकाङ्क्षः, लोभरहितः इत्यर्थः । गन्धवाहः वायुः । दिशि दिशि सर्वासु दिशासु । तावकीनं त्वदीयं । परिमलं जनमनोहरं गन्धं । विवृण्वन् उद्घाटयन्, विस्तारयन् इत्यर्थः । अन्यः भृङ्गादिभिः विलक्षणः । बान्धवः सखा, उपकाररत इत्यर्थः । भ्रमराः खलु तव रसलोभेन आकृष्टाः गुञ्जनेन कृत्रिमं बन्धुत्वं त्वयि दर्शयन्ति, वायुस्तु विना केनापि लोभेन सर्वतः तव गन्धं विस्तारयन् भृंगैर्विलक्षणः सहजश्च बन्धुः—इति कमलं प्रति कवेः मुख्योक्तिः । अन्योक्तिस्तु—कश्चित् उपदेष्टा शिष्यादिकं उपदिशति—ये इमे तव धनादिलोभात् चाटूंषि कुर्वन्ति बन्धुत्वं च प्रकटयन्ति न ते सन्मित्राणि, किन्तु अस्मादृशः एव विनापि उपकारापेक्षया त्वदीयं हितं कुर्वन् तव गुणांश्च प्रख्यापयन् सद्बन्धुः—इति । अत्र अप्रस्तुतेन कमलेन प्रस्तुतः कश्चित् उपदेशार्हः राजकुमारादिः गम्यते । मालिनी वृत्तम् । "ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैः"—इति लक्षणम् ॥ ४ ॥

समुपागतवति दैवादवहेलां कुटज मधुकरे मा गाः ।
मकरन्दतुन्दिलानामरविन्दानामयं महामान्यः ॥ ५ ॥

समुपागतवतीति ॥ हे कुटज वृक्षविशेष । 'कुडा' इति महाराष्ट्रभाषायां प्रसिद्धः । दैवात् विधिवशात् । समुपागतवति समीपं प्राप्तवति । मधुकरे भ्रमरे । अवहेलां अवमाननाम् । मा गाः मा गच्छ, मा दर्शयेत्यर्थः। अयम् । मकरन्दतुन्दिलानां मकरन्देन पुष्परसेन तुन्दिलानां परिपूर्णानाम् । अरविन्दानां कमलानाम् । महामान्यः अतीव पूज्यः । हे कुटजवृक्ष यदि दैवात् भ्रमरोऽयं मधुरहितस्यापि तव पार्श्वं आगतः, तर्हि अस्मिन् उपेक्षां मा दर्शय, अस्य अनादरं मा कुरु, यतः मधुपूर्णानां कमलानामपि अतीव पूज्योऽयम् इति मुख्योक्तिः । अन्योक्तिस्तु—यदि कश्चित् विद्वान्, यः गुणवद्भिः अपि राजभिः पूजितः, कस्यचित् निर्गुणस्य स्वामिनः पार्श्वमायाति, तर्हि तेन निर्गुणेन तस्य अनादरो न कार्यः, अपि तु पूजा तस्य कार्या । अत्रापि अप्रस्तुतप्रशंसा । अप्रस्तुतेन कुटजेन मधुकरेण अरविन्देन च प्रस्तुतः निर्गुणः कश्चित् स्वामी गम्यते, तद्गृहमागतो विद्वान्, गुणवांश्च कश्चित् नृपः ।

अत्र आर्यागीतिः वृत्तम्। "आर्याप्रथमार्धसमं यस्याः परार्धमीरिता गीतिः" इति लक्षणम् ॥ पद्यमिदं रसगङ्गाधरे अप्रस्तुतप्रशंसोदाहरणे पठ्यते (पृ. ४०४) ॥ ५ ॥

तावत्कोकिल विरसान्यापय दिवसान्[१] वनान्तरे निवसन्।
यावन्मिलदलिमालः कोऽपि रसालः समुल्लसति ॥ ६ ॥

[१] र०-दिवसान् यापय विरसान्

तावदिति ॥ हे कोकिल। वनान्तरे अन्यस्मिन् वने। निवसन्। तावत् तत्कालपर्यन्तम्। विरसान् रसहीनान्, स्वप्रयोजनशून्यान्। दिवसान्। यापय गमय। कालक्षेपं कुरु इत्यर्थः। यावत्। मिलदलिमालः मिलन्ती अलीनां भ्रमराणां माला यस्मिन् सः। भ्रमरैः परिपरितः इत्यर्थः। कोऽपि। रसालः आम्रवृक्षः। समुल्लसति उदेति। हे कोकिल यदि ते प्रयोजनसिद्धिर्न भवति तर्हि तूष्णीं स्थित्वा कस्मिंश्चित् वने तावत्कालक्षेपं कुरु, यावत् कश्चित् भ्रमरपूर्णः आम्रः नोद्गच्छति-इति मुख्योक्तिः। अन्योक्तिस्तु-हे विद्वन् यावत्कालपर्यन्तं तव प्रयोजनसाधकः कश्चित् गुणग्राही नोत्पद्यते तावत्कालपर्यन्तं धैर्यमवलम्ब्य स्थीयतामिति कश्चित् कंचिदुपदिशति। अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः। अत्र अप्रस्तुतेन कोकिलेन प्रस्तुतः कश्चित् विद्वान्, रसालेन च प्रस्तुतः कश्चित् गुणग्राही गम्येते। आर्यावृत्तम्। "यस्याः पादे प्रथमे द्वादश मात्रास्तथा तृतीयेऽपि। अष्टादश द्वितीये चतुर्थके पञ्चदश सार्या ॥" इति लक्षणम्। इदमपि पद्यं रसगङ्गाधरे अप्रस्तुतप्रशंसोदाहरणे पठ्यते (पृ० ४०४) ॥ ६ ॥

नितरां नीचोऽस्मीति त्वं खेदं कूप मा कदापि कृथाः।
अत्यन्तसरसहृदयो यतःपरेषां गुणग्रहीतासि ॥ ७ ॥

नितरामिति ॥ हे कूप। अहं नितरां अत्यन्तम्। नीचः निम्नः, पक्षे हीनः। अस्मि इति। त्वं कदापि। खेदं दुःखम्। मा कृथाःमा कुरु। यतः यस्मात् कारणात्। अत्यन्तसरसहृदयः अत्यन्तसरसं अतीव जलपूर्णं हृदयं अन्तःप्रदेशो यस्य सः। पक्षे अत्यन्तसरसं अतीव रसिकं हृदयं यस्य सः। परेषां अन्येषां। गुणग्रहीता रज्जुग्राहकः। पक्षे गुणानां शौर्यादीनां ग्रहीता ज्ञाता। असि। हे कूप अतिगभीरत्वात् मा ते मनसि दुःखं भूत्, त्वं

हि जलपूर्णः कलशादीनां रज्जुं गृह्णासि—इति मुख्योक्तिः। अन्योक्तिस्तु—आत्मानं नीचं मन्यमानं प्रति कस्यचिदुपदेशः। अहं अत्यन्तहीनः इति त्वया मनसि खेदः न कार्यः। यतः तव हृदयं रसैः परिपूर्णं, सहृदयोऽसि। अन्येषां च गुणानां मर्मज्ञोऽसि—इति। अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः। अत्राप्रस्तुतेन कूपेन प्रस्तुतः कश्चित् आत्मानं हीनं मन्यमानः गम्यते। आर्यागीतिवृत्तम्—लक्षणमुक्तं प्राक्। पद्यमिदं रसगङ्गाधरे श्लिष्टविशेषणाया अप्रस्तुतप्रशंसाया उदाहरणे पठ्यते (पृ० ४०३)॥ ७॥ केचित् श्लोकमिमं अग्रिमश्लोकानन्तरं पठन्ति।

कमलिनि मलिनीकरोषि चेतः
किमिति बकैरवहेलिताऽनभिज्ञैः[1]॥
परिणतमकरन्दमार्मिकास्ते
जगति भवन्तु[2] चिरायुषो मिलिन्दाः ॥८॥

१. बा., प०-H. :—बकैरवलेहितामाभिज्ञैः। २. बा०, प०:-H. जयन्तु।

कमलिनीति॥ हे कमलिनि। अनभिज्ञैः मूर्खैः। बकैः अवहेलिता उपेक्षिता। किमिति कस्मात् कारणात्। चेतः चित्तम्। मलिनीकरोषि कलुषं दुःखितं करोषि ते तव परिणतमकरन्दमार्मिकाः परिणतः परिपक्वः मकरन्दः पुष्परसः तस्य मार्मिकाः परीक्षकाः। मिलिन्दाः भ्रमराः। जगति चिरायुषः दीर्घजीविनः। भवन्तु। हे कमलिनि यदि मूर्खाः बकाः तवानादरं कुर्वन्ति तर्हि दुःखं मा कुरु। यावत् तव परिपक्वस्य रसस्य मर्मज्ञाः भ्रमराः दीर्घं जीवन्ति न तावत् दुःखस्य अवसरः—इति मुख्योक्तिः। अन्योक्तिस्तु—हे कवे यदि अरसिकास्तव अनादरं कुर्वन्ति तर्हि खेदो न कार्यः। ये मर्मज्ञाः रसिकाः ते यदि दीर्घायुषः तर्हि त्वया सर्वमेव लब्धम्—इति। अप्रस्तुत-प्रशंसालङ्कारः। अत्र अप्रस्तुतैः कमलिनीबकमिलिन्दैः प्रस्तुताः केचन कवि-मूर्खरसिकाः गम्यन्ते। पुष्पिताग्रावृत्तम्। "अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा" इति लक्षणम्॥८॥

येनामन्दमरन्दे दलदरविन्दे दिनान्यनायिषत।
कुटजे खलु तेनेहा तेने हा मधुकरेण कथम्॥ ९॥

येनेति॥ येन मधुकरेण भ्रमरेण। अमन्दमरन्दे अमन्दः अनल्पः

मरन्दः मधु यस्मिन् तस्मिन् । दलदरविन्दे दलत् विकसत् अरविन्दं कमलं तस्मिन् । दिनानि । अनायिषत नीतानि। हा इति खेदे । तेन मधुकरेण । कुटजे खलु । ईहा वाञ्छा। कथं । तेने कृता । मधुना परिपूर्णे विकसिते च कमले दिनानि नीत्वा यदयं मधुकरः कुटजे अधुना बद्धभावः तत् अतीव अनुचितम्—इति मुख्योक्तिः । अन्योक्तिस्तु—यः खलु सकलसुखसामग्रीयुक्तं रसिकं च स्वामिनं सेवित्वा स्वकालं क्षपितवान् , स यद्यधुना कस्मिंश्चित् निर्गुणे प्रभौ आश्रयमिच्छति तर्हि महत् अनौचित्यम्—इति । अप्रस्तुत-प्रशंसालङ्कारः । अत्र अप्रस्तुतैः अरविन्दकुटजमधुकरैः प्रस्तुताः केचन सगुणस्वामिनिर्गुणस्वामिसेवकाः गम्यन्ते । आर्या वृत्तम् । लक्षणमुक्तं प्राक् ॥ ९ ॥

अयि मलयज महिमायं कस्य गिरामस्तु[1] विषयस्ते ।
उद्गिरतो यद्गरलं फणिनः पुष्णासि परिमलोद्गारैः ॥ १० ॥

[1] प.–c. अस्ति for अस्तु.

अयीति ॥ अयि मलयज चन्दनवृक्ष । अयं ते तव महिमा माहात्म्यम्। कस्य गिरां वाणीनां । विषयः अस्तु । न केनापि वर्णयितुं योग्यं ते गौरवं इत्यर्थः। यत्-गरलं विषं । उद्गिरतः वमतः। फणिनः सर्पान् । परिमलो-द्गारैः परिमलस्य जनमनोहरगन्धस्य उद्गारैः संचारैः। पुष्णासि सन्तर्पयसि । हे चन्दनतरो अवर्णनीयः तव महिमा, त्वं विषं वमतोऽपि सर्पान् स्वमनोहर-गन्धैः पोषयसि—इति मुख्योक्तिः । अन्योक्तिस्तु—कश्चित् अपकारिणः अपि उपकर्तारं कंचित् सज्जनं स्तौति, अवर्णनीयं ते माहात्म्यमिति—इति । अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः । अत्र अप्रस्तुतेन मलयजेन प्रस्तुतः कश्चित् सज्जनः गम्यते, तथा अप्रस्तुतेन फणिना प्रस्तुतः कश्चित् अपकर्ता च गम्यते । आर्या-गीतिः वृत्तम्। लक्षणमुक्तं प्राक् ॥ १० ॥

पाटीर तव पटीयान् कः परिपाटीमिमामुरीकर्तुम् ।
[1]यत्पिषतामपि नृणां पिष्टोऽपि तनोषि परिमलैः पुष्टिम् ॥ ११ ॥

१. बा., प. –H. यः for यत् । शे०, प०, वै०–यत्पिषतामपि नृणां

पाटीरेति ॥ हे पाटीर चन्दन । इमां तव परिपाटीं रीतिम् । उरीकर्तुं स्वीकर्तुम् । कः पटीयान् चतुरः । यत् यस्मात् हेतोः । पिषतामपि चूर्ण-

यतामपि । नृणां जनानाम् । पिष्टोऽपि चूर्णितोऽपि । परिमलैः मनोहरगन्धैः। पुष्टिं पोषम् । तनोषि विस्तारयसि । हे चन्दन न कोऽपि तव रीतिं स्वीकर्तुं समर्थः । त्वं चूर्णितोऽपि चूर्णयतामपि जनानां स्वगन्धैः चित्तमाह्लादयसि— इति मुख्योक्तिः । अन्योक्तिस्तु—कश्चित् सज्जनः अपकारिभिः क्रियमाणे अपकारे अपि तानेव स्वशरीरेण पोषयति—तं अन्यः कथयति— 'धन्यः त्वम् । नान्यः कश्चित् त्वत्समः ।' इति—इति । अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः । अत्र अप्रस्तुतेन चन्दनेन परोपकाररतः प्रस्तुतः कश्चित्सज्जनः गम्यते । आर्यागीतिः वृत्तम् । लक्षणमुक्तं प्रागेव ॥११॥

नीरक्षीरविवेके हंसालस्यं त्वमेव तनुषे चेत् ।
विश्वस्मिन्नधुनान्यः कुलव्रतं पालयिष्यति कः ॥ १२ ॥

नीरेति ॥ हे हंस । नीरक्षीरविवेके नीरं जलं क्षीरं दुग्धं, तयोः विवेके पृथक्करणे । त्वमेव आलस्यं । तनुषे करोषि । चेत् यदि तर्हि अधुना । विश्वस्मिन् सर्वस्मिन् त्रैलोक्ये इत्यर्थः । कः अन्यः । कुलव्रतं कुलधर्मं पालयिष्यति । हे हंस न कश्चित् त्वदन्यः क्षीरात् जलं पृथक्कर्तुं समर्थः । त्वमेव यदि अस्मिन् कर्मणि आलस्यं करोषि, तर्हि कोऽन्यः एतत् करिष्यति— इति मुख्योक्तिः । अन्योक्तिस्तु—मौनावलंबिनं कमपि उत्कृष्टगुणं मध्यस्थं प्रति कस्यचित्कवेः अन्यस्य वा उक्तिः । उत्कृष्टगुणतया त्वमेव तारतम्यपरीक्षायां कुशलः । मौनमवलम्बसे चेत् त्वं, तर्हि कोऽन्यः मध्यस्थतां अवलम्बताम्— इति । अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः । अत्र अप्रस्तुतेन हंसेन प्रस्तुतः कश्चिद् गुणविवेचकः गम्यते आर्या वृत्तम् ॥ १२ ॥

उपरि करवालधाराकाराः क्रूरा भुजङ्गमपुङ्गवात्[1]
अन्तः साक्षाद्द्राक्षादीक्षागुरवो जयन्ति केऽपि जनाः ॥ १३ ॥

[1] प०–भुजङ्गपुङ्गवत् । E भुजङ्गपुङ्गवत् ।

उपरीति ॥ उपरि बहिः । करवालधाराकाराः करवालः खड्गः तस्य धारा तदाकाराः तत्सदृशाः खड्गधारावत्तीक्ष्णाः इत्यर्थः । भुजङ्गमपुङ्गवात् सर्पश्रेष्ठात् । क्रूराः क्रूरतराः । किन्तु अन्तः मनसीत्यर्थः । साक्षात् । द्राक्षादीक्षागुरवः । द्राक्षायाः मृद्वीकायाः दीक्षा उपदेशः । तस्याः गुरवः उपदेष्टारः । के अपि अनिर्वचनीयाः । जनाः जयन्ति । सर्वोत्कर्षेण वर्तन्ते।

येषां बाह्य आचारः खड्गवत् तीक्ष्णः सर्पवत् च क्रूरः, परंतु येषां मनः द्राक्षावत् मधुरं शीतलं हितकारि च, ते अनिर्वचनीयमहिमानः सज्जनाः सर्वोत्कृष्टाः–इति भावार्थः। अत्र उल्लेखः अलङ्कारः। तल्लक्षणं च–"एकस्य वस्तुनो निमित्तवशाद्यदनेकैर्ग्रहीतृभिरनेकप्रकारकं ग्रहणं तदुल्लेखः" इति रसगङ्गाधरे। तत्रैव च (पृ० २७५) पद्यमेतदुदाहृतम्, गीतिवृत्तम्। तल्लक्षणं चोक्तं प्राक्। 'भुजंगमपुंगवात्' इत्यत्र 'मपुंग' इति विषमे सप्तमे स्थाने जगणस्य प्रयोगो दुष्टः। उक्तं च रसगङ्गाधरटिप्पण्याम्–"आर्यापूर्वार्धे 'नेह भवति विषमे जः' इति नियमादत्र च विषमे सप्तमस्थाने जगणस्य सत्वाच्छन्दोभङ्गदूषितमेतदार्यापूर्वार्धमिति ज्ञेयम्"। इति ॥ १३ ॥

स्वच्छन्दं दलदरविन्द ते मरन्दं
　　विन्दन्तो विदधतु गुञ्जितं मिलिन्दाः।
आमोदानथ हरिदन्तराणि नेतुं
　　नैवान्यो जगति समीरणात्प्रवीणः ॥१४॥

स्वच्छन्दमिति। हे दलदरविन्द विकसत्कमल। ते मरन्दं मधु। स्वच्छन्दं यथेच्छम्। विन्दन्तः प्राप्नुवन्तः। मिलिन्दाः भ्रमराः। गुञ्जितं शब्दं। विदधतु कुर्वन्तु। अथ हरिदन्तराणि हरितां दिशां अन्तराणि अवकाशान्। आमोदान् गन्धान्। नेतुम्। इह जगति संसारे। समीरणात् वायोः। अन्यः इतरः। प्रवीणः चतुरः। न विद्यते इति शेषः। पद्यमेतत् 'अयि दलदरविन्द' इति चतुर्थपद्येन समानार्थम्। अतः ते एव अन्योक्तिमुख्योक्ती अत्रापि। अलङ्कारोऽपि समानः। प्रहर्षिणीवृत्तम्। "म्नौ ज्रौ गस्त्रिदशयतिः प्रहर्षिणीयम्" इति लक्षणम् ॥ १४ ॥

याते मय्यचिरान्निदाघमिहिरज्वालाशतैः शुष्कतां
गन्ता कं प्रति पान्थसंततिरसौ[1] संतापमालाकुला।
एवं[2] यस्य निरन्तराधिपटलैर्नित्यं वपुः क्षीयते
धन्यं जीवनमस्य मार्गसरसो धिग्वारिधीनां जनुः ॥१५॥

१. प०–A. F. °संहृति°। २. F. इत्थं।

यात इति॥ मयि। निदाघमिहिरज्वालाशतैः। निदाघस्य ग्रीष्मस्य मिहिरः सूर्यः। तस्य ज्वालाशतैः ज्वालानां अर्चिषां शतैः। अचिरात्

शीघ्रमेव । शुष्कतां नीरसतां निर्जलतामिति यावत् । याते गते सति । असौ । संतापमालाकुला सन्तापानां आतपानां मालाभिः आकुला पीडिता । पान्थसन्ततिः पान्थानां पथिकानां सन्ततिः समूहः । कं प्रति गन्ता गमिष्यति । इति एवं अमुना प्रकारेण । निरन्तराधिपटलैः । निरन्तराः सततः ये आधयः चिन्ताः । तेषां पटलैः समूहैः । यस्य सरसः । वपुः शरीरं । नित्यं क्षीयते क्षयं प्राप्नोति[१] । अस्य एतादृशस्य । मार्गसरसः मार्गे अध्वनि स्थितस्य सरसः जलाशयस्य । जीवनं अस्तित्वं जलं च । धन्यं सफलम् । वारिधीनां समुद्राणां । जनुः जन्म । धिक् । ग्रीष्मर्तौ सूर्यकिरणैः शोषितजले मयि पिपासाकुलाः पथिकाः कं प्रति यास्यन्ति—इत्येवं चिन्ताशतैर्व्याकुलहृदयस्य क्षयं च गच्छतो मार्गजलाशयस्य जन्म सफलं, दूरस्थितस्य परिपूर्णजलस्य पथिकानामुपकारकरणे चायोग्यस्य समुद्रस्य जन्म विफलम्— इति मुख्योक्तिः । अन्योक्तिस्तु—आपत्तिभिः पीडितो निर्धनोऽहं यदा भविष्यामि तदा याचकवर्गः कस्मात्साहाय्यं प्राप्स्यतीति चिन्तापीडितहृदयस्य सदा परोपकारनिरतस्य वदान्यस्य जन्म सफलम्, यस्तु स्वार्थमात्रपरायणः स धनप्रपूर्णोऽपि नितरां निन्दितजन्मा—इति । अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः । अत्राप्रस्तुतेन मार्गसरसा प्रस्तुतः परोपकारी दानी गम्यते, तथा चाप्रस्तुतेन समुद्रेण प्रस्तुतः स्वार्थपरायणो धनिको गम्यते । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । लक्षणमुक्तं प्राक् ॥१५॥

आपेदिरेऽम्बरपथं परितः पतङ्गा
भृङ्गा रसालमुकुलानि[१] समाश्रयन्ति[२] ।
संकोचमञ्चति सरस्त्वयि दीनदीनो
मीनो नु हन्त कतमां गतिमभ्युपैतु ॥ १६ ॥[३]

[१] प. C. E. F and G. read रसालकुसुमानि । २. प. C °श्रयन्तः । A C. ° श्रयन्ते । [३]. प. A., however, reads this verse after २१.

आपेदिर इति ॥ हे सरः । त्वयि संकोचं ग्रीष्मवशात् ह्रासम् । अंचति भजति सति । पतङ्गाः पक्षिणः । परितः समन्तात् । अम्बरपथं आकाशम् । आपेदिरे प्राप्ताः । भृङ्गाः । रसालमुकुलानि आम्रकुड्मलानि । समाश्रयन्ति निषेवन्ते । किन्तु । हन्त इति खेदे । दीनदीनः दीनेभ्यो नक्रादिभ्योऽपि

दीनः निराश्रयः, अनन्यगतिक इति यावत्। **मीनः** मत्स्यः। **कतमां गतिं। अभ्युपैतु** प्राप्नोतु। सति जलाशयस्य जलक्षये पक्षिणः आकाशं गताः भ्रमराश्च रसालमञ्जरीः सेवन्ते, किन्तु अनन्यगतिकः मत्स्यः क्व गच्छतु, नास्ति तस्यान्यत् शरणम्—इति मुख्योक्तिः। अन्योक्तिस्तु—क्षीणवित्ते राजनि उपसेवकाः तं परित्यज्य गच्छन्ति, किन्तु तन्मात्रावलम्बी पुरुषः कुत्रापि गन्तुं न शक्नोति। **अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः**। अत्राप्रस्तुतेन सरसा प्रस्तुतः क्षीणधनो नृपादिर्गम्यते, मीनेन च तन्मात्रसहायः कश्चित्पुरुषविशेषः। **वसन्ततिलकावृत्तम्**। "ज्ञेया वसन्ततिलका तभजा जगौ गः" इति लक्षणम्। पद्यमिदं रसगङ्गाधरे (पृ. ४०७) अप्रस्तुतप्रशंसायामुदाहृतम्॥ १६॥

मधुप इव मारुतेऽस्मिन्मा सौरभलोभमम्बुजिनि मंस्थाः।
लोकानामेव मुदे महितो[1]ऽप्यात्मामुनार्थितां नीतः?॥ १७॥

[1] पा०—F. महतः

मधुप इति॥ हे **अम्बुजिनि**। कमलिनि। **मधुपे** भ्रमरे **इव**। **अस्मिन् मारुते** वायौ। **सौरभलोभं** सौरभस्य गन्धस्य लोभं। **मा मंस्थाः** माजीगणः। **अमुना** वायुना। **महितः** श्रेष्ठः। **अपि आत्मा**। **लोकानां एव**। **मुदे** हर्षाय, सन्तोषायेति यावत्। **अर्थितां** याचकतां। **नीतः** प्रापितः। हे कमलिनि, भ्रमरस्तव गन्धं आत्मार्थं गृह्णाति, किन्तु वायुस्तु नेदृशः—यदनेन श्रेष्ठेनापि याचकता स्वीकृता तत्र परोपकार एव कारणम्—इति मुख्योक्तिः। अन्योक्तिस्तु—नायमितरयाचकवत् स्वार्थं साधयितुं त्वदन्तिकमुपागतः, किन्तु परोपकारप्रेरितः सन् पूज्योऽपि याच्ञारूपं लघुत्वं स्वीकरोति—इति राजानं प्रति कस्यचिदुक्तिः। **अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः**। **गीतिवृत्तम्**—लक्षणं प्रागुक्तम्॥ १७॥

गुञ्जति मञ्जु मिलिन्दे मा मालति मौनमुपयासीः।
शिरसा वदान्यगुरवः सादरमेनं वहन्ति सुरतरवः॥ १८॥

गुञ्जतीति॥ हे **मालति**। **मिलिन्दे** भ्रमरे। **मञ्जु** मधुरं। **गुञ्जति** स्वनं कुर्वति सति। **मौनं** अप्रफुल्लीभावं मूकत्वं च। **मा उपयासीः** मा गमः। **वदान्यगुरवः** वदान्येषु दातृषु गुरवः श्रेष्ठाः। **सुरतरवः** कल्पवृक्षाः। **एनं शिरसा सादरं**। **वहन्ति** धारयन्ति। पद्यमेतत् "समुपागतवति दैवात्"

(५) इति पद्येन समानार्थम्। अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः। उद्गीतिवृत्तम्। तल्लक्षणं च "आर्याशकलद्वितये विपरीते पुनरिहोद्गीतिः" ॥ १८ ॥

यैस्त्वं गुणगणवानपि[१] सतां द्विजिह्वैरसेव्यतां नीतः।
तानपि वहसि पटीरज किं कथयामस्त्वदीय[२]मौन्नत्यम् ॥१९॥

१. बा. गुणगणवानसि २. बा. तव for त्वदीयं.

यैरिति ॥ हे पटीरज चन्दनतरो। यैः द्विजिह्वैः सर्पैः, पिशुनैरिति च गम्यते। गुणगणवानपि गुणसमूहवानपि । त्वं । सतां सज्जनानां। असेव्यतां अनाश्रयतां। नीतः प्रापितः। तान् गुणनाशकान् द्विजिह्वानपि। वहसि। धारयसि। त्वदीयं औन्नत्यं महत्त्वं। किं कथयामः कथं वर्णयामः। हे चन्दनवृक्ष धन्योऽसि यस्त्वं सौरभ्यादि गुणयुक्तोऽपि यैः सर्पैः सज्जनानामगम्यः कृतः, तानेव धारयसीति व्याजस्तुतिरूपा मुख्योक्तिः। अन्योक्तिस्तु–यैः पिशुनैः समग्रगुणयुक्तस्त्वं सज्जनासेव्यः कृतः तान् धारयन् त्वं आत्मनः विवेकराहित्यं प्रकटयसीति राजानं प्रति कस्यचिदुक्तिः। अत्राप्रस्तुतप्रशंसा व्याजस्तुतिश्चेति अलङ्कारौ। अत्राप्रस्तुतेन पटीरजेन द्विजिह्वैश्च प्रस्तुतः विवेकरहितः प्रभुः पिशुनाश्च गम्यन्ते। औन्नत्यरूपया स्तुत्या च विवेकहीनतारूपा निन्दा गम्यते। गीतिवृत्तम् ॥ १९ ॥

अपनीतपरिमलान्तरकथे पदं न्यस्य देवतरुकुसुमे[१]।
पुष्पान्तरेऽपि गन्तुं वाञ्छसि चेद् भ्रमर[२] धन्योऽसि ॥ २० ॥

१. प.–A. सुरतरु° २. प.– A. H. मधुप for भ्रमर. Before this A. F. insert the following आर्या––

गाहितमखिलं गहनं परितो दृष्टाश्च विटपिनः सर्वे।
सहकार न प्रपेदे मधुपेन भवत्समं (A. तवोपमा) जगति ॥

अपनीतेति ॥ हे भ्रमर। अपनीतपरिमलान्तरकथे अन्यः परिमलः परिमलान्तरं परिमलान्तरस्य कथा परिमलान्तरकथा, अपनीता दूरीकृता परिमलान्तरकथा अन्यगन्धवार्ता येन, तस्मिन्-सर्वोत्कृष्टगन्धयुक्ते-इत्यर्थः। देवतरुकुसुमे कल्पवृक्षपुष्पे। पदं। न्यस्य स्थापयित्वा कुसुमानि सेवयित्वा इत्यर्थः। पुष्पान्तरे अन्यस्मिन् साधारणे पुष्पे। गन्तुं। वाञ्छसि इच्छसि चेद् यदि। तर्हि धन्यः असि-इत्युपालम्भः-त्वां धिक् इत्यर्थः। सर्वोत्कृष्ट-

गन्धयुक्तं कल्पवृक्षपुष्पं निषेव्य पुनरपि यदि साधारणं पुष्पं सेवसे तर्हि तिरस्कारयोग्योऽसि हे भ्रमर-इति मुख्योक्तिः। अन्योक्तिस्तु-सर्वोत्कृष्टगुणयुक्तं कंचित् नृपविशेषं निषेव्य अधुना यदि साधारणजनसेवां कर्तुं इच्छसि चेत् तर्हि धिक्कारयोग्यो ऽसि इति सेवकं प्रति कस्यचिदुक्तिः। अप्रस्तुतप्रशंसा व्याजस्तुतिश्चालङ्कारौ। अत्राप्रस्तुतेन देवतरुकुसुमेन कश्चित् नृपविशेषः गम्यते, पुष्पान्तरेण साधारणः जनः, भ्रमरेण च कश्चित् सेवकः। धन्योऽसीति स्तुत्या त्वां धिक् इति निन्दा गम्यते। आर्यावृत्तम् ॥ २० ॥

तटिनि चिराय विचारय विन्ध्यभुवस्तव पवित्रायाः।
शुष्यन्त्या अपि युक्तं किं खलु रथ्योदकादानम् ॥ २१ ॥

तटिनीति ॥ हे तटिनि नदि। विन्ध्यभुवः विन्ध्यात् पर्वतात् भूः जन्म यस्याः तस्याः अत एव पवित्रायाः। तव। शुष्यन्त्याः शोषं प्राप्नुवन्त्याः अपि। रथ्योदकादानं रथ्यायाः प्रतोल्याः उदकस्य जलस्य आदानं ग्रहणम्। किं खलु युक्तं उचितम्। अनुचितमित्यर्थः। इति चिराय बहुकालं। विचारय। विन्ध्यपर्वतप्रसूतायाः अतः एव पवित्रायाः, शुष्कजलाया अपि तव मार्गवर्तिदुर्गन्धजलग्रहणं अनुचितमिति नदीं प्रति कस्यचिदुक्तिः-इति मुख्योक्तिः अन्योक्तिस्तु--कुलीनः संकटापन्नोऽपि नीचात् यदि किंचिद् गृह्णाति तर्हि एतदनुचितम्। अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः। अत्र अप्रस्तुतया नद्या प्रस्तुतः कश्चित् कुलीनः गम्यते। उद्गीतिवृत्तम् ॥२१॥

पत्रफलपुष्पलक्ष्म्या कदाप्यदृष्टं वृतं च खलु शूकैः।
उपसर्पेम भवन्तं बर्बुर वद कस्य लोभेन ॥२२॥

पत्रेति ॥ हे बर्बुरवृक्ष। पत्रफलपुष्पलक्ष्म्या पत्राणां फलानां पुष्पाणां च लक्ष्म्या शोभया युक्तमिति शेषः। कदापि अदृष्टं। अस्माभिरिति शेषः। शूकैः कण्टकैश्च। खलु। वृतं व्याप्तं। भवन्तं कस्य वस्तुनः। लोभेन। वयं उपसर्पेम त्वत्पार्श्वे आगमनं करवाम। इति त्वमेव। वद कथय। पत्रपुष्पफलादिभिः सर्वथा हीनं प्रत्युत कण्टकाकीर्णं भवन्तं केन गुणेन आकृष्टाः वयं उपगच्छेम-इति मुख्योक्तिः। अन्योक्तिस्तु-- न केवलं गुणरहितं अपि तु दोषसहितं भवन्तं केन अभिलाषेण उपगच्छेम इति दुष्टं प्रति कस्यचिदुक्तिः। अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः। अत्र अप्रस्तुतेन बर्बुरेण प्रस्तुतः

निर्गुणः कश्चित् दुष्टः गम्यते । आर्यावृत्तम् ॥२२॥

एकस्त्वं गहनेऽस्मिन् कोकिल न कलं[1] कदाचिदपि कुर्याः ।
साजात्यशङ्कयामी न त्वां निघ्नन्ति[2] निर्दयाः काकाः ॥ २३ ॥

१. पा०–A- कलहं. २. पा०–निघ्नन्तु ।

एक इति ॥ हे **कोकिल** । **अस्मिन् गहने** वने । **एकः** एकाकी । **त्वम्** । **कदाचिदपि** । **कलं** मधुरकूजनम् **न कुर्याः** । **अमी** । **निर्दयाः** निष्करुणाः । **काकाः** । **त्वां** । **साजात्यशङ्कया** समाना जातिः सजातिः, तस्याः भावः साजात्यं तस्य शङ्कया—अस्मज्जातीयोऽयं इति बुद्ध्या । **न निघ्नन्ति** न व्यापादयन्ति । तव स्वरं श्रुत्वा तु कोकिलोऽयं इति परिचिताः भविष्यन्ति । परभृताः स्वाण्डानि काकनीडेषु निधाय उड्डीयन्ते । काकाश्च तानि निजान्येव मन्यमानाः पोषयन्ति । उक्तं च कालिदासेनापि—' प्रागन्तरिक्षगमनात् स्वमपत्यजातमन्यैर्द्विजैः परभृताः परिपोषयन्ति ' । अन्योक्तिस्तु–दुर्जनसमुदाये गुणवान् तूष्णीं एव तिष्ठत्, अन्यथा ते तं व्यापादयेयुः । अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः । अत्र अप्रस्तुतेन कोकिलेन प्रस्तुतः कश्चिदसहायः विद्वान् गम्यते, अप्रस्तुतैः काकैश्च प्रस्तुताः दुष्टाः गम्यन्ते । गीतिवृत्तम् ॥२३॥

तरुकुलसुषमापहरां[1] जनयन्तीं जगति जीवजातार्तिम्[2] ।
केन गुणेन भवानीतात हिमानीमिमां वहसि ॥२४॥

१. पा०–A. F. °कुसुमा° २. पा०–A. F. जीवजातार्ताः

तरुकुलेति॥ हे **भवानीतात** भवान्याः पार्वत्याः तात पितः, हिमालय । **तरुकुलसुषमापहरां** तरूणां वृक्षाणां कुलस्य समूहस्य सुषमां परमां शोभां अपहरन्तीं अपाकुर्वतीम् । **जगति** संसारे । **जीवजातार्तिं** जीवजातस्य प्राणिसमूहस्य आर्तिं पीडाम्। **जनयन्तीं** उत्पादयन्तीम्। **इमां हिमानीं** हिमसंहतिम्। **केन गुणेन** । **वहसि** धारयसि । हे हिमालय इयं हिमसंहतिः लतावृक्षादीनां शोभां नाशयति सकलं च प्राणिवर्गं शीतेन पीडयति, तथापि केन अस्याः गुणेन आकृष्टः इमां धारयसीति-मुख्योक्तिः । अन्योक्तिस्तु—एवंविधमहत्त्वयुक्त सज्जन किमर्थं सर्वापकारिणं त्वं धारयसीति कस्यचित् कंचित् प्रति उपदेशः । अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः। अत्राप्रस्तुतेन हिमालयेन प्रस्तुतः कश्चित्

महापुरुषः गम्यते, तथा च अप्रस्तुतया हिमान्या प्रस्तुतः कश्चित्सर्वोपकारी । आर्यावृत्तम् ॥ २४ ॥

कलभ तवान्तिकमागतमलिमेनं मा कदाप्यवज्ञासीः ।
अपि दानसुन्दराणां द्विपधुर्याणा[1]मयं शिरोधार्यः[2] ॥ २५ ॥

१. प०—A. F. द्विपवर्याणां २. प०—F. महामान्यः ।

कलभेति ॥ हे कलभ करिशावक । तव अन्तिकं निकटं । आगतं । एनम् । अलिं भ्रमरम् । कदापि मा अवज्ञासीः मा अवमंस्थाः ।अयं दानसुन्दराणां दानेन मदेन सुंदराणां रुचिराणां । द्विपधुर्याणां गजश्रेष्ठानां । अपि । शिरोधार्यः महामान्यः । पद्यमिदं पूर्वप्रक्रान्तेन पञ्चमेन पद्येन समानार्थकम्, अलङ्काराद्यपि तत्समानमेव, अतो नात्र दीयते । गीतिवृत्तम् ॥ २५ ॥

अमरतरुकुसुमसौरभसेवनसंपूर्णसकलकामस्य ।
पुष्पान्तरसेवेयं भ्रमरस्य विडम्बना महती ॥ २६ ॥

अमरेति ॥ अमरतरुकुसुमसौरभसेवनसंपूर्णसकलकामस्य अमराणां देवानां तरवो वृक्षाः कल्पवृक्षाः, तेषां कुसुमानां सौरभः शोभनो गन्धः तस्य सेवनेन संपूर्णाः सकला अखिलाः कामाः मनोरथाः यस्य तस्य । भ्रमरस्य । इयं । पुष्पान्तरसेवा अन्यत् पुष्पं पुष्पान्तरं तस्य सेवा । महती विडम्बना उपहासः खलु । पद्यमेवैतत् 'अपनीतपरिमलांतरकथे' इत्यादि (२०) पद्येन समानार्थम् । अतस्तत्रोक्ता एव अन्योक्तिमुख्योक्त्यलंकारादयः । आर्यावृत्तम् ॥ २६ ॥

पृष्टाः[1] खलु परपुष्टाः परितो दृष्टाश्च विटपिनः सर्वे ।
[2]माकन्द न प्रपेदे मधुपेन तवोपमा[3] जगति ॥ २७ ॥

१. प०—C. स्पृष्टाः २. र०— भेदेन भुवि न पेदे साधर्म्यं ते रसाल मधुपेन.
३. प०—तवोपमम् ।

पृष्टा इति ॥ हे माकन्द आम्रवृक्ष । मधुपेन भ्रमरेण । परपुष्टाः कोकिलाः । कोकिला हि काकनीडेषु स्वाण्डानि स्थापयन्ति, काकाश्च तानि स्वाण्डबुद्ध्या पोषयन्ति, अत एव तासां परपुष्टात्वम् । खलु निश्चयेन । पृष्टाः प्रश्नं कृताः । सर्वे विटपिनः पादपाश्च । दृष्टाः स्वयं अवलोकिताः ।

तथापि। तवोपमा तव सादृश्यम्। जगति न प्रपेदे न प्राप्तम्। सर्वत्र भ्रमणानन्तरं अपि त्वत्सदृशो भ्रमरेण न क्वचिदपि प्राप्त इति आम्रवृक्षं प्रति कस्यचिदुक्तिरिति–मुख्योक्तिः। अन्योक्तिस्तु–हे राजन् सर्वत्रान्विष्यन्नपि याचकवर्गोऽयं त्वद्गुणसदृशमन्यं न प्राप्तवानिति राजानं प्रति कस्यचिदुक्तिः। पद्यमिदं रसगङ्गाधरे अनन्वयध्वन्युदाहरणे (पृ. २०९) पठ्यते–तत्रोत्तरार्धं तु–'भेदेन भुवि न पेदे साधर्म्यं ते रसाल मधुपेन' इति। अस्यार्थः–भेदेन साधर्म्यं सादृश्यं न पेदे न गृहीतम्–अर्थात् त्वद्भिन्नः त्वत्सदृशश्च न कोऽपि दृष्टः, अपि तु त्वत्सदृशः त्वत्तोऽभिन्नः, त्वमेवेत्यर्थः। अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः। अत्राप्रस्तुतेन माकन्देन प्रस्तुतः कश्चिद् राजादिः गम्यते। आर्यावृत्तम् ॥ २७ ॥

तोयैरल्पैरपि[1] करुणया भीमभानौ निदाघे
मालाकार व्यरचि भवता या तरोरस्य पुष्टिः।
सा किं शक्या जनयितुमिह प्रावृषेण्येन वारां
धारासारानपि विकिरता[2] विश्वतो वारिदेन ॥२८॥

१. बा.०–'रति २.प०–A' F. वितरता.

तोयैरिति ॥ हे मालाकार मालाः पुष्पस्रजः करोतीति मालाकारः। भवता। भीमभानौ भीमः भीषणः भानुः सूर्यः यस्मिन्। एतादृशे। निदाघे ग्रीष्मकाले। करुणया दयया। अल्पैः कूपाद्युद्धृतैः। अपि। तोयैः जलैः। अस्य तरोः वृक्षस्य। या पुष्टिः पालनम्। व्यरचि विरचितम् कृतमित्यर्थः। सा पुष्टिः इह लोके। प्रावृषेण्येन प्रावृषि वर्षाकाले भवेन। वारां जलानाम्। धारासारान् धारासंपातान् विश्वतः सर्वतः। अपि। विकिरता प्रक्षिपता। वारिदेन मेघेन। जनयितुं उत्पादयितुं। शक्या किम्? अपि तु न शक्येत्यर्थः। ग्रीष्मर्तौ स्वल्पेनापि जलेन, हे मालाकार, यास्य वृक्षस्य त्वया पुष्टिः क्रियते सा वर्षाकाले प्रभूतैरपि जलैः मेघेन कर्तुं न शक्येति मुख्योक्तिः। अन्योक्तिस्तु—हे दयालो, उचिते समये स्वल्पमपि साहाय्यं त्वया कृतं, असमये कृतात् महतोऽपि साहाय्यात् श्रेयः, इति धनिकं प्रति कस्यचिदुक्तिः। अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः। अत्राप्रस्तुतेन मालाकारेण प्रस्तुतः कश्चित्समयोपकारी गम्यते। मन्दाक्रान्ता वृत्तम्। तल्लक्षणं च—'मन्दाक्रान्ता

जलधिपङ्गैम्भौ नतौ तादृरु चेत्' इति ॥ २८ ॥

आरामाधिपतिर्विवेकविकलो नूनं रसा नीरसा
वात्याभिः परुषीकृता दश दिशश्चण्डातपो दुःसहः ।
एवं धन्वनि[1] चम्पकस्य सकले संहारहेतावपि
त्वं सिञ्चन्नमृतेन तोयद कुतोऽप्याविष्कृतो वेधसा ॥२९॥

१. बा०—धुन्वति.

आरामेति ॥ आरामाधिपतिः आरामस्य उद्यानस्य अधिपतिः पालकः । विवेकविकलः विचारशून्यः । नूनं निश्चितं अस्तीति शेषः । रसा पृथ्वी । नीरसा निर्गताः रसाः जलानि यस्याः सा शुष्का इत्यर्थः । वात्याभिः वातसमूहैः । दश दिशः । परुषीकृताः रूक्षीकृताः । चण्डातपः चण्डः तीव्रः आतपः, अथवा चण्डः आतपो यस्य स सूर्यः । दुःसहः असह्यः त्वम् । धन्वनि मरुप्रदेशे । चम्पकस्य तन्नामकवृक्षस्य । सकले समग्रे । संहारहेतौ नाशकारणे उपस्थिते इति शेषः । अपि । हे तोयद मेघ । अमृतेन अमृतरूपेण जलेन । सिंचन्, चम्पकमिति शेषः । वेधसा ब्रह्मणा, त्वम् । कुतोऽपि । आविष्कृतः प्रकटीकृतः । मरुभूमौ चम्पकस्य सर्वाणि नाशकारणान्युपस्थितानि—उद्यानपालकः विचारहीनः, पृथ्वी निर्जला, प्रचण्डवातैः सर्वासु दिक्षु रूक्षत्वमापादितं, सूर्यस्यातपश्च असह्यः—एतादृशे समये ब्रह्मणा जलवर्षणेन चम्पकं प्रत्युज्जीवयन् दयालुर्मेघः समुत्पादितः—इति मुख्योक्तिः । अन्योक्तिस्तु—सकलेऽपि नाशहेतौ अतीव विपन्नं प्रति दयां दर्शयसीति कंचिदुपकारिणं प्रति कस्यचिदुक्तिः । अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः । अत्राप्रस्तुतेन मरुदेशस्थितेन चंपकेन प्रस्तुतः कश्चित् विपद्ग्रस्तः गम्यते, तोयदेन च कश्चिद् दयालुः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २९ ॥

न यत्र स्थेमानं दधुरतिभयभ्रान्तनयना[1]
गलद्दानोद्रेकभ्रमदलिकदम्बाः करटिनः ।
लुठन्मुक्ताभारे[2] भवति परलोकं गतवतो[3]
हरेरद्य द्वारे शिव शिव शिवानां कलकलः ॥ ३० ॥

१ बा० °हृदयाः. २ बा०—स्खलन्मुक्ताभारे. ३ बा०—गतवति.

नेति ॥ यत्र हरेः सिंहस्यद्वारे । अतिभयभ्रान्तनयनाः अतिभयेन

अतुलभीत्या भ्रान्तानि घूर्णितानि नयनानि येषां ते। गलद्दानोद्रेकभ्रमदलिकदम्बाः गलत् स्रवत् यद्दानं गजमदः तस्य उद्रेकः बाहुल्यं तेन भ्रमन्तः अलीनां भ्रमराणां कदम्बाः समूहाः येषु ते। करटिनः गजाः। स्थेमानं स्थिरत्वं न दधुः धारयामासुः। तत्र। परलोकं गतवतः मृतस्य। हरेः सिंहस्य। लुठन्मुक्ताभारे लुठन्तः मुक्तानां भाराः यस्मिन् तस्मिन्। द्वारे। शिव शिवेति खेदे। शिवानां शृगालानां कलकलः कोलाहलः। भवति। यस्मिन् सिंहद्वारे पुरा मत्ता अपि गजा भयेन स्थातुं नाशक्नुवन् तत्रैवाद्य सिंहमरणानन्तरं शृगालानां हाहारवः श्रूयत इति-मुख्योक्तिः। अन्योक्तिस्तु-कस्यचित्पौरुषयुक्तस्य नरस्य मृत्योरनन्तरं तस्य गृहे क्षुद्रा अपि जना आधिपत्यं लभन्ते। अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः। अत्राप्रस्तुतेन सिंहेन प्रस्तुतः कश्चिन्महासत्त्वो गम्यते, शृगालैश्च क्षुद्रा नराः। शिखरिणी वृत्तम्। लक्षणं तु प्रागुक्तमेव ॥ ३० ॥

दधानः प्रेमाणं तरुषु समभावेन विपुलां[१]
न मालाकारोऽसावकृत करुणां बालबकुले।
अयं तु द्रागुद्यत्कुसुमनिकराणां परिमलै-
र्दिगन्तानातेने[२] मधुपकुल[३]झङ्कारभरितान् ॥३१॥

[१] बा०-विपुलं. [२] प०-Cनाले॰. [३] प०-H°कल°.

दधान इति॥ असौ मालाकारः उद्यानपालकः। तरुषु वृक्षेषु। समभावेन समदृष्ट्या। प्रेमाणं स्नेहं। दधानः धारयन्। बालबकुले नवीने बकुलद्रुमे। विपुलां महतीं। करुणां दयां। न अकृत नाकरोत्। अयं बकुलः। तु। द्राक् शीघ्रं। उद्यत्कुसुमनिकराणां उद्यन्ति आविर्भवन्ति यानि कुसुमानि तेषां निकराणां समूहानां। परिमलैः मनोहरगन्धैः। मधुपकुलझङ्कारभरितान् मधुपानां भ्रमराणां कुलं समूहः तस्य झङ्कारेण गुञ्जितेन भरितान् पूर्णान्। दिगन्तान् दिग्विभागान्। आतेने चकार। मालाकारः सर्वेषु तरुषु समदृष्टिः, सचाधिकं प्रयत्नमपेक्षमाणे बालकेसरवृक्षे न विशेषं यत्नमदर्शयत्, किन्तु वृक्षोऽयं तथापि स्वसौरभैः सर्वाः दिशः पूरयतीति-मुख्योक्तिः। अन्योक्तिस्तु—समदृष्टित्वात् राज्ञोपेक्षितः, किन्तु मृदुत्वात्प्रयत्नाधिक्यमपेक्षमाणः गुणवान् सेवकः स्वगुणैर्दिशः पूरयत्येव।

अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः । अत्राप्रस्तुतेन मालाकारेण प्रस्तुतः कश्चिद्राजा गम्यते, बकुलेन च कश्चिद्गुणवान् सेवकः । शिखरिणी वृत्तम् ॥ ३१ ॥

मूलं स्थूलमतीव बन्धनदृढं शाखाः शतं मांसला
वासो दुर्गमहीधरे तरुपते कुत्रास्ति भीतिस्तव ।
एकः किंतु मनागयं जनयति स्वान्ते ममाधिज्वरं
ज्वालालीवलयीभवन्नकरुणो दावानलो घस्मरः ॥३२॥

मूलमिति॥ हे तरुपते वृक्षराज । तव मूलं । अतीव अत्यन्तम् । स्थूलं महत् । तथा बन्धनदृढं बन्धनेन वेष्टनेन दृढं अचलम् । शाखाः शतं शतशः बह्वय इत्यर्थः तथा मांसलाः पुष्टाः । दुर्गमहीधरे दुर्गः दुःखेन गन्तुं शक्यः महीधरः पर्वतः,तस्मिन् । वासः स्थितिः। इत्थम् । तव कुत्र कस्मात्। भीतिः भयम्। किंतु । ज्वालालीवलयीभवन् ज्वालानां शिखानां आलीभिः पङ्क्तिभिः वलयीभवन् मण्डलीभवन् । अयं एकः । अकरुणः निर्दयः । घस्मरः भक्षकः । दावानलः वनवह्निः । मम स्वान्ते मानसे । आधिज्वरं आधेः चिन्तायाः ज्वरं संतापम् । मनाक् ईषत्। जनयति उत्पादयति। दृढमूलस्य शाखापरिवृतस्य पर्वतोपरिस्थितस्य वृक्षस्य न किंचिद् भयकारणं पश्यामः केवलं सर्वभक्षकोऽयं ज्वालामंडलैः सर्वतः परिवृण्वन् वनवह्निरस्माकं चेतसि चिन्तामुत्पादयतीति—मुख्योक्तिः । अन्योक्तिस्तु—सर्वथा सुरक्षितस्य सर्वसुखोपेतस्यापि नरस्य कुतोऽप्यकस्माद् भयमुत्पद्यते । अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः अत्राप्रस्तुतेन तरुपतिना प्रस्तुतः कश्चित्सर्वथा सुरक्षितो गम्यते, दावानलेन चाकस्मिकी विपत्तिः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥३२॥

ग्रीष्मे भीष्मतरैः[1] करैर्दिनकृता दग्धोऽपि यश्चातक-
स्त्वां ध्यायन् घन वासरान् कथमपि द्राघीयसो नीतवान् ।
दैवाल्लोचनगोचरेण भवता तस्मिन्निदानीं यदि[2]
स्वीचक्रे करकानिपातन[3] कृपा तत्कं प्रति ब्रूमहे ॥३३॥

१. बा०–ग्रीष्मतरैः २. प०–A. F.अपि. ३. प०–A. F.°भिघातनकृपा°

ग्रीष्म इति ॥ हे घन मेघ । यः चातकः । ग्रीष्मे निदाघे । भीष्मतरैः शरदाद्यपेक्षया तीक्ष्णतरैः । करैः किरणैः कृत्वा । दिनकृता सूर्येण । दग्धोऽपि तप्तोपि । त्वां ध्यायन् चिन्तयन् । द्राघीयसः दीर्घतरान् ।

वासरान् दिवसान्। कथमपि अतिकाठिन्येन। नीतवान् गमितवान्। तृष्णाव्याकुलोऽपि अन्यतो जलं न जग्राह, किंतु त्वय्येव बद्धाशस्तस्थौ— इत्यर्थः। तस्मिन् चातके। इदानीं दैवात् भाग्यात्। लोचनगोचरेण नयनपथमागतेन। भवता। यदि। करकानिपातनकृपा करकाणां वर्षोपलानां निपातनस्य प्रक्षेपणस्य कृपेति सोल्लुण्ठम्। स्वीचक्रे स्वीकृता। तत् तर्हि। कं प्रति ब्रूमहे वदामः। सूर्यस्य तीव्रकिरणैर्ग्रीष्मे संतापितोऽपि चातकोऽन्यस्माज्जलमगृह्णन् त्वय्येव बद्धाशोऽतिष्ठत्—एतादृशेऽपि स्वद्भक्ते, हे मेघ, यदि करकावर्षणं कुरुषे, तर्हि कोऽन्यश्चातकहितकारी अस्माभिरन्वेष्टव्य इति मुख्योक्तिः। अन्योक्तिस्तु—अनन्यपरायणे सर्वथानुरक्ते भक्ते यदि कश्चित्समर्थः प्रभुः उपकारस्थानेऽनुपकारं करोति तर्ह्येतदनुचितम्। अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः। अत्राप्रस्तुतेन मेघेन प्रस्तुतः कश्चित्समर्थः प्रभुर्गम्यते, चातकेन चानन्यभक्तःसेवकः। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥३३॥

दवदहनजटालज्वालजालाहतानां
परिगलितलतानां म्लायतां भूरुहाणाम्।
अयि जलधर शैलश्रेणिशृङ्गेषु तोयं
वितरसि बहु कोऽयं श्रीमदस्तावकीनः ॥३४॥

दवदहनेति॥ अयि जलधर मेघ। दवदहनजटालज्वालजालाहतानाम् दवदहनस्य दावानलस्य जटालानां दीर्घाणां ज्वालानां शिखानां जालैः समूहैः आहतानाम् ताडितानाम्। परिगलितलतानां परिगलिताः लताः येभ्यः तेषाम्। भूरुहाणां वृक्षाणाम्। म्लायतां ग्लानिं प्राप्नुवतां सताम्। अनादरे षष्ठी। एतादृशान् वृक्षान् अनादृत्येत्यर्थः। शैलश्रेणिशृंगेषु शैलानां पर्वतानां श्रेणिः पंक्तिः तस्याः शृंगेषु शिखरेषु बहु प्रभूतं तोयं जलम्। वितरसि वर्षसि अयं कः। तावकीनः त्वदीयः। श्रीमदःसंपदुन्मादः। अतीव निंदनीयोऽयं तव विकारः। दावानलदग्धाः म्लायन्तो वृक्षाः जलमपेक्षन्ते, किन्तुताननादृत्य यत् त्वं पर्वतशिखरेषु वर्षसि तन्महदनौचित्यं तवेति मेघं प्रति कस्यचिदुक्तिरिति—मुख्योक्तिः। अन्योक्तिस्तु—पात्रे दानमुचितम्, किन्तु सत्यपि विपद्ग्रस्ते अत एव सुतरां साहाय्ययोग्ये पात्रे यद्धनगर्वगर्विता अपात्रे धनं विसृजन्ति तदतीवानुचितमिति। अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः। अत्राप्रस्तुतेन

वृक्षेण प्रस्तुतः कश्चिदापन्नो गम्यते, मेघेन च धनगर्वगर्वितः । मालिनी वृत्तम् ॥ ३४ ॥

शृण्वन् पुरः परुषगर्जितमस्य हन्त
रे पान्थ विह्वलमना न मनागपि स्याः ।
विश्वार्तिवारणसमर्पितजीवनोऽयं
नाकर्णितः किमु सखे भवताम्बुवाहः ॥३५॥

शृण्वन्निति ॥ रे पान्थ पथिक । हन्तेति खेदे । अस्य मेघस्य । पुरः अग्रे वर्तमानं । परुषगर्जितं दुःसहां गर्जनाम् । शृण्वन् । मनाक् ईषत् । अपि। विह्वलमनाः व्याकुलचित्तः। न स्याः मा भूः । हे सखे । भवता । अयम् । विश्वार्तिवारणसमर्पितजीवनः विश्वस्य सर्वस्य जगतः आर्तेः पीडायाः वारणाय अपहरणाय समर्पितं दत्तं जीवनं जलं पक्षे प्राणाः येन सः अम्बुवाहः मेघः । न आकर्णितः न श्रुतः । किमु । अपि तु श्रुत एवेत्यर्थः । हे पथिक अस्य मेघस्य कठोरगर्जनां श्रुत्वा व्याकुलचित्तो मा भुः, किं त्वया न श्रुतं यदेष संसारसंतापहरणाय स्वजलं वर्षति—इति मुख्योक्तिः । अन्योक्तिस्तु—हे याचक, आपाततः कटुरप्ययं दयालुरेव दाता, असौ स्वप्राणदानेनापि परसंतापहरणे सर्वदा प्रस्तुत इति । अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः । अत्राप्रस्तुतेन मेघेन प्रस्तुतः कश्चित् प्रत्यक्षकटुः किन्तु दयार्द्रहृदयो दाता गम्यते । वसंततिलका वृत्तम् ॥ ३५ ॥

सौरभ्यं भुवनत्रयेऽपि विदितं शैत्यं तु[१] लोकोत्तरं
कीर्तिः किं च दिगङ्गनाङ्गणगता किं त्वेतदेकं शृणु ।
सर्वानेव गुणानियं निगिरति श्रीखण्ड ते सुन्दरान्
उज्झन्ती खलु कोटरेषु गरलज्वालां द्विजिह्वावली ॥३६॥

[१] वा०—नु.

सौरभ्यमिति ॥ हे श्रीखण्ड चन्दन । ते सौरभ्यं परिमलः । भुवनत्रये लोकत्रये । अपि । विदितं ज्ञातं प्रसिद्धमित्यर्थः । शैत्यं संतापहारकं शीतलत्वं तु । लोकोत्तरं अलौकिकम् । किं च । ते कीर्तिः यशः । दिगङ्गनाङ्गणगता दिशः पूर्वाद्याः एव अङ्गनाः स्त्रियः तासां अङ्गणं चत्वरं तत्र गता सर्वदिग्व्यापिनीत्यर्थः। किंतु । एतत् एकं दोषसूचकं वचः। शृणु ।

इयं ते कोटरेषु। गरलज्वालां विषज्वालां। उज्झन्ती त्यजन्ती। द्विजिह्वावली द्विजिह्वानां सर्पाणां अवली पंक्तिः। सर्वान् एव सुन्दरान् गुणान्। खलु निश्चयेन। निगिरति ग्रसति। हे चन्दन, त्वयि सौरभ्यशैत्यादयो गुणा विद्यन्ते, सर्वत्र च प्रसिद्धोऽसि, किन्तु येयं विषमुद्वमन्ती सर्पावली त्वया स्वकोटरे स्थापिता सा सर्वानपि ते गुणान् लोपयतीति—मुख्योक्तिः। अन्योक्तिस्तु—रम्यत्वादिगुणैः सर्वत्र ख्यातकीर्तिरपि दुष्टजनाश्रयदानेन महदनौचित्यं करोषीति गुणवन्तं प्रति कस्यचिदुक्तिः। अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः। अत्राप्रस्तुतेन चन्दनेन प्रस्तुतः कश्चिद्गुणवानपि खलजनाश्रयदाता गम्यते। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्॥ ३६॥

नापेक्षा[1] न च दाक्षिण्यं न प्रीतिर्न च सङ्गतिः।
तथापि हरते तापं लोकानामुन्नतो घनः॥३७॥

[1] पा०—नापेक्ष्य.

नापेक्षेति॥ अपेक्षा प्रत्युपकारादिवांछा। न विद्यत इति शेषः। न च दाक्षिण्यं परचित्तानुवर्तनम्—अच्युतरायस्तु 'दाक्षिण्यं समुद्रोदकमादाय दातृत्वात्स्वतः सामर्थ्यमपि नास्तीत्यर्थः' न प्रीतिः स्नेहः। न च संगतिः सहवासश्चापि नास्ति। तथापि उन्नतः उच्चः, पक्षे उदारधीः। घनः मेघः। लोकानां तापम्। हरते अपाकरोति। योऽयं उच्चदेशस्थो मेघो जनानां संतापमपहरति,न तस्य लोकैः सह कापि मैत्री न च तेभ्यः किमपि वांछति-इति मुख्योक्तिः। अन्योक्तिस्तु—उदाराः पुरुषाः विनापि प्रत्युपकारादिवांछां निस्वार्थमेव च परहितमाचरन्तीति। अत्र विभावनालङ्कारः, अप्रस्तुतप्रशंसा च। विनापि कारणं यत्र कार्योत्पत्तिः सा विभावना—अत्रापि विनापि अपेक्षां मेघः तापं हरति। विभावनालक्षणं च 'क्रियायाः प्रतिषेधेऽपि फलव्यक्तिर्विभावना' इति। अत्राप्रस्तुतेन मेघेन प्रस्तुतः कश्चिन्निरपेक्षः परोपकारी गम्यते। उभयोश्चालङ्कारयोः संसृष्टिः। अनुष्टुभ्वृत्तम्॥ ३७॥

[1]समुत्पत्तिः स्वच्छे सरसि हरिहस्ते निवसनं[2]
निवासः[3] पद्मायाः सुरहृदयहारी परिमलः।
गुणैरेतैरन्यैरपि च ललितस्याम्बुज तव
द्विजोत्तंसे हंसे यदि रतिरतीवोन्नतिरियम्॥३८॥

१. पा०—F. reads the first line thus—समुत्पत्तिः पद्मारमणपदपद्मलनखात्। २. पा०—F. G. निवसतिः। ३. पा०—C. E. H. विलासः.

समुत्पत्तिरिति ॥ हे अम्बुज कमल तव स्वच्छे निर्मले। सरसि तडागे। समुत्पत्तिः उद्भवः। एतेन निर्मलकुलोत्पत्तिः सूच्यते। हरिहस्ते हरेः विष्णोः हस्ते। निवसनं निवासः। विष्णोः शङ्खचक्रगदापद्मधारित्वात्। यद्वा–हरेः सूर्यस्य हस्ते किरणे निवसनं विकासरूपा स्थितिः। सूर्योदये कमलानां विकसनात्। पद्मायाः लक्ष्म्याः निवासः वासस्थानम्। परिमलः मनोहरगन्धः। सुरहृदयहारी देवानां मनोहरणशीलः। एतैः पूर्वोक्तैः अन्यैरपि कामिनीमुखसादृश्यादिभिः गुणैः ललितस्य सुन्दरस्य। तव। यदि द्विजोत्तंसे पक्षिश्रेष्ठे हंसे—ब्राह्मणे च गम्यते। रतिः प्रीतिः। तर्हि इयं तव अतीव उन्नतिः उत्कृष्टता भवतीति शेषः। हे कमल, स्वच्छे तडागे समुत्पन्नः, विष्णुहस्तनिवासी, लक्ष्मीनिवासस्थानं तथा देवानामपि मनो हरसि स्वगन्धेन—सत्स्वप्येतादृशेषु गुणेषु यदि हंसेष्वादरं दर्शयसि तर्हि सुतरां प्रशंसनीयस्त्वमिति—मुख्योक्तिः। अन्योक्तिस्तु—श्रेष्ठकुलोत्पन्नत्वादिगुणविशेषैर्युक्तो नरो यदि ब्राह्मणभक्तोऽपि तर्हि सुगन्धयुक्तसुवर्णवत् सुतरां प्रशंसनीयः। अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः। अत्राप्रस्तुतेन कमलेन प्रस्तुतः कश्चित् सद्गुणोपेतो नरो गम्यते। केचित्तु—'समुत्पत्तिः पद्मारमणपदपद्मामलनखात्' इति प्रथमं पादं पठन्ति। गंगालहरीस्थस्य (२१) 'समुत्पत्तिः पद्मा' इत्यादिपद्यस्य प्रथमपादविनिमयजन्या भ्रान्तिरियम्। अस्य पाठस्यात्रासंगतत्वात्। । शिखरिणी वृत्तम् ॥३८॥

साकं ग्रावगणैर्लुठन्ति मणयस्तीरेऽर्कबिम्बोपमा[1]
नीरे नीरचरैः समं स भगवान्निद्राति नारायणः।
एवं वीक्ष्य तवाविवेकमपि[2] च प्रौढिं परामुन्नतेः
किं निंदाम्यथवा स्तवानि[4] कथय क्षीरार्णव त्वामहम् ॥३९॥

१. बा०–धालार्कबिम्बोपमा. २. पा०–A. F. अथ. ३. पा०–H. निन्दामि. ४. पा०–A. स्तवीमि and H. स्तवामि

साकमिति ॥ हे क्षीरार्णव हे पयोधे। तव तीरे। ग्रावगणैः पाषाणखण्डसमूहैः। साकं अर्कबिम्बोपमाः अर्कस्य सूर्यस्य बिंबः मंडलः उपमा येषां ते सूर्यमंडलवद्दीप्ताः। मणयः लुठन्ति—इतस्ततो विकीर्णा इत्यर्थः। नीरे जले च। नीरचरैः मत्स्यादिभिर्नीचैः जलचरैः। समं सह। भगवान्

नारायणः विष्णुः। निद्राति शेते। एवं तव अविवेकं मणिपाषाणयोरेकत्र विकीर्णत्वात् विचारराहित्यम्। अपि च उन्नतेः महत्त्वस्य। परां उत्कृष्टां प्रौढिं गुरुतां—नारायणाश्रयभूतत्वात् च वीक्ष्य दृष्ट्वा। अहं त्वां किं निन्दानि अथवा स्तवानि प्रशंसानि इति कथय ब्रूहि। हे समुद्र, तव तीरे मणयः पाषाणखण्डाश्च एकत्रैव विकीर्णाः, त्वदन्तश्च सकललोकपूज्यो भगवान् शेते, एवं विवेकराहित्यं उन्नतत्वं चेत्युभयमपि त्वयि दृष्ट्वा—निन्दां करोमि स्तुतिं वेति न जानेऽहमिति—मुख्योक्तिः। अन्योक्तिस्तु—नीचे महति च समदृष्टित्वात् त्वं वर्णनातीत इति सत्पुरुषं प्रति कस्यचिदुक्तिः। अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः। अत्राप्रस्तुतेन समुद्रेण प्रस्तुतः कश्चित्समदर्शी गम्यते। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्॥ ३९॥

किं खलु रत्नैरेतैः किं पुनरभ्रायितेन[1] वपुषा ते।
सलिलमपि यन्न तावकमर्णव वदनं प्रयाति तृषितानाम्॥४०॥

[1]. पा०—A. F. किं खलु रत्नायितेन.

किमिति॥ हे अर्णव समुद्र। एतैः परिदृश्यमानैः रत्नैः किं फलम्। ते अभ्रायितेन अभ्रवन्मेघवदाचरितेन तद्वत् स्निग्धेनेत्यर्थः वपुषा शरीरेण। च किं फलम्। उभयमपि निष्प्रयोजनमेवेत्यर्थः। यत् यस्मात् तावकं तव। सलिलं जलं अपि। तृषितानां पिपासाकुलानाम्। वदनं मुखम्। न प्रयाति न गच्छति। हे समुद्र तव रत्नानि सुन्दरं शरीरं चेत्युभयमपि निष्फलम्, यतस्तव जलं अपि लोकानां पिपासापहरणे असमर्थमिति-मुख्योक्तिः। अन्योक्तिस्तु—यदि ते धनं अल्पमपि परोपकारं कर्तुमसमर्थं तर्हि महता ते धनेन सुन्दरेण च शरीरेण किं फलमिति कंचित् धनिकं प्रति कस्यचिदुक्तिः। अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः। अत्राप्रस्तुतेन समुद्रेण प्रस्तुतः कश्चिदनुपयुक्तधनो गम्यते। गीतिवृत्तम्॥ ४०॥

इयत्यां संपत्तावपि च सलिलानां त्वमधुना
न तृष्णामार्तानां हरसि यदि[1] कासार सहसा।
निदाघे चण्डांशौ[2] किरति परितोऽङ्गारनिकरा[3]—
न्कृशीभूतः केषामहह परिहर्तासि खलु ताम्॥४१॥

१ पा०—A. यदि हरसि and F परिहरसि. २ पा०—F. चण्डांशोः, ३ बा.—पा०—°निकरं.

इयत्यामिति ॥ हे कासार तडाग । अधुना त्वं सलिलानां जलानां। इयत्यां संपत्तौ समृद्धौ । अपि । आर्तानां पीडितानां तृष्णयेति शेषः। तृष्णां पिपासां । यदि सहसा न हरसि न निवारयसि । तदा । निदाघे ग्रीष्मे । चण्डांशौ सूर्ये । अङ्गारनिकरान् अङ्गारवत् दाहकान् किरणसमूहान् । परितः सर्वतः । किरति क्षिपति सति । कृशीभूतः जलस्य शोषणेन कृशतामापन्नः । केषां खलु तां तृष्णां । परिहर्तासि अपनेष्यसि। केषांचिदपि पिपासां परिहर्तुं न शक्ष्यसीति भावः । अहह इतिखेदे । प्रभूतजलसंपूर्णोऽपि यदि पिपासाकुलानां पीडां न नाशयसि तर्हि ग्रीष्मे जलाभावात् शुष्कस्त्वं केषां तृषामपनेष्यसीति सरोवरं प्रति कस्यचिदुक्तिः–इति मुख्योक्तिः। अन्योक्तिस्तु–प्रभूतधनधान्यसमृद्धोऽपि यदि त्वमधुना पीडितानां साहाय्यं नाचरसि, तर्हि दैवकोपात् क्षीणवित्तः कस्य सहायतां करिष्यसीति धनिकं प्रतिकस्यचिदुक्तिः । अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः । अत्राप्रस्तुतेन कासारेण प्रस्तुतः कश्चिद् व्ययमकुर्वाणो धनवान् गम्यते । शिखरिणी वृत्तम् ॥ ४१ ॥

अयि रोषमुरीकरोषि नो चे-
त्किमपि त्वां प्रति वारिधे वदामः ।
जलदेन तवार्थिना विमुक्ता[1]-
न्यपि तोयानि महान्न हा जहासि ॥ ४२ ॥

१ ब–अपिमुक्तानि.

अयीति ॥ हे वारिधे समुद्र । रोषं क्रोधम् । नो उरीकरोषि न स्वीकरोषि कुपितो न भवसि । चेत् यदि । त्वां प्रति किमपि हितं किन्तु कटु । वदामः उपदिशामः। तव अर्थिना याचकेन । जलदेन मेघेन । विमुक्तानि वृष्टानि तोयानि जलानि । महान् अपि सन् । न जहासि न त्यजसि । हा इति खेदे । त्वत्तो जलं गृहीत्वा मेघोऽन्येभ्यो ददाति, त्वं तु, हे समुद्र, तेभ्यः पुनर्गृह्णासि, अतीवानुचितमेतदिति समुद्रं प्रति कस्यचिदुक्तिरिति—मुख्योक्तिः। अन्योक्तिस्तु—याचकाय दत्तं धनं, तेन याचकेन अन्येभ्यः प्रतिपादितं त्वं पुनर्गृह्णासि–इति कृपणं प्रति कस्यचिदुक्तिः। अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः। अत्राप्रस्तुतेन समुद्रेण प्रस्तुतः कश्चित् कृपणो गम्यते । मालभारिणी-वृत्तम् । तल्लक्षणं च–‘ ससजाः प्रथमे पदे गुरू चेत् । सभरा येन च मालभारिणी स्यात् ’ इति ॥ ४२ ॥

न वारयामो भवतीं विशन्तीं वर्षानदि स्रोतसि जह्नुजायाः ।
न युक्तमेतत्तु पुरो यदस्यास्तरङ्गभङ्गान्[1] प्रकटीकरोषि ॥४३॥

1. प–E तरंगलीलाम्.

नेति ॥ हे वर्षानदि—एतेन क्षणिकैश्वर्यत्वं सूचितं–ग्रीष्मे जलाभावात् । भवतीं त्वां । जह्नुजायाः जाह्नव्याः गङ्गायाः । स्रोतसि प्रवाहे । विशन्तीं प्रविशन्तीम् । वयं न वारयामः निषेधामः । एतत् वक्ष्यमाणम् । तु न युक्तं नोचितम् । यत् अस्या आश्रयदायिन्या भागीरथ्याः । पुरः अग्रे । तरङ्गभङ्गान् तरङ्गाणां भङ्गान् कौटिल्यानि—एतेन अहंकारजन्या भ्रूभेदा ध्वन्यन्ते प्रकटीकरोषि आविष्करोषि । हे वर्षाप्रवृद्धजले नदि गङ्गाया आश्रयं यदि गृह्णासि तर्हि नात्र कश्चिद्दोषः, किन्तु तत्र कुटिलतरंगाणामाविष्करणमयुक्तमिति नदीं प्रति कस्यचिदुक्तिरिति—मुख्योक्तिः । अन्योक्तिस्तु--महतामाश्रयग्रहणे न कश्चिद्दोषः, किन्तु तेषामग्रेऽहंकारप्रदर्शनमतीवानुचितमिति । अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः । अत्राप्रस्तुतया नद्या प्रस्तुतः कश्चिदाश्रयदातुः पुरतोऽहंकार दर्शयन् गम्यते । उपजातिवृत्तम् ॥ ४३ ॥

पौलोमीपतिकानने विलसतां गीर्वाणभूमीरुहां
येनाघ्रातसमुज्झितानि कुसुमान्याजघ्रिरे निर्जरैः ।
तस्मिन्नद्य मधुव्रते विधिवशान्माध्वीकमाकाङ्क्षति
त्वं चेदञ्चसि लोभमम्बुज तदा किं त्वां प्रति ब्रूमहे ॥४४॥

पौलोमीति ॥ हे अम्बुज पौलोमीपतिकानने पौलोमी शची तस्याः पतिः इन्द्रः तस्य कानने वने नन्दन इत्यर्थः । विलसतां शोभमानानाम् । गीर्वाणभूमीरुहां भूम्यां रोहन्तीति भूमीरुहाः वृक्षाः गीर्वाणानां देवानां भूमीरुहाः देववृक्षाः;कल्पवृक्षा इति यावत्। येन मधुव्रतेन भ्रमरेण । आघ्रातसमुज्झितानि पूर्वं आघ्रातानि पश्चात् समुज्झितानि त्यक्तानि उच्छिष्टानीत्यर्थः। कुसुमानि पुष्पाणि । निर्जरैः देवैः। आजघ्रिरे घ्रातानि आस्वादितानीत्यर्थः। अद्य विधिवशात् दैवकोपवशात् । तव माध्वीकं मधु । आकाङ्क्षति वांछति सति । त्वं लोभं कृपणताम्। अञ्चसि गच्छसि। तदा त्वां प्रति किं ब्रूमहे किं कथयामः । हे कमल, यद्भुक्तोज्झितानि कल्पतरुपुष्पाणि देवैरप्यास्वाद्यन्ते स भ्रमरस्त्वां मधु याचते चेत्त्वया लोभो न कार्य इति भ्रमरं प्रति

कस्यचिदुक्तिरिति—मुख्योक्तिः । अन्योक्तिस्तु—दानयोग्ये सत्पात्रे धनलोभं कुर्वन्तं कृपणं प्रति कस्यचिदुक्तिः । अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः । अत्राप्रस्तुतेन भ्रमरेण प्रस्तुतः कश्चित् दानयोग्यो गम्यते, अम्बुजेन च कृपणः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ४४ ॥

भुक्ता मृणालपटली भवता निपीता-
न्यम्बूनि यत्र नलिनानि निषेवितानि ।
रे राजहंस वद तस्य सरोवरस्य
कृत्येन केन भवितासि कृतोपकारः ॥ ४५ ॥

भुक्तेति ॥ रे राजहंस । यत्र सरोवरे । भवता मृणालपटली मृणालस्य बिसस्य पटली संघः । भुक्ता आस्वादिता । अम्बूनि जलानि निपीतानि । तथा च नलिनानि पद्मानि । निषेवितानि उपभुक्तानि । तस्य सरोवरस्य केन कृत्येन कर्मणा । कृतोपकारः कृतः उपकारः येन सः । भवितासि भविष्यसि । इति वद ब्रूहि । हे राजहंस यस्मात्सरोवरादुपकारशतं प्राप्तवानसि तस्य कथं प्रत्युपकारं करिष्यसीति राजहंसं प्रति कस्यचिदुक्तिरिति —मुख्योक्तिः । अन्योक्तिस्तु—कृतसहस्रोपकारस्य प्रत्युपकारं कर्तुमसमर्थं प्रति कस्यचिदुक्तिरियम् । अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः । अत्राप्रस्तुतेन राजहंसेन प्रस्तुतः कश्चिदुपकृतो गम्यते । वसंततिलका वृत्तम् ॥ ४५ ॥

प्रारंभे कुसुमाकरस्य परितो यस्योल्लसन्मञ्जरी-
पुञ्जे मञ्जुलगुञ्जितानि रचयंस्तानातनोरुत्सवान् ।
तस्मिन्नद्य रसालशाखिनि दशां दैवात्कृशामञ्चति
त्वं चेन्मुञ्चसि चञ्चरीक विनयं नीचस्त्वदन्योऽस्ति कः ॥ ४६ ॥

प्रारंभ इति ॥ हे चञ्चरीक भ्रमर । कुसुमाकरस्य वसन्तस्य प्रारंभे । यस्य रसालशाखिनः आम्रवृक्षस्य । उल्लसन्मंजरीपुंजे उल्लसन्त्यः विकसन्त्यः या मञ्जर्यः कुसुमस्तबकाः तेषां पुंजे राशौ । परितः सर्वतः । मञ्जुलगुञ्जितानि मञ्जुलानि मनोहराणि गुञ्जितानि । रचयन् कुर्वन् । तान् अवर्णनीयान् । उत्सवान् महान् । आतनोः व्यरचयः । अद्य । दैवात् प्रतिकूलभाग्यात् । तस्मिन् रसालशाखिनि आम्रवृक्षे । कृशां हीनाम् । दशां अवस्थां । अञ्चति गच्छति सति । त्वं विनयं दाक्षिण्यं । मुञ्चसि चेत् तर्हि त्वदन्यः

कः नीचः अस्ति । न कोऽपीत्यर्थः । हे भ्रमर, समृद्धावस्थायां आम्रवृक्षस्य तत्र महान्तमुपभोगमकरोः, अथ दैवाद्दुर्दशामापन्ने तस्मिन्नाम्रे यदि त्वमनादरं दर्शयसि तर्हि नीचतमोऽसीति भ्रमरं प्रति कस्यचिदुक्तिरिति-मुख्योक्तिः । अन्योक्तिस्तु-यस्य संपन्नावस्थायां आनन्दोपभोगः कृतस्तस्मिन् विपन्ने अनादरं दर्शयन्तं कंचित् कृतघ्नं प्रति कस्यचिदुक्तिः । अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः । अत्राप्रस्तुतेन भ्रमरेण प्रस्तुतः कश्चित्कृतघ्नो गम्यते । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ४६ ॥

एणीगणेषु गुरुगर्वनिमीलिताक्षः[1]
किं कृष्णसार खलु खेलसि काननेऽस्मिन् ।
सीमामिमां[2] कलय भिन्नकरीन्द्रकुम्भ-
मुक्तामयीं हरिविहारवसुंधरायाः ॥४७॥

१.बा०-'निर्मीलिताक्ष । प०-H. निमिलिताक्षम् । २.प० H. शोभामिमाम् ।

एणीगणेष्विति ॥ हे कृष्णसार मृगविशेष । गुरुगर्वनिमीलिताक्षः गुरुणा महता गर्वेण कस्तूर्याद्यभिमानेन निमीलिते अक्षिणी यस्य सः । अस्मिन् कानने वने । एणीगणेषु एणीनां मृगीणां गणेषु समूहेषु । किं खलु खेलसि । इमां स्वक्रीडाभूमिम् । हरिविहारवसुंधरायाः हरेः सिंहस्य विहारस्य क्रीडायाः वसुंधरायाः भूमेः । भिन्नकरीन्द्रकुम्भमुक्तामयीं भिन्नाः पाटिताः विदारिताः वा करीन्द्राणां गजेन्द्राणां कुम्भाः कपोलाः तेषां याः मुक्ताः मौक्तिकानि तैः पूर्णाम् । सीमां मर्यादाम् । कलय अवधारय । हे हरिण यत्र त्वमभिमानभरितो रमसे, सेयं हस्तिकपोलविदारणक्षमस्य सिंहस्य क्रीडाभूमिरिति हरिणं प्रति कस्यचिदुक्तिरिति-मुख्योक्तिः । अन्योक्तिस्तु-तेजस्विविहारयोग्ये स्थले न क्षुद्रैर्मदः कार्य इति । अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः अत्राप्रस्तुतेन मृगेण प्रस्तुतः कश्चित् क्षुद्रो गम्यते, सिंहेन च तेजस्वी । वसंततिलका वृत्तम् ॥ ४७ ॥

जठरज्वलनज्वलताप्यपगतशङ्कं समागतापि पुरः ।
करिणामरिणा हरिणा हरिणाली हन्यतां नु कथम् ॥४८॥

जठरेति ॥ करिणां गजानां । अरिणा शत्रुणा नाशकेनेति यावत् । साभिप्रायमिदं विशेषणम् । जठरज्वलनज्वलता जठरस्य उदरस्य ज्वलनः

अग्निः तेन ज्वलता दह्यमानेन । अपि—अत्यन्तबुभुक्षितेनापीत्यर्थः । अपगतशङ्कं अपगता शङ्का भीतिः यस्मिन् कर्मणि यथा स्यात्तथा । पुरः अग्रतः । समागता समायाता । अपि । हरिणाली मृगपंक्तिः। कथं हन्यताम् । नु इति वितर्के । अतिबुभुक्षितोऽपि सिंहः पुर आगतान् मृगानतुल्यबलतया नैव हन्तीति—मुख्योक्तिः । अन्योक्तिस्तु—व्यसनपतिता अपि तेजस्विनो हीनबलान्नाक्रमन्त इति । अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः । अत्राप्रस्तुतेन सिंहेन प्रस्तुतः कश्चिदतुलपराक्रमः पुरुषो गम्यते, मृगैश्च हीनबला नराः । आर्या वृत्तम् ॥ ४८ ॥

येन भिन्नकरिकुम्भ[1]विस्खलन्मौक्तिकावलिभिरञ्चिता मही ।
अद्य तेन हरिणान्तिके कथं कथ्यतां नु हरिणा पराक्रमः ॥४९॥

१. बा०—°कुम्भविषजत्°

येनेति ॥ येन । हरिणा सिंहेन । भिन्नकरिकुम्भविस्खलन्मौक्तिकावलिभिः भिन्नाः विपाटिताः ये करिकुम्भाः गजकपोलाः तेभ्यो विस्खलन्ति पतन्ति मौक्तिकानि तेषां अवलिभिः पंक्तिभिः । मही पृथ्वी । अञ्चिता पूजिता अलंकृतेति यावत् । तेन हरिणा अद्य । हरिणान्तिके हरिणान समीपे । स्वकीयः पराक्रमः शौर्यं । कथं केन प्रकारेण । कथ्यतां नु केनापि प्रकारेण वक्तुं न शक्यत इत्यर्थः । यः सिंहः पूर्वं गजकपोलान्विदार्य स्वपराक्रमं दर्शितवान्, अधुना दुर्दैवात् स क्षुद्रमध्यपतितः स्वकीयं पूर्वपराक्रमं असमेषु वर्णयितुमप्यसमर्थ इति—मुख्योक्तिः । अन्योक्तिस्तु—महापराक्रमशाली क्षुद्रबलेषु स्वविक्रमं प्रकाशयितुमसमर्थ इति। अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः अत्राप्रस्तुतेन सिंहेन प्रस्तुतः कश्चिन्महापराक्रमो गम्यते। रथोद्धता वृत्तम् । तल्लक्षणं च—' रो नराविह रथोद्धता लगौ ' इति ।

स्थितिं नो रे दध्याः क्षणमपि मदान्धेक्षण सखे
गजश्रेणीनाथ त्वमिह जटिलायां वनभुवि ।
असौ कुम्भिभ्रान्त्या खरनखरविद्रावितमहा-
गुरुग्रावग्रामः स्वपिति गिरिगर्भे हरिपतिः ॥५०॥

स्थितिमिति ॥ रे मदान्धेक्षण मदेन गर्वेण अन्धे ईक्षणे नयने यस्य तत्संबुद्धौ । गजश्रेणीनाथ गजयूथपते । सखे मित्र । त्वं इह जटिलायां

लतादिबाहुल्येन निबिडायां । वनभुवि काननप्रदेशे । क्षणमपि । स्थितिं अवस्थानम् । नो दध्याः मा कुरु । असौ कुम्भिभ्रान्त्या कुम्भिनाल करिणां भ्रान्त्या-गजोऽयमिति शङ्कया । खरनखरविद्रावितमहागुरुग्रावग्रामः खराः तीक्ष्णाः ये नखराः नखाः तैः विद्राविताः विदारिताः महान्तः गुरवः अत्यन्तस्थूलाः ग्रावाणः पाषाणखण्डाः तेषां ग्रामः समूहो येन तादृशः— तीक्ष्णनखविपाटितशिलाखण्डः । हरिपतिः सिंहराजः । गिरिगर्भे पर्वतकंदरे स्वपिति । निद्राभंगे सिंहोऽयं हनिष्यति त्वां, हस्तिशंक्या पर्वतानपि विदारयत्येषः, अतो गर्वं त्यक्त्वा क्षिप्रं दूरमितोव्रजेति करिणं प्रति कस्यचिदुक्तिरिति मुख्योक्तिः । अन्योक्तिस्तु—यावत् पराक्रमशाली शत्रुर्न पश्यति तावत् दुर्बलेन नरेण तत्स्थानं गर्वं च परित्यज्य दूरे पलायनं कर्तव्यम् । अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः । अत्राप्रस्तुतेन गजेन प्रस्तुतः कश्चिद् दुर्बलो नरो गम्यते, सिंहेन च तेजस्वी रिपुः । शिखरिणी वृत्तम् ॥ ५० ॥

गिरिगह्वरेषु गुरुगर्वगुम्फितो
गजराजपोत न कदापि संचरेः ।
यदि बुध्यते हरिशिशुः स्तनंधयो
भविता करेणुपरिशेषिता मही ॥५१॥

गिरीति ॥ हे गजराजपोत करीन्द्रशिशो । गुरुगर्वगुम्फितः गुरुणा गर्वेण अभिमानेन गुम्फितः वेष्टितः, पूरित यति यावत् । गिरिगह्वरेषु पर्वतकन्दरेषु । कदापि न संचरेः भ्रमणं मा कुरु । यदि स्तनंधयः स्तनं धयते पिबति इति स्तनंधयः स्तनपायी अपि । हरिशिशुः सिंहशावः । बुध्यते जागर्ति । तर्हि । मही पृथ्वी । करेणु परिशेषिता करेणवः हस्तिन्यः एव परिशेषिता हननादवशेषिताः यस्यां सा । शूरैः स्त्रीणामवध्यत्वात्—गजांस्तु सर्वानेव हनिष्यत्यसौ सिंहशिशुः । भविता भविष्यति । हे हस्तिकलभ, पर्वतकंदरासु निर्भीकेण न भ्रमितव्यम्, अन्यथा अत्यल्पवया अपि सिंहशिशुः अखिलान् गजानुन्मूलयिष्यति—इति मुख्योक्तिः । अन्योक्तिस्तु— तेजस्वी शत्रुः बालोऽपि सबलान् शत्रून् उन्मूलयितुं समर्थः । अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः । अत्राप्रस्तुतेन सिंहशिशुना प्रस्तुतस्तेजस्वी बालो गम्यते । मञ्जुभाषिणी वृत्तम् । तल्लक्षणं च—‘ सजसा जगौ भवति मञ्जुभाषिणी ’ इति ॥ ५१ ॥

निसर्गादारामे तरुकुलसमारोपसुकृती
कृती मालाकारो बकुलमपि कुत्रापि निदधे ।
इदं को जानीते यदयमिह कोणान्तरगतो
जगज्जालं कर्ता कुसुमभर[1]सौरभ्यभरितम् ॥५२॥

[1] प०–H. कुसुमततिं.°

निसर्गादिति ॥ निसर्गात् स्वभावात् । आरामे उपवने । तरुकुलसमारोपसुकृती तरूणां वृक्षाणां कुलस्य समूहस्य समारोपः संरोपणं तेन सुकृतं पुण्यं अस्यास्तीति । कृती कुशलः । अपि । मालाकारः उद्यानपालकः । कुत्रापि उपवनस्य यस्मिन् कस्मिन्नपि प्रदेशे । बकुलं तन्नामकं वृक्षं । निदधे स्थापितवान् । कुशलोऽपि बकुलवृक्षमितरवृक्षवद्यत्र कुत्रापि चिक्षेपेत्यर्थः। एतेनास्य विवेकराहित्यं सूचितम् । इदं पुनः को जानीते यत् कोणान्तरगतः उद्यानैकदेशे स्थितः । अपि । अयं बकुलः । इह । जगज्जालं विश्वमंडलं । कुसुमभरसौरभ्यभरितं कुसुमानां यो भरः अतिशयः तस्य सौरभ्येण सुगन्धेन भरितं पूर्णम् । कर्ता करिष्यति । यद्यपि विवेकशून्यो मालाकार उद्यानस्य कोणे बकुलं विहितवान्, तथाप्यसौ बकुलः स्वपुष्पपरिमलैः जगत्पूरयति–इति । मुख्योक्तिः । अन्योक्तिस्तु—विवेकहीनैरविशिष्टस्थाने स्थापितोऽपि गुणवान्नरः स्वगुणैरात्मसौभाग्यं प्रकटयति । अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः । अत्राप्रस्तुतेन बकुलेन प्रस्तुतः कश्चिद् गुणवान् गम्यते । शिखरिणी वृत्तम् ॥ ५२ ॥

यस्मिन् खेलति[1] सर्वतः परिचलत्कल्लोलकोलाहलै-
र्मन्थाद्रिभ्रमणभ्रमं हृदि हरिद्दन्तावलाः पेदिरे ।
सोऽयं तुङ्गतिमिङ्गलाङ्गकवलीकारक्रियाकोविदः
क्रोडे क्रीडतु कस्य केलिकलहत्यक्तार्णवो राघवः ॥५३॥

[1]. प०, बै०, बा०–खेलति which means चलति.

यस्मिन्निति ॥ यस्मिन् राघवे । खेलति क्रीडति सति । हरिद्दन्तावलाः हरितां दिशां दन्तावलाः गजाः दिग्गजा इति यावत् । सर्वतः समन्तात् । परिचलत्कल्लोलकोलाहलैः परिचलन्तः प्रसरन्तः कल्लोलाः तरङ्गाः तेषां कोलाहलैः । हृदि मनसि । मन्थाद्रिभ्रमणभ्रमं मन्थाद्रेः मंदरपर्वतस्य भ्रमणं

विलोडनं तस्य श्रमं शङ्काम्। पेदिरे प्रापुः। सः अयं। तुङ्गतिमिङ्गिलाङ्गकवलीकारक्रियाकोविदः तुङ्गानां महतां तिमिंगिलानां मत्स्यविशेषाणां अङ्गानां गात्राणां कवलीकारे ग्रासीकरणे या क्रिया तस्यां कोविदः चतुरः। 'अस्ति मत्स्यस्तिमिर्नाम शतयोजनमायतः। तिमिंगिलगिलोऽप्यस्ति तद्गिलोऽप्यस्ति राघवः' इति वचनात्। राघवः मत्स्यभेदः। केलिकलहत्यक्तार्णवः केलौ क्रीडायां कलहः विरोधः तेन त्यक्तः अर्णवः समुद्रः येन। कस्य क्रोडे भुजमध्ये। क्रीडतु। न कस्याप्यन्यस्य क्रोडो राघवाश्रयदाने समर्थः। यस्य महामत्स्यस्य क्रीडनमात्रेण पुनः समुद्रमथनभ्रमो जायते, स यदि कौतुकेन समुद्रं त्यजेत्तर्हि कोऽन्यस्तदाश्रयदाता भवितुं योग्य इति–मुख्योक्तिः। अन्योक्तिस्तु–महानेव महते आश्रयं दातुं समर्थो भवति, नान्यः। अप्रस्तुतप्रशंसालंकारः। अत्राप्रस्तुतेन राघवेण प्रस्तुतः कश्चिन्महापुरुषो गम्यते। पद्यमिदं रसगङ्गाधरे (पृ० ४०३) अप्रस्तुतप्रशंसायामुदाहृतम्। तत्र 'हरिदन्ताबलाः।' इत्यस्य स्थाने 'हरिद्यूथाधिपाः' इति पठ्यते। 'तुङ्गतिमिंगिल' इत्यादिस्थाने च 'तुङ्गतिमिङ्गिलाङ्गगिलनव्यापारकौतूहलः' इति पाठभेदः। अस्यार्थश्च–गिलनं ग्रासः तस्य व्यापारे कर्मणि कौतूहलं परिश्रमाभावो यस्य। 'केलिकलह' इत्यादिस्थाने च 'केलिरभस' इत्यादि पठ्यते। रभसेन वेगेनेत्यर्थः। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्॥ ५३॥

लूनं मत्तगजैः[1] कियत्कियदपि च्छिन्नं तुषारार्दितैः
शिष्टं ग्रीष्मजभीष्मभानुकिरणैर्भस्मीकृतं काननम्।
एषा कोणगता मुहुः परिमलैरामोदयन्ती[2] दिशो
हा कष्टं ललिता लवङ्गलतिका दावाग्निना दह्यते॥५४॥

[1]पा०–मत्तमतङ्गजैः कियदपि. [2]पा०–H. आनन्दयन्ती.

लूनमिति॥ काननं वनं। मत्तगजैः कियत् किंचिदित्यर्थः। लूनं छिन्नं। तथा तुषारार्दितैः तुषारेण हिमेन अर्दितैः पीडितैः लोकैरिति शेषः। कियत् अपि इन्धनार्थं छिन्नं खण्डितम्। शिष्टं अवशिष्टं च। ग्रीष्मजभीष्मभानुकिरणैः ग्रीष्मजः निदाघोद्भवः अतएव भीष्मः भयानकः भानुः सूर्यः तस्य किरणैः। भस्मीकृतं नीरसतामापादितं हा कष्टं। एषा कोणगता यथाकथंचिदवशिष्टा। परिमलैः गन्धैः। दिशः मुहुः वारंवारम्।

अमोदयन्ती सुरभयन्ती । ललिता शोभना । लवङ्गलतिका । दावाग्निना वनवह्निना । दह्यते । अनेकाभिर्विपत्तिभिर्ग्रस्यमाने वने यथाकथंचिदवशिष्टा लवङ्गलता आत्मनो गन्धैः सर्वा दिशः सुरभयति—परन्तु दुर्दैववशात् । दावाग्निस्तामपि भस्मसात्कुरुत इति—मुख्योक्तिः । अन्योक्तिस्तु—आत्मरक्षासमर्थो गुणवानपि दुर्दैववशाद्विपद्यत एव । अप्रस्तुतप्रशंसालंकारः । अत्राप्रस्तुतया लवङ्गलतिकया प्रस्तुतः कश्चिदापन्नतो गुणवान् गम्यते । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ५४ ॥

स्वर्लोकस्य शिखामणिः सुरतरुग्रामस्य धामाद्भुतं
पौलोमीपुरुहूतयोः परिणतिः पुण्यावलीनामसि ।
सत्यं नन्दन किं त्विदं सहृदयैर्नित्यं विधिः प्रार्थ्यते
त्वत्तः खाण्डवरङ्गताण्डवनटो दूरेऽस्तु वैश्वानरः ॥ ५५ ॥

स्वर्लोकस्येति ॥ हे नन्दन देवोद्यान । त्वं स्वर्लोकस्य स्वर्गस्य । शिखामणिः चूडामणिः तद्वत् शिरोधार्यः अत्युत्कृष्ट इति यावत् । तथा । सुरतरुग्रामस्य कल्पवृक्षसमूहस्य । अद्भुतं विचित्रं । धाम स्थानं । असि तथा । पौलोमीपुरुहूतयोः पौलोमी इन्द्राणी शची पुरुहूतः इन्द्रः तयोः । पुण्यावलीनां बहूनां पुण्यानां । परिणतिः परिपाकः फलं इति यावत् । असि । इति सर्वं सत्यम् । किंतु तथापि । सहृदयैः सदाशयैः । विधिः ब्रह्मा । नित्यं । इदं प्रार्थ्यते याच्यते । यत् खाण्डवरङ्गताण्डवनटः खाण्डवः वनविशेषः स एव रङ्गः नर्तनस्थानं तत्र ताण्डवे उद्धतनृत्ये नटः नर्तकः—खाण्डववन भस्मकारी । वैश्वानरः अग्निः । त्वत्तः दूरे अस्तु । सर्वप्रकाराद्भुतगुणसामग्रीविभूषितमपि नन्दनं वनं दावानलाद्बिभेत्येवेति—मुख्योक्तिः । अन्योक्तिस्तु—सर्वसुखोपेतस्यापि भयस्थानानि विद्यन्त एवेति । अप्रस्तुतप्रशंसालंकारः । अत्राप्रस्तुतेन नन्दनेन प्रस्तुतः कश्चिद् गुणवान् गम्यते । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥५५॥

स्वस्वव्यापृतिमग्नमानसतया मत्तो निवृत्ते जने
चञ्चूकोटिविपाटितारपुटो[१] यास्याम्यहं पञ्जरात् ।
एवं[२] कीरवरे मनोरथमयं पीयूषमास्वादय-
त्यन्तः संप्रविवेश वारणकराकारः फणिग्रामणीः ॥५६॥

१.र० चञ्चूकोटिनिराकृतार्गलः । बा०–°कोटिविपाटितायसपुटः । नि०–°विपाटितारलकुटः। प०–A. ° विघाटिताचिरपुटः, C. ° विपाटितारकपुटः । २.प० A. इत्थं.

स्वस्वेति ॥ **स्वस्वव्यापृतिमग्नमानसतया** स्वस्य स्वस्य निजस्य व्यापृतिः व्यापारः तस्मिन् मग्नं समासक्तं मानसं मनः तस्य भावः तया–निजकर्मासक्तचित्ततया । **जने** मन्निकटस्थे लोके । **मत्तः** मत्सकाशात्। **निवृत्ते** परावृत्ते अपक्रान्ते इत्यर्थः सति । **चञ्चूकोटिविपाटितारपुटः** चञ्च्वाः कोट्या अग्रभागेन विपाटितं विदारितं अररपुटं कपाटयुगलं, पञ्जरद्वारमित्यर्थः, येन सः । **अहं पञ्जरात् बहिः** । **यास्यामि** गमिष्यामि–उड्डीयेति शेषः । **एवं** अनेन प्रकारेण । **कीरवरे** शुकश्रेष्ठे । **मनोरथमयं** साकल्पिकं न तु वास्तवं । **पीयूषं** अमृतं । **आस्वादयति** सति।**वारणकराकारः** वारणस्य गजस्य करः शुण्डादण्डः तस्य आकारः इव आकारो यस्य सः । **फणिग्रामणीः** फणिनां सर्पाणां ग्रामणीः नायकः श्रेष्ठ इति यावत् । **अन्तः** पञ्जरस्येति शेषः । **संप्रविवेश** मत्संनिकृष्टा जना यदा असावधाना भविष्यन्ति तदैव पञ्जरं त्रोटयित्वा बहिर्भविष्यामि–इति यावच्छुको विचिन्तयति तावद् भीमकायः सर्पः पञ्जराभ्यन्तरं प्रविष्टवानिति–मुख्योक्तिः । अन्योक्तिस्तु–इह जगति लोका भावनामयानि भवनानि निर्माय सुखनिमग्ना भवन्ति किन्तु बहुशः आकस्मिका वज्रोपमा दुर्दैवविपाकास्तान् मध्य एव नाशयन्ति । **अप्रस्तुतप्रशंसालंकारः** । अत्राप्रस्तुतेन कीरवृत्तान्तेन प्रस्तुतः कश्चित्संसारी गम्यते । अलंकारश्चायं **विषादनाख्येन** अलंकारेण अनुप्राणितः । तल्लक्षणं च 'अभीष्टार्थविरुद्धलाभो विषादनम्' रसगंगाधरे (पृ. ५०६) । **शार्दूलविक्रीडितं** वृत्तम् ॥५६॥

रे चाञ्चल्यजुषो मृगाः श्रितनगाः कल्लोलमालाकुला–
मेतामम्बुधिकामिनीं व्यवसिताः संगाहितुं वा कथम् ।
अत्रैवोच्छलदम्बुनिर्भरमहावर्तैः समावर्तितो
यद्ग्रावेव[१] रसातलं पुनरसौ[२] यातो गजग्रामणीः ॥५७॥

१ बा०–प्राह्वेव. । प०–AF. ग्राहेण. । C. ग्रावेण. २ प०–E. सरभसं.

रे इति ॥ **रे चाञ्चल्यजुषः** चाञ्चल्यं चपलत्वं जुषन्ते सेवन्ते इति ।

श्रितनगाः श्रितः आश्रितः नगः पर्वतः यैः ते—पर्वतवासिन इत्यर्थः। मृगाः। कल्लोलमालाकुलां कल्लोलानां महोर्मीणां मालाभिः पंक्तिभिः आकुलां व्याप्तां। एतां पुरतो दृश्यमानां अम्बुधिकामिनीं अम्बुधेः समुद्रस्य कामिनीं प्रियां नदीमित्यर्थः। संगाहितुं प्रवेष्टुं। कथं वा केन कारणेन। व्यवसिताः उद्युक्ताः। यत् यस्मात् कारणात्। अत्रैव। उच्छलदम्बुनिर्भरमहावर्तैः उच्छलद् उद्गच्छद् अम्बुजलं तस्य निर्भरः आधिक्यं तेन महान्तः आवर्ताः जलभ्रमाः तैः। समावर्तितः इतः ततः भ्रामितः। असौ गजग्रामणीः गजश्रेष्ठः। पुनः। ग्रावा पाषाण इव। रसातलं पातालं। यातः—मग्न इत्यर्थः। अस्यां नद्यां करीन्द्रोऽपि जले मग्नः, अतश्चपलतया युष्माभिरत्रावहागहनचेष्टा न कार्येति मृगान् प्रति कस्यचिदुक्तिरिति—मुख्योक्तिः। अन्योक्तिस्तु-महद्भिरप्यसाध्ये कर्मणि क्षुद्रश्चेष्टा न कार्या। अप्रस्तुतप्रशंसालंकारः। अत्राप्रस्तुतैर्मृगैः प्रस्तुताः केचनासमर्था नरा गम्यन्ते, करीन्द्रेण च कश्चित्समर्थः। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्॥ ५७॥

पिब स्तन्यं पोत त्वमिह मद[1]दन्तावलधिया
दृगन्तानाधत्से किमिति हरिदन्तेषु परुषान्।
त्रयाणां लोकानामपि हृदयतापं परिहर-
न्नयं धीरं धीरं ध्वनति नवनीलो जलधरः॥५८॥

[1] पा० किल.

पिबति॥ हे पोत शिशो सिंहस्येति शेषः। त्वं इह मदीयं स्तन्यं दुग्धं। पिब। इति सिंहिन्याः स्वशिशुं प्रत्युक्तिः। मददन्तावलधिया मदो विकारः तद्वन्तः ये दन्तावलाः गजाः तेषां धिया बुद्ध्या—इमे मत्ता गजा इति मन्यमानः। हरिदन्तेषु हरितां दिशां अन्तेषु भागेषु। किमिति कथं। परुषान् क्रोधेन तीक्ष्णान्। दृगन्तान् दृशोः नेत्रयोः अन्तान् कोणान्—कटाक्षानिति यावत्। आधत्से क्षिपसि। ननु। अयं। त्रयाणां लोकानां। हृदयपरितापं हृदयस्य ग्रीष्मादिजन्यं परितापं दुःखं। परिहरन् निवारयन्। नवनीलः नवश्चासौ नीलश्च। जलधरः मेघः। धीरं धीरं गम्भीरं यथा स्यात्तथा। ध्वनति गर्जति। हे शिशो क्रोधं मा कुरु, नेमे ते स्वभाववैरिणो गजा अपि तु लोकत्रयतापहारी मेघोऽयं गर्जतीति सिंहिन्याः स्वशिशुं प्रत्युक्तिरिति—

मुख्योक्तिः । अन्योक्तिस्तु–तेजस्वी शैशवेऽपि स्वशत्रोराभासं न सहते। अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः । अत्राप्रस्तुतेन सिंहशिशुना प्रस्तुतः कश्चिच्छिशुस्तेजस्वी गम्यते । शिखरिणी वृत्तम् ॥ ५८ ॥

धीरध्वनिभिरलं ते नीरद मे मासिको गर्भः ।
उन्मदवारणबुद्ध्या मध्येजठरं समुच्छलति ॥५९॥

धीरेति ॥ हे नीरद मेघ । ते तव । धीरध्वनिभिः धीराः गम्भीराः ध्वनयः गर्जितानि तैः । अलं । गर्जनां मा कुरु–इत्यर्थः । यतः मे मासिकः मासैकमात्रः । गर्भः । उन्मदवारणबुद्ध्या उन्मदाः मत्ताः ये वारणाः गजाः तेषां बुद्ध्या भ्रान्त्या । मध्येजठरं जठरस्य उदरस्य मध्ये । 'पारे मध्ये षष्ठ्या वा' इति समासः । समुच्छलति बहिरागमनाय समुच्चलति । रसगङ्गाधरे (पृ० २११)अतिशयोक्तेरुदाहरणमेतत् । तथा चोक्तं तत्र–'यत्रासंबन्धेऽपि संबन्धो वर्ण्योत्कर्षार्थः। अत्र सिंहीवचने समुच्छलनासंबन्धेऽपि समुच्छलनसंबन्धोक्तिः शौर्यातिशायिका' । केचित्त्वत्राप्रस्तुतप्रशंसां मन्यन्ते । उपगीति वृत्तम् ॥ ५९ ॥

वेतण्डगण्डकण्डूतिपांडित्यपरिपन्थिना ।
हरिणा हरिणालीषु कथ्यतां कः पराक्रमः ॥६०॥

वेतण्डेति ॥ वेतण्डगण्डकण्डूतिपाण्डित्यपरिपन्थिना वेतण्डानां गजानां गण्डाः कपोलाः तेषां कण्डूतिः घर्षणं तत्र यत्पाण्डित्यं नैपुण्यं तस्य परिपन्थिना विरोधिना । हरिणा सिंहेन । सिंहो हि गजानां हननेन न केवलं तेषां विरोधी अपितु कण्डूतियुक्तानां तेषां कपोलानामपि। हरिणालीषु मृगपंक्तिषु । कः पराक्रमः शौर्यं । कथ्यतां वर्ण्यताम् । पद्यमेतत् ४९ पद्येन समानार्थम् । अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः । अनुष्टुभ् वृत्तम् ॥ ६० ॥

नीरान्निर्मलतो जनिर्मधुरता रामामुखस्पर्धिनी[1]
वासो यस्य हरेः करे परिमलो गीर्वाणचेतोहरः ।
सर्वस्वं तदहो महाकविगिरां कामस्य चाम्भोरुह
त्वं चेत्प्रीतिमुरीकरोषि मधुपे तत्त्वां किमाचक्ष्महे ॥६१॥

१. वै०–वामा°.

नीरादिति ॥ हे अंभोरुह कमल । यस्य ते तव । निर्मलतः निर्मलात्।

नीरात् जलात् । जनिः उत्पत्तिः । मधुरता मनोहरता । रामामुखस्पर्धिनी रामाणां स्त्रीणां मुखेन सह स्पर्धितुं शीलमस्याः रमणीमुखसदृशीत्यर्थः । तथा हरेः विष्णोः । करे हस्ते । वासः वसतिः । परिमलः गन्धः च । गीर्वाणचेतोहरः गीर्वाणानां देवानां चेतसः हरः अपहारकः—देवानामपि मनांसि हरतीत्यर्थः । महाकविगिरां महाकवीनां गिरां वाणीनां । सर्वस्वं सर्वधनस्वरूपं । कविभिः सर्वत्र कमलमुपमानतयाङ्गीक्रियते । तथा कामस्य च सर्वस्वं—पञ्चसु अस्त्रेषु कमलस्य परिगणितत्वात् । तदहो त्वं । मधुपे भ्रमरे, मद्यपे इत्यपि ध्वन्यते । प्रीतिं स्नेहं । उरीकरोषि स्वीकरोषि । चेत् । त्वां किं । आचक्ष्महे कथयामः । सर्वथा निन्दनीयमेतदित्यर्थः । हे कमल, उदात्तं ते कुलं निवासश्च ते श्रेष्ठः, देवानां मनोमोहकस्तथा महाकवीनां कामदेवस्य च सन्मानपात्रमसि तथापि यत्त्वं भ्रमरे स्निह्यसि तदतीवानुचितमिति कमलं प्रति कस्यचिदुक्तिरिति–मुख्योक्तिः। अन्योक्तिस्तु-अखिलोत्कृष्टगुणोपेतं किन्तु नीचसहवासकारिणं प्रति कस्यचिदुक्तिः।अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः । अत्राप्रस्तुतेन कमलेन प्रस्तुतः कश्चिद्गुणवान् किन्तु नीचसहचारी गम्यते । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ६१ ॥

लीलामुकुलितनयनं किं सुखशयनं समातनुषे ।
परिणामविषमहरिणा करिनायक[1] वर्धते वैरम् ॥६२॥

[1]. प० C. करिणायक.

लीलेति ॥ हे करिनायक गजेन्द्र । लीलामुकुलितनयनं लीलया विलासेन मुकुलिते अर्धनिमीलिते नयने यस्मिन् कर्मणि यथा स्यात्तथा । सुखशयनं सुखं आनन्ददं शयनं निद्राम्। किं कथम् । समातनुषे करोषि । परिणामविषमहरिणा परिणामे अन्ते विषमः दुःसहः हरिः सिंहः तेन सह । वैरं वर्धते । हे गजेन्द्र किमिति सुखनिद्रामनुभवसि, निकटे प्रबलशत्रुः सिंहो जागर्तीति–मुख्योक्तिः । अन्योक्तिस्तु–प्रबलः शत्रुर्निकटे वर्तते, अतोऽसावधानेन न स्थातव्यमन्यथा महाभयशङ्केति कंचित् प्रति हितोपदेष्टुरुक्तिः । अप्रस्तुतप्रशंसालंकारः । अत्राप्रस्तुतेन करिनायकेन प्रस्तुतः कश्चित्प्रमत्तो नरो गम्यते । उपगीतिवृत्तम् ॥ ६२ ॥

विदुषां वदनाद्वाचः सहसा यान्ति नो बहिः।
याताश्चेन्न पराञ्चन्ति द्विरदानां रदा इव ॥ ६३ ॥

विदुषामिति ॥ विदुषां पण्डितानां, न तु मूर्खाणां। वदनात् मुखात्। वाचः वचनानि। सहसा एकपदे। बहिः नो यान्ति गच्छन्ति। अविमृश्य न ते वदन्तीत्यर्थः। याताः बहिर्निर्गताः। चेत्। न पराञ्चन्ति परावर्तन्ते द्विरदानां द्वौ रदौ दन्तौ यस्य सः द्विरदः गजः। तेषां रदाः दन्ताः। गजानां बहुत्वात् बहुवचनम्। इव। पण्डिता अविमृश्य न किंचिद्वदन्ति, यत्किंचिच्च गदन्ति तत् सर्वथा परिपालयन्तीत्यर्थः। उपमालङ्कारः। तल्लक्षणंच–' साधर्म्य–मुपमा भेदे ' इति। अनुष्टुभ् वृत्तम् ॥६३॥

औदार्यं भुवनत्रयेऽपि विदितं संभूतिरम्भोनिधे-
र्वासो नन्दनकानने परिमलो गीर्वाणचेतोहरः।
एवं दातृगुरोर्गुणाः सुरतरोः सर्वेऽपि लोकोत्तराः[1]
स्यादर्थिप्रवरार्थितार्पणविधावेको[2] विवेको यदि ॥६४॥

[1].प०–A. F. गुणः...सर्वोऽपि लोकोत्तरः [2].बा०–स्यादर्थिप्रकरार्थतर्पणविधौ चैको.

औदार्यमिति ॥ औदार्यं बहुप्रदत्वं। भुवनत्रये लोकत्रये। अपि विदितं प्रसिद्धं। अम्भोनिधेः समुद्रात्। संभूतिः उत्पत्तिः। अपि विदिता। एवं नन्दनकानने नन्दनवने। वासः स्थितिः। तथा च। गीर्वाणचेतोहरः देवानां मनोमोहकः। परिमलः गन्धः। अपि विदित एव। एवं दातृगुरोः दातृषु वदान्येषु गुरुः श्रेष्ठः तस्य सुरतरोः कल्पवृक्षस्य। सर्वे अपि गुणाः। लोकोत्तराः अलौकिकाः। स्युः। यदि। अर्थिप्रवरार्थितार्पणविधौ अर्थिषु याचकेषु प्रवराः श्रेष्ठाः तेषां यत् अर्थितं, याचितं अथवा अर्थिनां प्रवरं उत्कृष्टं यत् अर्थितं, तस्य अर्पणविधौ दानप्रकारे। एकः विवेकः योग्यायोग्य-विचारः। स्यात्। कल्पवृक्षस्य जन्मनिवासादयः सर्वेऽपि गुणा उत्कृष्टा भवेयुर्यदि योग्यायोग्यविवेकेन याचकानां मनोरथान् पूरयेदयमिति–मुख्योक्तिः। अन्योक्तिस्तु—नरस्य सत्कुलोत्पत्त्यादयो गुणास्तदैव शोभन्ते यदा याचक-मनोरथपूरणादौ योग्यायोग्यविचारोऽपि तस्य स्यात्। अप्रस्तुतप्रशंसाल-ङ्कारः। अत्राप्रस्तुतेन सुरतरुणा प्रस्तुतः कश्चित्सर्वगुणसंपन्नः किन्तु विवेकहीनो नरो गम्यते। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ६४ ॥

एको विश्वसतां हराम्यपघृणः प्राणानहं प्राणिना-
मित्येवं परिचिन्त्य मात्ममनसि[१] व्याधानुतापं कृथाः ।
भूपानां भवनेषु किं च विमलक्षेत्रेषु गूढाशयाः
साधूनामरयो वसन्ति कति न त्वत्तुल्यकक्षा नराः[२] ॥६५॥

१. र०—मा स्म मनसि २. र०—खलाः

एक इति ॥ व्याध लुब्धक । अपघृणः अपगता घृणा करुणा यस्य सः, निर्दयः इत्यर्थः अहं एकः । विश्वसतां विश्वासशालिनाम् । प्राणिनां मृगादीनां जीवानाम् । प्राणान् अपहरामि । इति एवम् परिचिन्त्य । आत्ममनसि स्वचित्ते । अनुतापं पश्चात्तापं । मा कृथाः मा कुरु । यतः— भूपानां राज्ञां भवनेषु गृहेषु । तथा विमलक्षेत्रेषु विमलानि शुद्धानि क्षेत्राणि प्रयागादीनि तीर्थानि तेषु । गूढाशयाः गूढः पराहितरूपः गुप्तः आशयः अभिप्रायः येषां ते । साधूनां सत्पुरुषाणां च । अरयः शत्रवः । त्वत्तुल्यकक्षाः त्वया तुल्या कक्षा अवस्था येषां ते । नराः कति न वसन्ति अपि तु बहव एतादृशा निवसन्तीत्यर्थः । राजभवनेषु तथा पुण्यक्षेत्रेषु कपटेन विश्वस्तानां सज्जनानां अपकारं कुर्वन्तो बहवः खला विद्यन्ते—अतो न केवलं त्वं विश्वासघातक इति व्याधं प्रति कस्यचिदुक्तिः । पद्यमेतत् रसगङ्गाधरे (पृ० ४९७) प्रतीपालंकार उदाहृतम् । तल्लक्षणं च—'उपमानोपमेययो-रन्यतरस्य किंचिद्गुणप्रयुक्तमद्वितीयतोत्कर्षं परिहर्तुं द्वितीयप्रदर्शनेनोल्लास्यमानं सादृश्यमपरं (प्रतीपं) द्विविधम्'। अत्र व्याध उपमेयः खलानामुपमानत्वम् । विश्वासघातकता च साधारणो धर्मः । तस्या विश्वासघातकतया व्याधगत उत्कर्षः खलगतविश्वासघातकतया परिहृतः । एतन्मूलमेव च व्याधखलयोः सादृश्यम् । अत्रौपम्यस्य व्याधानुतापनाशः फलम् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ६५ ॥

विश्वास्य मधुरवचनैः साधून्ये वञ्चयन्ति नम्रतमाः[१] ।
तानपि दधासि मातः काश्यपि यातस्तवापि च विवेकः ॥६६॥

१. प०—नम्रतराः र०—नम्रतया

विश्वास्येति ॥ हे मातः काश्यपि पृथ्वि । ये नम्रतमाः अत्यन्तं विनीताः सन्तः । साधून् सज्जनान् । मधुरवचनैः मिष्टवचोभिः ।

विश्वास्य। तान् वञ्चयन्ति प्रतारयन्ति तान् एतादृशान् खलान् अपि। दधासि धारयसि। अतः। तव अपि च। विवेकः सदसद्विचारः। यातः गतः। पद्यमेतद्रसगङ्गाधरे (पृ० ४६८) काव्यलिङ्गा उदाहृतम्। तल्लक्षणं च काव्यप्रकाशे–'काव्यलिङ्गं हेतोर्वाक्यपदार्थता'। अत्र पृथिवी विवेकनाशस्य वञ्चकपुरुषाणां धारणं वाक्यार्थो हेतुः। गीतिवृत्तम् ॥ ६६ ॥

अन्या जगद्धितमयी मनसः प्रवृत्ति-
रन्यैव कापि रचना वचनावलीनाम्।
लोकोत्तरा च कृतिराकृतिरार्तहृद्या[1]
विद्यावतां सकलमेव गिरां दवीयः[2] ॥६७॥

[1].शे०, वै०–°रार्यहृद्या [2].र०सकलमेव चरित्रमन्यत्।

अन्येति॥ विद्यावतां विदुषां। जगद्धितमयी संसारोपकारिणी। मनसः प्रवृत्तिः व्यापारः। अन्या विलक्षणा। का अपि वचनावलीनां वचनसरणीनां। रचना। अन्यैव अद्भुतैव। कृतिः आचारः। च। लोकोत्तरा अलौकिकी। आकृतिः स्वरूपं च। आर्तहृद्या आर्तानां पीडितानां हृद्या मनोहारिणी। किं बहुना विदुषां सकलं एव। गिरां वाणीनां। दवीयः दूरतरम्। अतिशयोक्तिरलङ्कारः। तल्लक्षणं च–'प्रस्तुतस्य यदन्यत्वम्' इत्यादि। पद्यमेतद्रसगङ्गाधरेऽतिशयोक्तौ (पृ० ३११) उदाहृतम्। अत्र विदुषां वाण्यादीनां अभेदे अपि लोकोत्तरप्रतिपत्त्यर्थं भेदो विवक्षितः। वसन्ततिलका वृत्तम् ॥ ६७ ॥

आपद्गतः खलु महाशयचक्रवर्ती
विस्तारयत्यकृतपूर्वमुदारभावम्।
कालागुरुर्दहनमध्यगतः समन्ता-
ल्लोकोत्तरं परिमलं प्रकटीकरोति ॥ ६८ ॥

आपद्गतइति॥ महाशयचक्रवर्ती महान् उदारः आशयः स्वभावः यस्य सः, तेषु चक्रवर्ती चक्रवर्तिनृपवत् श्रेष्ठः। आपद्गतः विपत्तिग्रस्तः। अपि। खलु निश्चयेन। अकृतपूर्वं पूर्वं कृतः कृतपूर्वः, न कृतपूर्वः अकृतपूर्वः तं। उदारभावं महत्त्वं। विस्तारयति प्रकटयति। दहनमध्यगतः अग्निमध्यगतः, ज्वलन्नित्यर्थः। कालागुरुः कृष्णचन्दनः। समन्तात् सर्वतः

लोकोत्तरं अलौकिकं। परिमलं गन्धं। प्रकटीकरोति दर्शयति। अत्र प्रतिवस्तूपमालङ्कारः। तल्लक्षणं च–'वस्तुप्रतिवस्तुभावापन्नसाधारणधर्मकवाक्यार्थयोरार्थमौपम्यं प्रतिवस्तूपमा' (रसगङ्गाधर—पृ० ३३०–१)। आपद्गतः सत्पुरुषो दहनमध्यगतकालागुरुसदृशः। अपूर्वौदार्यविस्तारणं च लोकोत्तरपरिमलप्रकटनम्। उभयोश्च वस्तुप्रतिवस्तुभावः। वसन्ततिलका वृत्तम् ॥ ६८ ॥

विश्वाभिरामगुणगौरवगुम्फितानां
रोषोऽपि निर्मलधियां रमणीय एव।
लोकंपृणैः परिमलैः परिपूरितस्य
काश्मीरजस्य कटुतापि[1] नितान्तरम्या ॥ ६९ ॥

[1]. र०–कालागुरोः कठिनतापि।

विश्वेति ॥ विश्वाभिरामगुणगौरवगुम्फितानां विश्वस्य जगतः अभिरामाः मनोहराः ये गुणाः तेषां गौरवेण महत्त्वेन, आधिक्येन वा, गुम्फितानां युक्तानामित्यर्थः। निर्मलधियां शुद्धबुद्धीनां। रोषः क्रोधः। अपि। रमणीयः सुन्दरः। एव। लोकंपृणैः लोकं जनं पृणन्ति तर्पयन्तीति लोकंपृणाः तैः। अलुक् समासः। परिमलैः गन्धैः। परिपूरितस्य। काश्मीरजस्य कुंकुमस्य। कटुता अपि। नितान्तरम्या अतीव मनोहारिणी। पद्यमिदं रसगङ्गाधरे (पृ० ३११) प्रतिवस्तूपमायां उदाहृतम्। वसन्ततिलका वृत्तम् ६९ ॥

लीलालुण्ठितशारदापुरमहासंपद्भराणां[1] पुरो
विद्यासद्मविनिर्गलत्कणमुषो वल्गन्ति चेत्पामराः[2]।
अद्य श्वः फणिनां शकुन्तशिशवो दन्तावलानां शशाः
सिंहानां च सुखेन मूर्धसु पदं धास्यन्ति शालावृकाः[3] ॥ ७० ॥

[1].र०–°पुरंधियामस्मादृशानां– [2].र०–चेद्बालिशाः [3].र०–सालावृकाः

लीलेति ॥ विद्यासद्मविनिर्गलत्कणमुषः विद्यायाः सद्म गृहं तस्मात् विनिर्गलन्तः भ्रश्यमानाः ये कणाः लेशाः तान् मुष्णन्ति चोरयन्तीति–यथाकथंचिद्विद्यालयादिभ्यो लब्धज्ञानलवाः पामराः नीचाः। लीलालुण्ठितशारदापुरमहासंपद्भराणां लीलया अनायासेन लुण्ठिताः प्रसभं गृहीताः

शारदायाः सरस्वत्याः पुरात् महान्तः संपद्भराः उत्कृष्टा ऐश्वर्यभारा यैः ते– अस्मादृशाः-तेषाम्। अनायासाधिगतागाधपाण्डित्यानाम्। पुरः अग्रे। वल्गन्ति विकत्थन्ते। चेत्। तर्हि। अद्य अधुनैव। श्वः वा। अतिशीघ्रमेवेत्यर्थः। शकुन्तशिशवः शकुन्तानां पक्षिणां शावकाः। फणिनां सर्पाणां। मूर्धसु शिरःसु। सुखेन पदं। धास्यन्ति स्थापयिष्यन्ति। एवमेव–शशाः शशकाः। दन्तावलानां गजानां मूर्धसु। तथा। शालावृकाः श्वानः–तेषां शालासु गृहेष्वेव न तु वनादिषु वृकतुल्यत्वात्। सिंहानां मूर्धसु पदं धास्यन्ति। अत्र पूर्वार्धे बहुज्ञाल्पज्ञयोर्व्यतिरेको गम्यते। पद्यमिदं रसगङ्गाधरे (पृ०४८५) अर्थापत्तावुदाहृतम्। तल्लक्षणं च–केनचिदर्थेन तुल्यन्यायत्वादर्थान्तरस्यापत्तिरर्थापत्तिः' इति। (अत्र प्रकृतं) महापण्डितानां पुरतोऽल्पज्ञानां वल्गनं–तुल्यन्यायेन—शुनां सिंहमस्तकेषु चरणाधानम्– (एतच्चाप्रकृतम्) गमयति। शार्दूलविक्रीडितम् वृत्तम्॥ ७०॥

गीर्भिर्गुरूणां परुषाक्षराभि–
स्तिरस्कृता यान्ति नरा महत्त्वम्।
अलब्धशाणोत्कषणा नृपाणां
न जातु मौलौ मणयो वसन्ति॥ ७१॥

गीर्भिरिति॥ नराः। गुरूणां वृद्धानां शिक्षकाणां वा। परुषाक्षराभिः कठोराभिः। गीर्भिः वाणीभिः। तिरस्कृताः भर्त्सिताः। सन्तः। महत्त्वं गौरवम्। यान्ति। अलब्धशाणोत्कषणाः न लब्धं शाणे रत्नादिघर्षणपाषाणे कषणं घर्षणं यैः ते। मणयः। जातु कदाचिदपि। नृपाणां राज्ञाम्। मौलौ शिरसि। वसन्ति। पद्यमिदं रसगङ्गाधरे (पृ० ३३२) वैधर्म्येण प्रतिपादितायां प्रतिवस्तूपमायामुदाहृतम्। उपजातिवृत्तम्॥ ७१॥

वहति विषधरान्पटीरजन्मा शिरसि मषीपटलं[1] दधाति दीपः।
विधुरपि भजतेतरां कलङ्कं पिशुनजनं खलु बिभ्रति क्षितीन्द्राः॥७२॥

[1]. प०, शे., वै०– मसीपटलं.

वहतीति॥ पटीरजन्मा चन्दनः। विषधरान् धरन्तीति धराः विषस्य धराः विषधराः सर्पाः तान्। वहति धारयति। दीपः शिरसि मषीपटलं अंजनस्य, कज्जलस्येत्यर्थः, पटलं समूहं। दधाति। विधुः चन्द्रः। अपि।

इत्यत्र 'राजन्' शब्दः 'पुरुष'शब्दश्च उभावपि स्वार्थं त्यजतः—अर्थात् 'राजपुरुषः' न स्वयं राजा न वा साधारणः पुरुषः, अपि तु राजसेवानिरतः पुरुषः। अतोऽत्र राजसेवानिरतपुरुषरूपः परार्थः, अभेदैकत्वं अभेदैकत्वसंख्या—अर्थात् यत्र भिन्नाः संख्या अभेदेन वर्तन्ते। यथा अस्मिन् राजपुरुषशब्दे—राज्ञः पुरुषः, राज्ञोः पुरुषः, राज्ञां पुरुषः, इति त्रयमपि संभाव्यते। सर्वाश्रिताः संख्या एकस्मिन् राजपदे संनिविष्टाः। स चायं राजशब्दः समासेऽस्मिन् विशेषणत्वात् गुणभूतः। तत्पुरुषे हि परः शब्दः प्रधानो भवति। अतो गुणभूते। राजशब्दे अभेदैकत्वसंख्या वर्तते। यस्यान्तः उदात्तमहिमा स्फुरति। सर्वेषां शब्दानां उदात्तानुदात्तस्वरितादिस्वराणामेकतमः स्वरो भवति। किन्तु समासे 'समासस्य' इति पाणिनिसूत्रेण अन्तोदात्तत्वं भवति। य: नित्यं समर्थः। अन्वययोग्यः शब्दः समर्थः—राजपुरुषः इत्यत्र राजशब्दस्य पुरुषशब्देन अन्वयः सम्बन्धो भवितुमर्हति, किन्तु 'राज्ञः अवलोकयति पुरुषः' इत्यत्र राजशब्दस्य अवलोकयति पदेन अन्वयोऽशक्यः, एवमेव च अवलोकयतिपदस्य पुरुषपदेन। अतः 'समर्थः पदविधिः' इति सूत्रानुसारं समर्थानां परस्परमन्वययोग्यानामेव पदानां समासो भवति—अर्थात् समर्थाश्रित एव समासः। एवमत्र लौकिके वृत्तान्ते शास्त्रीयव्यवहारसमारोपः। शिखरिणी वृत्तम् ॥ ७४ ॥

वंशभवो गुणवानपि सङ्गविशेषेण पूज्यते पुरुषः।
न हि तुम्बीफलविकलो वीणादण्डः प्रयाति महिमानम् ॥७५॥

वंशभव इति॥ वंशभवः सत्कुलोत्पन्नः। गुणवान् दाक्षिण्यादिगुणैर्युक्तः। अपि। पुरुषः सङ्गविशेषेण विशिष्टसहवासेन। पूज्यते आद्रियते। वीणादण्डः—वंशभवः वेणुजन्मा। गुणवान् तन्त्रीयुक्तः। अपि। तुम्बीफलं 'तुंबा' इति प्रसिद्धं, तेन विकलः हीनः। महिमानं महत्त्वं। न प्रयाति न प्राप्नोति। तुम्बीयुक्त एव वीणादण्डो वादयितुं शक्यते। पद्यमिदं रसगङ्गाधरे (पृ० ३२२) वैधर्म्यप्रयुक्तायां प्रतिवस्तूपमायामुदाहृतम्। गीतिवृत्तम् ॥ ७५ ॥

अमितगुणोऽपि पदार्थो दोषेणैकेन[1] निन्दितो भवति[2]।
निखिलरसायनमहितो गन्धेनोग्रेण लशुन इव[3] ॥ ७६ ॥

[१].पा०—H. लाकेदोषेण। [२].पा० F. निद्यतां याति। [३].पा०—F. लशुनेन।

अमितेति ॥ अमितगुणः अमिताः असंख्याः गुणाः यस्मिन् सः। अपि। पदार्थः। एकेन दोषेण निन्दितः भवति। निखिलरसायनमहितः निखिलेषु समग्रेषु रसायनेषु पारदादिशोधनेषु महितः पूजितः। लशुनः। उग्रेण तीव्रेण, उद्वेजकेनेत्यर्थः। गन्धेन निन्दितः भवति। पूर्वार्धमत्र सामान्यवचनं, उत्तरार्धं च विशेषवचनम्। अत एव नात्रोपमा, किन्तु- उदाहरणालङ्कारः। पद्यमेतद्रसगङ्गाधरे (पृ० २१३) उदाहरणालङ्कार उदाहृतम्। तल्लक्षणं च– 'सामान्येन निरूपितस्यार्थस्य सुखप्रतिपत्तये तदेकदेशं निरूप्य तयोरवयवावयविभाव उच्यमान उदाहरणम्'। आर्यावृत्तम् ॥ ७६ ॥

उपकारमेव तनुते विपद्गतः सद्गुणो नितराम्।
मूर्छां गतो मृतो वा निदर्शनं पारदोऽत्र रसः ॥ ७७ ॥

उपकारमिति ॥ सद्गुणः शोभनाः गुणाः यस्य सः। एतादृशो नरः। विपद्गतः आपत्तिग्रस्तः। अपि। उपकारं हितं। एव। तनुते विस्तारयति। मूर्छां गतः मृतः वा पारदः रसः मूर्छामृती वैद्यशास्त्रोक्तौ संस्कारविशेषौ। अत्र। निदर्शनं उदाहरणम्। पद्यमेतद्रसगङ्गाधरे (पृ० २१४) उदाहरणालङ्कार उदाहृतम्। उपगीतिवृत्तम् ॥ ७७ ॥

वनान्ते[१] खेलन्ती शशकशिशुमालोक्य चकिता
भुजप्रान्तं भर्तुर्भजति[२] भयहर्तुः सपदि या।
अहो सेयं सीता दशवदननीता हलरदैः[३]
परीता रक्षोभिः श्रयति विवशा कामपि दशाम्[४] ॥ ७८ ॥

[१]. र०—वनान्तः। [२]. र०—श्रयति। [३]. र०—शिव शिव परीताश्रुतिचलत्०— [४]. र०—करोटीकोटीभिर्वसति खलु रक्षोयुवतिभिः।

वनान्त इति ॥ या वनान्ते वनस्य अन्ते दण्डकारण्यस्य एकदेशे। खेलन्ती क्रीडन्ती। शशकशिशुं। आलोक्य दृष्ट्वा। चकिता त्रस्ता सती। सपदि तत्कालं। भयहर्तुः भयापहारकस्य। भर्तुः स्वामिनः रामस्य भुजप्रान्तं बाहुमध्यभागं। भजति सेवते। अहो। दशवदननीता रावणापहृता। सा इयं सीता हलरदैः हलसदृशाः रदाः दन्ताः येषां तैः

रक्षोभिः राक्षसैः। परीता वेष्टिता। पुनश्च। विवशा पराधीना सती। कामपि दशां अनिर्वचनीयां दुःखप्रदां अवस्थां। श्रयति अवलम्बते। पद्यमिदं रसगङ्गाधरे (पृ० ४४८) विषमालङ्कार उदाहृतम्। तल्लक्षणं च—'अननुरूपसंसर्गो विषमम्'। उक्तं च तत्रैव जगन्नाथेन—"अत्र सतीशिखामणेर्भगवत्या राघवधर्मपत्न्याः परमप्रभावयुक्तत्वाद्राक्षसीभिरनाश्यत्वेऽपि रक्षःकर्तृकनाशस्वरूपयोग्यतावच्छेदकमनुष्यत्वजातियोगेन स्वरूपस्य रक्षोदर्शनेन सौन्दर्यसौकुमार्यादीनां गुणानां च नाश्यत्वेन विरुद्धत्वात् समानाधिकरणसंयोगरूपः संसर्गोऽननुरूपः' शिखरिणी वृत्तम्॥ ७८॥

पुरो गीर्वाणानां निजभुजबलाहोपुरुषिका[1]—
महो कारंकारं पुरभिदि शरं संमुखयतः[2]।
स्मरस्य स्वर्बालानयनसुममालार्चनपदं[3]
वपुः सद्यो भालानलभसितजालास्पदमभूत्॥ ७९॥

1. र०—पुलकितकपोलं प्रथयतो। 2. इ०—भुजप्रौढिसाक्षाद्भगवति शरं संमुखयितुम्। 3. र०—°मालार्चितमहो।

पुर इति॥ गीर्वाणानां देवानाम्। पुरः अग्रे। निजभुजबलाहोपुरुषिकां निजभुजयोः बलं स्वबाह्वोः वीर्यं तेन आहोपुरुषिकां अहंमन्यतां। अहो अहं पुरुषः, समर्थः, इत्यहंकारवान् अहोपुरुषः, तस्य भावः आहोपुरुषिका। 'आहोपुरुषिका दर्पाद्या स्यात्संभावनात्मनि' इत्यमरः। कारंकारं कृत्वा कृत्वा। अहमेव समर्थ इति वारं वारं देवानामग्रतः स्वाभिमानं प्रदर्श्येत्यर्थः पुरभिदि त्रिपुरदाहके अपि। शरं बाणं। संमुखयतः अभिमुखं संदधतः सतः। स्मरस्य कामदेवस्य। स्वर्बालानयनसुममालार्चनपदं स्वर्बालाः देवाङ्गनाः तासां नयनानि एव सुमानि पुष्पाणि तेषां माला पङ्क्तिः तया यत् अर्चनं पूजनं तस्य पदं स्थानम्। वपुः शरीरं। सद्यः तत्कालम्। भालानलभसितजालास्पदं भालस्य ललाटस्य यः तृतीयनेत्रोत्थितः अनलः अग्निः तेन यत् भसितजालं भस्मसमूहः तस्य आस्पदं स्थानं। अभूत् जगत्त्रयविजेता मदनः यदा परमाराध्ये शङ्करे शरं दधौ तदा तत्तृतीयनेत्रोत्थानलेन भस्मावशेषो बभूव। शङ्करभगवतस्तु नाभूत् कोऽप्यपकारः प्रत्युत स्वयं मदनस्यैव दुःखप्राप्तिरभूत्। पद्यमिदं रसगङ्गाधरे (पृ० ४४६) विषमालङ्कार उदा-

हृतम्। उक्तं च तत्र जगन्नाथेन—'परस्य दुःखसाधनानवाप्तिः स्वस्य दुःखसाधनप्राप्तिरित्युभयं' अननुरूपं संसर्गं द्योतयति। शिखरिणी वृत्तम्॥७९॥

युक्तं सभायां खलु मर्कटानां शाखास्तरूणां मृदुलासनानि।
सुभाषितं चीत्कृतिरातिथेयी दन्तैर्नखाग्रैश्च विपाटितानि[1]॥८०॥

[1]. र०—विपाटनानि। पद्यमिदं बा० पुस्तके टिप्पण्यां पठ्यते।

युक्तमिति॥ मर्कटानां वानराणां। सभायां खलु। तरूणां वृक्षाणां शाखाः। मृदुलासनानि मृदुलानि कोमलानि आसनानि। चीत्कृतिः चीत्कारः। सुभाषितं शोभनालापः। दन्तैः नखाग्रैश्च। विपाटितानि विदारणानि। आतिथेयी अतिथिसत्क्रिया। युक्तं—अनुरूपाणि। सामान्ये नपुंसकम्। अत्रानुरूपाणां वस्तूनामेकत्र संसर्गः समालङ्कारप्रयोजकः। तल्लक्षणं च—'अनुरूपसंसर्गः समम्'। पद्यमिदं रसगङ्गाधरे (पृ० ४५२) समालङ्कार उदाहृतम्। उपजातिवृत्तम्॥ ८०॥

किं तीर्थं हरिपादपद्मभजनं किं रत्नमच्छा मतिः
किं शास्त्रं श्रवणेन यस्य गलति द्वैतान्धकारोदयः।
किं मित्रं सततोपकाररसिकं तत्त्वावबोधः सखे
कः शत्रुर्वद खेददानकुशलो दुर्वासनानां चयः[1]॥ ८१॥

[1]. र०—दुर्वासनासंचयः।

किमिति॥ हे सखे। तीर्थं पवित्रस्थानं किम्?—हरिपादपद्मभजनं हरेः विष्णोः पादपद्मस्य चरणकमलस्य भजनं सेवनम्। रत्नं किम्?—अच्छा स्वच्छा। मतिः बुद्धिः। शास्त्रं किम्? यस्य श्रवणेन द्वैतान्धकारोदयः द्वैतं जीवब्रह्मणोः भेदबुद्धिः, एव अन्धकारः अज्ञानं तस्य उदयः उद्भवः। गलति नाशं प्राप्नोति। सततोपकाररसिकं सततः निरन्तरः यः उपकारः तस्मिन् रसिकं तत्परं। मित्रं किम्?—तत्त्वावबोधः तत्त्वज्ञानम्। खेददानकुशलः खेदस्य दुःखस्य दाने कुशलः चतुरः। शत्रुः कः? इति वद कथय। दुर्वासनानां दुष्टाः वासनाः इच्छाः तासां चयः समूहः शत्रुः। अत्र परिसंख्या। पद्यमिदं रसगङ्गाधरे (पृ० ४८३) परिसंख्यायामुदाहृतम्। तल्लक्षणं च—'सामान्यतः प्राप्तस्यार्थस्य कस्माच्चिद्विशेषाद् व्यावृत्तिः परिसंख्या।' अत्र हरिपादपद्मभजनादिकमेव तीर्थादि नान्यत्

इत्यर्थः तात्पर्यमर्यादयावसीयते शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ८१ ॥

निष्णातोऽपि च वेदान्ते साधुत्वं नैति दुर्जनः।
चिरं जलनिधौ मग्नो मैनाक इव मार्दवम् ॥ ८२ ॥

निष्णात ॥ इति दुर्जनः खलः। वेदान्ते। निष्णातः पारंगतः। अपि च। साधुत्वं सज्जनत्वं। न एति न प्राप्नोति। जलनिधौ समुद्रे। चिरं बहुकालपर्यन्तं। मग्नः मैनाकः पर्वतः इव। मार्दवं कोमलतां। न एति न प्राप्नोति। पद्यमिदं रसगङ्गाधरे (पृ० ५०९) अवज्ञालङ्कार उदाहृतम्। तल्लक्षणम्–'तद्विपर्ययोऽवज्ञा'। विशदीकृतं चैतल्लक्षणं जगन्नाथेन–'तस्योल्लासस्य विपर्ययोऽभावः। अन्यस्यान्यदीयगुणदोषप्रयुक्तगुणदोषाधानाभाव इति पर्यवसितोऽर्थः। अत्र पूर्वार्धे प्रपञ्चानित्यत्वबोधकतारूपवेदान्तशास्त्रगुणप्रयुक्तस्य खले वैराग्यरूपगुणाधानस्य, उत्तरार्धे द्रवत्वरूपजलनिधिगुणप्रयुक्तस्य मैनाके मार्दवरूपगुणाधानस्य च विपर्ययो वर्णितः।' अनुष्टुभ् वृत्तम् ॥ ८२ ॥

नैर्गुण्यमेव साधीयो धिगस्तु गुणगौरवम्।
शाखिनोऽन्ये विराजन्ते खण्ड्यन्ते चन्दनद्रुमाः ॥ ८३ ॥

नैर्गुण्यमिति ॥ नैर्गुण्यं गुणहीनता। एव। साधीयः साधुतरम्। गुणगौरवं गुणमहत्त्वं। धिक् अस्तु। अन्ये गुणहीनाः। शाखिनः वृक्षाः। विराजन्ते अनभिभूताः तिष्ठन्ति। किन्तु। चन्दनद्रुमाः। खण्ड्यन्ते छिद्यन्ते। पद्यमिदं रसगङ्गाधरे (पृ० ५१२) लेशालङ्कार उदाहृतम्। तल्लक्षणं च–'गुणस्यानिष्टसाधनतया दोषत्वेन, दोषस्येष्टसाधनतया गुणत्वेन च वर्णनं लेशः।' अयं चालंकारः अर्थान्तर न्यासेनानुविद्धः। अनुष्टुभ्-वृत्तम् ॥ ८३ ॥

परोपसर्पणानन्त[1]चिन्तानलशिखाशतैः।
अचुम्बितान्तःकरणाः साधु जीवन्ति पादपाः ॥ ८४ ॥

[1]. प०H–परोपसर्पणाः सन्तः।

परोपसर्पणेति ॥ परोपसर्पणानन्तचिन्तानलशिखाशतैः परेषां अन्येषां यत् उपसर्पणं याञ्चाद्यर्थं अनुवर्तनं तेन अनन्ताः असंख्याः चिन्तानलस्य चिन्ताग्नेः शिखाः ज्वालाः तासां शतैः। अचुम्बितान्तःकरणः न चुम्बि-

तानि स्पृष्टानि अन्तःकरणानि चेतांसि येषां ते । पादपाः वृक्षाः । साधु शोभनं यथा स्यात्तथा, सुखेनेत्यर्थः। जीवन्ति । पद्यमेतद्रसगङ्गाधरे (पृ.४१९) पठ्यते । अप्रस्तुतप्रशंसेयम् । अत्राप्रस्तुतानां पादपानां स्तुतिः प्रस्तुतानां केषां चित्सांसारिकजनानां निन्दायां पर्यवस्यति । अनुष्टुभ् वृत्तम् ॥ ८४ ॥

शून्येऽपि च गुणवत्तामातन्वानः[१] स्वकीयगुणजालैः ।
विवराणि मुद्रयन् द्रागूर्णायुरिव सज्जनो जयति ॥ ८५ ॥

[१]भा०—शून्योऽपि च गुणवांस्तमातन्वानः।

शून्य इति ॥ सज्जनः । शून्ये शून्यहृदये पुरुषे । अपि । स्वकीयगुणजालैः निजगुणसमूहैः । गुणवत्तां विनयादिगुणशालित्वं । आतन्वानः विस्तारयन् । तथा । विवराणि छिद्राणि दोषान् इत्यर्थः । द्राक् झटिति मुद्रयन् आच्छादयन्, परेषां इति शेषः । जयति सर्वोत्कर्षेण वर्तते । ऊर्णायुः लूताकीटः । इव । स यथा शून्ये गृहकोणे । स्वकीयगुणजालैः निजतन्तुसमूहैः। गुणवत्तां तन्तुमत्तां । आतन्वानः विस्तारयन् । तथा । विवराणि छिद्राणि । मुद्रयन् आच्छादयन् । भवति । श्लिष्टोपमालङ्कारः । अत्र शून्य-गुण-विवर-मुद्रण-पदैः श्लिष्टैः (द्व्यर्थकैः) उर्णायुसज्जनयोः सादृश्यं उपस्थाप्यते । आर्यावृत्तम् ॥ ८५ ॥

खलः[१] सज्जनकार्पासरक्षणैकहुताशनः ।
परदुःखाग्निशमनो मारुतः[२] केन वर्ण्यताम् ॥ ८६ ॥

[१] र०—अयं । [२]र०—परदुःखाग्निशमनमारुतः ।

खल इति ॥ सज्जनकार्पासरक्षणैकहुताशनः सज्जना एव कार्पासाः, शुद्धत्वकोमलत्वादिगुणैस्तूलरूपाः, तेषां रक्षणे, विपरीतलक्षणया नाशने, एकः मुख्यः हुताशनः अग्निः । खलः दुष्टः । भवतीति शेषः । परदुःखाग्निशमनः परेषां दुःखं एव अग्निः तस्य शमनः विपरीतलक्षणया दीपकः । मारुतः वायुः । केन वर्ण्यताम् वर्णनातीतः इत्यर्थः । दुष्टापेक्षया वायुर्नीचतर इत्यर्थः । रूपकमलङ्कारः। तल्लक्षणंच काव्यप्रकाशे—'तद्रूपकमभेदो य उपमानोपमेययोः' अत्र पूर्वार्धे खलसज्जनावुपमेयौ, अग्निकार्पासौ चोपमाने । उदाहृतं पद्यमिदं रसगङ्गाधरे (पृ. २३८) रूपकालङ्कारे । अनुष्टुभ्वृत्तम् ॥ ८६ ॥

परगुह्यगुप्तिनिपुणं गुणमयमखिलैः समीहितं[१] नितराम्।
ललिताम्बरमिव सज्जनमाखव इव दूषयन्ति खलाः[२] ॥ ८७ ॥

[१] नि०–समीरितं। [२] प. L. C. खराः

परगुह्येति ॥ खलाः दुर्जनाः। आखवः मूषिकाः। इव। परगुह्यगुप्तिनिपुणं परेषां गुह्यानां गोपनीयानां दोषाणां गुप्तौ रक्षणे निपुणं चतुरं–सज्जनं। पक्षे–परेषां गुह्यानां गोपनीयानां अंगानां गुप्तौ आच्छादने निपुणं समर्थं–ललिताम्बरं शोभनवस्त्रं इव। गुणमयं दयादाक्षिण्यादिगुणैः पूर्णं। वस्त्रपक्षे—तन्तुमयं। अखिलैः सर्वैः। नितरां अत्यर्थं वाञ्छितं। एतादृशं सज्जनं ललिताम्बरं इव शोभनवस्त्रतुल्यम्। दूषयन्ति निन्दन्ति। पक्षे–खण्डयन्ति। यथा मूषिकाः वस्त्रं खण्डयन्ति तथा खलाः सज्जनं दोषारोपयुक्तं कुर्वन्ति। श्लिष्टोपमालङ्कारः। आर्या वृत्तम् ॥ ८७ ॥

यशःसौरभ्यलशुनः शान्तिशैत्यहुताशनः।
कारुण्यकुसुमाकाशः खलः सज्जनदुःखदः[१] ॥ ८८ ॥

[१]. र०–पिशुनः केन वर्ण्यते।

यश इति ॥ खलः दुष्टः। यशःसौरभ्यलशुनः यशसः कीर्तेः यत् सौरभ्यं तस्य लशुनः, लशुन इव निजदुर्गन्धेन सर्वसुगन्धनाशकः। शान्तिशैत्यहुताशनः शान्तिरेव शैत्यं तस्य हुताशनः वह्निः अग्निवद्दाहक इत्यर्थः। कारुण्यकुसुमाकाशः कारुण्यं दया एव कुसुमानि तेषां आकाशः शून्यभागः, यथाऽऽकाशे कुसुमानामुत्पत्तिरसंभवा तथा खले दयोत्पत्तिरसंभवा। खलः दुर्जनः। सज्जनदुःखदः सज्जनानां पीडकः। भवतीति शेषः। पद्यमिदं रसगङ्गाधरे (पृ० २४५) रूपकालङ्कार उदाहृतम्। अनुष्टुभ् वृत्तम् ॥८८॥

धत्ते भरं कुसुमपत्रफलावलीनां
घर्मव्यथां वहति शीतभवां रुजं च।
यो देहमर्पयति चान्यसुखस्य हेतो–
स्तस्मै वदान्यगुरवे तरवे नमोऽस्तु ॥ ८९ ॥

धत्त इति ॥ यः वृक्षः। कुसुमपत्रफलावलीनां कुसुमानां पत्राणां फलानां अवलीनां पंक्तीनां। भरं अतिशयं, भारमित्यर्थः। धत्ते धारयति। घर्मव्यथां निदाघकालोत्पन्नां आतपपीडां। वहति सहते। शीतभवां

शीतकालोत्पन्नाम् । रुजं पीडाम् । च वहति । यश्च । अन्यसुखस्य हेतोः परेभ्यः सुखं दातुम् । देहं शरीरं । अपि इति शेषः। अर्पयति ददाति । तस्मै वदान्यगुरवे वदान्यानां दानशौण्डानां गुरवे शिरोमणये । तरवे वृक्षाय । नमः अस्तु । अत्र तरुवृत्तान्तेन परोपकाराय स्वदेहार्पणमपि कुर्वतां सज्जनानां वृत्तान्तो गम्यते । अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः । सज्जनोऽपि दयादाक्षिण्यादिगुणभारयुक्तः शीतोष्णवर्षादिदुःखसहिष्णुः परोपकाराय स्वदेहमपि तृणवत्परित्यजति । वसंततिलका वृत्तम् ॥ ८९ ॥

हालाहलं खलु पिपासति कौतुकेन
कालानल परिचुचुम्बिषति प्रकामम् ।
व्यालाधिपं च यतते परिरब्धुमद्धा
यो दुर्जनं वशयितुं तनुते मनीषाम् ॥ ९० ॥

हालाहलमिति ॥ यः नरः । दुर्जनं खलं । वशयितुं स्ववशमानेतुं । मनीषां बुद्धिं । तनुते करोति । स खलु । कौतुकेन हेलया न तु मरणेच्छया । हालाहलं कालकूटं विषं । पिपासति पातुं इच्छति । कालानलं प्रलयकालीनं अग्निम् । प्रकामं अत्युत्कटं नतु यत्किंचित् । परिचुचुंबिषति परिचुम्बितुं इच्छति । व्यालाधिपं सर्पराजम् । च । अद्धा हठात् । परिरब्धुं आलिङ्गितुं । यतते यत्नं करोति । अत्र विषं पातुमिच्छति, प्रलयाग्निं चुम्बितुं इच्छति, तथा सर्पश्रेष्ठमालिंगितुमिच्छतीति वाक्यत्रयस्यासंबद्धार्थकतया विषपानादिवत् दुर्जनवशीकरणमित्युपमायाः कल्पनम् । अतोऽत्र मालानिदर्शनालङ्कारः । तल्लक्षणं च काव्यप्रकाशे–' अभवन्वस्तुसंबन्ध उपमापरिकल्पकः ' इति । पद्यं चेदं रसगङ्गाधरे (पृ० ३४६) निदर्शनालङ्कार उदाहृतम् । वसन्ततिलका वृत्तम् ॥ ९० ॥

दीनानामिह[१] परिहाय शुष्कसस्या[२]–
न्यौदार्यं प्रकटयतो[३] महीधरेषु ।
औन्नत्यं परममवाप्य[४] दुर्मदस्य[५]
ज्ञातोऽयं जलधर तावको विवेकः ॥ ९१ ॥

१. पा० A. अथ । २. पा० L. C. °सस्यान् । ३. पा०–L. C. प्रकटयसे । ४. पा०–L. C. विपुलं । ५. पा०– L. C. धर्मदस्य जातः.

दीनानामिति ॥ हे जलधर। दीनानां अनन्यगतीनां वराकाणां कृषकाणां। शुष्कसस्यानि शुष्कधान्यानि। इह जगति परिहाय त्यक्त्वा। महीधरेषु पर्वतेषु। औदार्यं दातृत्वम्। प्रकटयतः दर्शयतः। तव। अतः परं उत्कृष्टम्। औन्नत्यं महात्म्यं, उच्चपदं इत्यर्थः। अवाप्य प्राप्य। दुर्मदस्य दुष्टः मदः गर्वः यस्य तस्य। तावकः तव। विवेकः योग्यायोग्यविचारः ज्ञातः। अस्माभिरिति शेषः। हे मेघ, त्वं पर्वतेषु वर्षसि किन्तु यैः कृषीवलैरपेक्ष्यसे न तेषां शस्येषु—त्वं खलु स्वोच्चपदाद्धेतोः गर्वितः, अतो विवेकशून्यः—इति मुख्योक्तिः। अन्योक्तिस्तु—हे दुर्मद, यैः प्रार्थ्यसे तेभ्यो न ददासि, ये च नेच्छन्ति तेषु वदान्यत्वं दर्शयसि, अतस्ते विवेकराहित्यं स्फुटमेवेति कस्यचित्कंचित्प्रत्युक्तिः। अत्राप्रस्तुतेन जलधरवृत्तान्तेन प्रस्तुतः कश्चिद्विवेकशून्यो गर्वितश्च नरो गम्यते। अतः। प्रस्तुतप्रशंसालंकारः। रसगङ्गाधरे च पद्यमिदं—(पृ० ४७३) 'दीनानामथ परिहाय शुष्कसस्यान्यौदार्यं वहति पयोधरो हिमाद्रौ। औन्नत्यं विपुलमवाप्य दुर्मदानां ज्ञातोऽयं क्षितिप भवादृशां विवेकः॥' इति पाठभेदेन अर्थान्तरन्यासोदाहरणे पठ्यते। उक्तं च जगन्नाथेन—'अत्र दानेनासंभावितस्य विदुषो राजानं प्रति कोपवचने पूर्वार्धगतो विशेषः उत्तरार्धगतः सामान्ये प्रस्तुते समर्थकः। एवमप्रकृतैः प्रकृतस्य समर्थनमुदाहृतम्।' प्रहर्षिणी वृत्तम्। तल्लक्षणं च—'म्नौज्रौगस्त्रिदशयतिः प्रहर्षिणीयम्॥ ९१ ॥

गिरयो गुरवस्तेभ्योऽप्युर्वी गुर्वी ततोऽपि जगदण्डम्।
तस्मादप्यतिगुरवः[1] प्रलयेऽप्यचला महात्मानः॥ ९२ ॥

[1] र०—जगदण्डादपि गुरवः

गिरय इति ॥ गिरयः पर्वताः। गुरवः महान्तः। तेभ्यः गिरिभ्यः अपि। गुर्वी गुरुतरा। उर्वी पृथ्वी। ततः पृथिव्याः अपि। गुरुतरं। जगदण्ड ब्रह्माण्डं। तस्मात् ब्रह्माण्डात्। अपि। अतिगुरवः गरिष्ठा इत्यर्थः प्रलये जगन्नाशकाले। अपि। अचलाः निर्विकाराः। महात्मानः। सारालंकारः। तल्लक्षणं काव्यप्रकाशे 'उत्तरोत्तरमुत्कर्षो भवेत्सारः पराबधिः'। पद्यमिदं रसगङ्गाधरे (पृ० ४६५) सारालंकार उदाहृतम्॥ आर्या वृत्तम्॥ ९२ ॥

व्योमनि बीजाकुरुते[1] चित्रं निर्माति सुन्दरं पवने[2] ।
रचयति रेखाः सलिले[3] यस्तु खले[4] चरति सत्कारम् ॥९३॥

१. नि०—वासं कुरुते । प०—शंबां कुरुते । २. नि० प०—यत्नतः सलिले । ३. नि०, प०—स्नपयति पवनं सलिलैः ४. नि० यः क्षुद्रे ।

व्योमनीति ॥ यः तु । खले दुष्टे । सत्कारं आदरं । चरति दर्शयति । स । व्योमनि आकाशे । बीजाकुरुते बीजानि प्रक्षिप्य क्षेत्रकर्षणं कुरुते । पवने वायौ । सुन्दरं चित्रं निर्माति रचयति । तथा । सलिले जले । रेखाः रचयति । आकाशे बीजारोपणं, वायौ चित्रनिर्माणं तथा जले रेखारचनं यथा निष्फलानि तथा खले सत्कारः । निदर्शनालङ्कारः । पद्यमिदं रसगङ्गाधरे (पृ० ३४६) निदर्शनायामुदाहृतम् । आर्या वृत्तम् ॥ ९३ ॥

हारं वक्षसि केनापि दत्तमज्ञेन मर्कटः ।
लेढि जिघ्रति संक्षिप्य करोत्युन्नतमासनम्[1] ॥ ९४ ॥

१. र०—°माननम् ।

हारमिति ॥ मर्कटः वानरः । केन अपि । अज्ञेन मुर्खेण । वक्षसि । दत्तं अर्पितम् । हारं । लेढि जिह्वया स्पृशति । जिघ्रति । संक्षिप्य एकीकृत्य आसनं स्वकीयमित्यर्थः । उन्नतं उच्चं । करोति तस्योपरि तिष्ठतीत्यर्थः । पद्यमिदं रसगङ्गाधरे (पृ० ४०६) अप्रस्तुतप्रशंसायामुदाहृतम् । उक्तं च तत्र जगन्नाथेन—' अत्र मर्कटवृत्तान्तेनाप्रस्तुतेन प्रस्तुतमनभिज्ञेषु रमणीयवस्तुसमर्पणं नाशाय भवतीति सामान्यं गम्यते । ' अनुष्टुभ् वृत्तम् ॥ ९४ ॥

मलिनेऽपि रागपूर्णां[1] विकसितवदनामनल्पजल्पेऽपि[2] ।
त्वयि चपलेऽपि च सरसां भ्रमर कथं वा सरोजिनीं त्यजसि ॥९५॥

१. प०—C. परागपूर्णां । २. नि०—°ममन्दजल्पे ।

मलिनेऽपीति ॥ हे भ्रमर । मलिने कृष्णवर्णे, पक्षे कपटयुक्ते नायके । अपि रागपूर्णां रागः रक्तिमा तेन पूर्णां, पक्षे प्रेमपूर्णां । अनल्पजल्पे अनल्पः अधिकः जल्पः भाषणं यस्य तस्मिन् निरंतरं गुंजारवं कुर्वति, पक्षे बहुसंबद्धप्रलापिनि । अपि विकसितवदनां विकसितं प्रफुल्लं वदनं मुखं यस्याः तां । प्रफुल्लसरोजां, पक्षे सहासमुखीं । चपले चंचले । अपि । त्वयि ।

सरसां रसेन मधुना, पक्षे प्रीत्या, युक्तां । सरोजिनीं पद्मिनीं, पक्षे नायिकां । वा कथं त्यजसि । तस्यास्त्यागो नितरामनुचित इत्यर्थः । हे भ्रमर त्वं मलिनोऽसि, वाचाटोऽसि तथा चपलोऽप्यसि, एवंगतेऽपीयं पद्मिनी त्वयि नितरामनुरक्ता, नातस्त्याज्येयं त्वयेति—मुख्योक्तिः । अन्योक्तिस्तु—हे नायक त्वं वर्णेन कृष्णः, बहुभाषी तथा चंचलचित्तोऽसि, एवं गतेऽपि येयं त्वयि सर्वभावेनानुरक्ता कामिनी तस्यास्त्यागो नितरामनुचितः । अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः । अत्राप्रस्तुतेन भ्रमरसरोजिन्योर्वृत्तान्तेन प्रस्तुतः कश्चिच्चपलनायकानुरक्ताकामिन्योर्व्यवहारो गम्यते । उदाहृतं चेदं पद्यं रसगङ्गाधरे (पृ० २६७) अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारोदाहरणे । गीति वृत्तम् ॥ ९५ ॥

स्वार्थं धनानि धनिकात्प्रतिगृह्णतो य[1]—
दास्यं भजेन्मलिनतां किमिदं विचित्रम् ।
गृह्णन् परार्थमपि वारिनिधेः पयोऽपि
मेघोऽयमेति[2] सकलोऽपि च[3] कालिमानम् ॥ ९६ ॥

[1] नि—ऽपि स्वास्यं । [2] प. F मेघो यदेति । [3] प.—किल for अपि च ।

स्वार्थमिति ॥ स्वार्थं स्वप्रयोजनार्थं । धनिकात् धनानि प्रतिगृह्णतः दानेन स्वीकुर्वतः। यत् । आस्यं मुखम् । मलिनतां मालिन्यम्, तेजोराहित्यमित्यर्थः । भजेत् श्रयेत । इदं किम् । विचित्रं आश्चर्यकरम् । वारिनिधेः समुद्रात् । परार्थम् अपि परप्रयोजनाय अपि, न तु स्वार्थं साधयितुं । पयः जलं । अपि, न तु धनादिकं । गृह्णन् । अयं । सकलः समग्रः । अपि मेघः । न तु केवलं मुखमेव । कालिमानं कृष्णवर्णत्वं । एति प्राप्नोति । धिक् याचनमित्यभिप्रायः । अत्र पूर्वार्धगता सामान्योक्तिरुत्तरार्धगतया विशेषोक्त्या समर्थ्यते । अतोऽर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः । तल्लक्षणं काव्यप्रकाशे—'सामान्यं वा विशेषेण तदन्येन समर्थ्यते । ज्ञेयः सोऽर्थान्तरन्यासः साधर्म्येणेतरेण वा' इति । वसंततिलका वृत्तम् ॥ ९६ ॥

जनकः सानु[1] विशेषो जातिः काष्ठं भुजङ्गमैः सङ्गः ।
स्वगुणैरेव पटीरज यातोऽसि तथापि महिमानम् ॥ ९७ ॥

[1]. नि०—स्थाणु०

जनक इति ॥ हे पटीरज चन्दन । तव जनकः तातः, उत्पत्ति-

स्थानमिति यावत् । सानुविशेषः पर्वतविशेषः, मलयाचलः इत्यर्थः । जातिः कुलं । काष्ठं । सङ्गः सहवासः । भुजङ्गैः सर्पैः । एवं जन्मजातिसहवासैः सुतरां नीचोऽपि त्वं । स्वगुणैः शैत्यसुरभित्वादिभिः । तथापि । महिमानं महत्त्वं । यातः प्राप्तः । असि । हे चन्दन, जन्म जडात् पदार्थात् पर्वतादित्यर्थः, कुलमपि ते काष्ठं, अतिनीचं, एवं सहवासोऽपि सर्पैः, तथापि शैत्यसुरभित्वादिभिर्गुणैः कृत्वा त्वं सर्वैः पूज्यस इति—मुख्योक्तिः । अन्योक्तिस्तु जन्मजातिसङ्गा न सतामुन्नतौ कारणानि किन्तु स्वगुणा एव । अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः । अत्राप्रस्तुतेन चन्दनेन प्रस्तुतः कश्चिद्गुणवान् गम्यते। आर्या वृत्तम् ॥ ९७ ॥

कस्मै हन्त फलाय सज्जन गुणग्रामार्जने सज्जसि
स्वात्मोपस्करणाय चेन्मम वचः पथ्यं समाकर्णय ।
ये भावा हृदयं हरन्ति नितरां शोभाभरैः[1] संभृता-
स्तैरेवास्य कलेः कलेवरपुषो[2] दैनंदिनं वर्तनम्[3] ॥ ९८ ॥

[1] प०—E तैस्तैर्गुणैः । [2] प.—A कलेवरजुषो । [3] प.—H दैन्यं दिनं वर्तते ।

कस्मा इति ॥ हे सज्जन साधो । हन्त इति खेदे । कस्मै फलाय किं फलं प्राप्तुं । गुणग्रामार्जने गुणानां ग्रामः समूहः तस्य अर्जने प्राप्तौ । त्वं । सज्जसि युक्तो भवसि। चेत् यदि ब्रवीषि । स्वात्मोपस्करणाय स्वस्य आत्मनः उपस्करणाय भूषणाय—इति । तर्हि मम । पथ्यं हितं । वचः समाकर्णय । शोभाभरैः शोभातिशयैः । संभृताः पूर्णाः । ये भावाः पदार्थाः । हृदयं नितरां हरन्ति । तैः एव पदार्थैः । अस्य । कलेवरपुषः कलेवरं स्वशरीरं पुष्णाति इति तस्य । कलेः कलियुगस्य । दैनंदिनं दिने दिने भवं । वर्तनं जीवनं । सर्वेऽपि ते रमणीयाः पदार्थाः कलेः नित्यं भक्ष्या इत्यर्थः ।

पद्यमिदं रसगङ्गाधरे (पृ० १२६) पठ्यते । तत्रोक्तं जगन्नाथेन—'इह यद्यपि रमणीयाः पदार्थाः कलेर्नित्यमदनीया इति वस्तुना प्रौढोक्तिसिद्धेन—मतुं कामयसे चेद्गुणप्राप्तौ यतस्व—इति वस्तु व्यज्यते, तथापि तस्य पर्यायोक्तात्मनो वाच्यापेक्षया सुन्दरताविरहाद् गुणीभूतत्वमेव । अलङ्कारा हि वाच्यसौंदर्यसाराः प्रायशः स्वान्तर्गतं प्रतीयमानं पृष्ठतः कुर्वन्ति ।' अत्र पर्यायोक्तालङ्कारः ।

तल्लक्षणंच–'विवक्षितार्थस्य भङ्ग्यन्तरेण प्रतिपादनं पर्यायोक्तम्' (र० गं०, पृ० ४०९)। अत्र विवक्षितोऽर्थः–'मर्तुं कायमसे चेद् गुणग्राहौ यतस्व' इति। स चायं प्रतीयमानः, व्यङ्ग्य इत्यर्थः। तस्य च भंग्यन्तरेण श्लोके प्रतिपादनम्। शार्दुलविक्रीडितं वृत्तम्॥ ९८॥

धूमायिता दश दिशो दलिता[१]रविन्दा
देहं दहन्ति दहना इव गन्धवाहाः।
त्वामन्तरेण मृदुताम्रदलाम्र[२]मञ्जु–
गुञ्जन्मधुव्रत मधो[३] किल कोकिलस्य॥ ९९॥

१. नि. ललिता॰ २. नि.–मृदुजालकलाम्र। ३. नि.–॰मधो। अच्युतराय suggests. मधौ प.–H मृदुलाम्र॰ A. मृदुताम्र-दलाभ॰

धूमायिता इति॥ हे मृदुताम्रदलाम्रमञ्जुगुञ्जन्मधुव्रत मृदूनि कोमलानि ताम्राणि रक्तानि दलानि पर्णानि यस्य सः एतादृशः आम्रः आम्रवृक्षः तस्मिन् मञ्जु मनोज्ञं गुञ्जन्तः मधुव्रताः भ्रमराः यस्मिन् तादृशः। मधो वसन्त। त्वां। अन्तरेण विना। कोकिलस्य किल। दलितारविन्दाः दलितानि विकसितानि अरविन्दानि यासु ताः। दश दिशः। धुमायिताः धूमपूर्णाः। गन्धवाहाः सुरभिवायवः। दहनाः वह्नयः। इव। देहं शरीरम्। दहन्ति तापयन्ति। अत्र पूर्वार्धे उपमालंकारः। श्लोके चास्मिन्न प्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः। उभयोश्च संसृष्टिः। प्रियविरहे सुखकराण्यपि वस्तूनि भृशं तापयन्तीति तात्पर्यम्। अत्राप्रस्तुतेन कोकिलवृत्तान्तेन प्रस्तुतः कश्चित्प्रियानुरक्तोजनो गम्यते। वसंततिलका वृत्तम्॥ ९९॥

भिन्ना महागिरिशिलाः करजाग्रजाग्र–
दुद्दामशौर्यनिकरैः करटिभ्रमेण।
दैवे पराचि करिणामरिणा तथापि
कुत्रापि नापि खलु हा[१] पिशितस्य लेशः॥ १००॥

१. प.–A. बत हा। H. लिलिहे।

भिन्ना इति॥ दैवे भाग्ये। पराचि पराङ्मुखे सति। करिणां गजानां। अरिणा शत्रुणा, सिंहेनेत्यर्थः। करटिभ्रमेण हस्तिभ्रमेण। करजाग्रजाग्रदुद्दामशौर्यनिकरैः करजाः नखाः तेषां अग्राणां कोटीनां जाग्रन्तः अतन्द्राः

अत एव उद्दामाः उत्कटाः ये शौर्यनिकराः पराक्रमसमूहाः तैः । महागिरिशिलाः महान्तः पाषाणखण्डाः । भिन्नाः विदारिताः । हा इति खेदे । तथापि तेन कुत्रापि । पिशितस्य मांसस्य । क्लेशः स्वल्पांशः अपि । न आपि प्राप्तः । खलु । सिंहो महान्तं पराक्रमं कृत्वा गजभ्रमेण बृहत्पाषाणखण्डान् विदारितवान्–किन्तु दैवप्रातिकूल्यात् तेन मांसस्य लेशोऽपि न प्राप्त इति मुख्योक्तिः । अन्योक्तिस्तु–भाग्यविपर्यये सकलमपि वीर्यं वृथा अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः । वसन्ततिलका वृत्तम् ॥ १०० ॥

गर्जितमाकर्ण्य मनागङ्के मातुर्निशार्धजातोऽपि ।
हरिशिशु[1]रुत्पतितुं द्रागङ्गान्याकुञ्च्य लीयते निभृतम्[2] ॥१०१॥

[1]. प.–A. हरिपतिः । [2]. नि.–अतिभृशं ।

इति श्रीपण्डितराजजगन्नाथनिर्मिते भामिनीविलासे

प्रास्ताविक विलासः ॥

गर्जितमिति ॥ हरिशिशुः सिंहशावकः । निशार्धजातः अपि निशायाः रात्रेरर्धं निशार्धं जातं वयः यस्य सः । अर्धरात्रिप्रसूतोऽपि । मनाक् अल्पं । गर्जितं मेघशब्दं । आकर्ण्य श्रुत्वा । द्राक् झटिति । उत्पतितुं आक्रमणं कर्तुं । अङ्गानि । आकुञ्च्य संकुच्य । मातुः । अंके क्रोडे । निभृतं निश्चलं यथा स्यात्तथा । लीयते प्रच्छन्नस्तिष्ठति । तेजस्विनः शैशवेऽपि स्वभावं न त्यजन्तीति भावः । अत्र सिंहशिशोः स्वभाववर्णनात् स्वभावोक्तिरलङ्कारः । तल्लक्षणं च काव्यप्रकाशे–'स्वभावोक्तिस्तु डिम्भादेः स्वक्रियारूपवर्णनम् ।' गीतिवृत्तम् ॥ १०१ ॥

इति चषक टीकायां प्रास्ताविकविलासः ॥

PANDIT JAGANNATH'S

BHĀMINĪVILĀSA

(*A Collection of Stray Verses in Sanskrit*)

ENGLISH TRANSLATION

I. PRĀSTĀVIKA (ANYOKTI) VILĀSA

1. The elephants, whose temples are sullied with rut, are heard (to have run away) to the end of the quarters; the female elephants are an object of pity; while the deer are indeed not a match. Where then in this world should this lord of the beasts exhibit the skill of his nails, the ends of which are incomparable?

2. Tell (me) how the best of the race of swans, who had passed his former days on the Mānasa Lake in the water, made fragrant by the pollens falling from the rows of full blown lotuses, should now dwell in the water of a puddle full of frogs, gathered together?

3. When the female chakora birds, with their eyes unsteady on account of thirst, are looking towards the East; when the Moon-lotuses are giving up their silence (are blowing open); when cupid is twanging his bow and when the anger of proud women is on the point of giving way; is it, O Creator, proper for you to spread a cluster of clouds over the Moon?

4. O blooming lotus, let the bees tasting your sweet juice, dripping downwards, hum agreeably. (But) this breeze, spreading your fragrance in every direction, without any self-interest, is a friend of yours of quite a different type.

5. O Kuṭaja, when the bee by chance approaches (thee) do not show disrespect to him; (for) he is held in high respect by lotuses laden with honey.

6. O Cuckoo, pass away the dull days by resorting to any other forest, until there appears a mango tree, surrounded by rows of bees.

7. O well, never give yourself up to sorrow with the thought "I am exceedingly low (नीच)" since you have your bottom (हृदय) full of very sweet water (रस) and you take the string (गुण) of others to help it up.

(Taking the words नीच, हृदय, रस, ग्रहीतृ and गुण to mean poor, heart, love, appreciator, and merit respectively, the version would stand thus:—O man, never give yourself up to sorrow with the thought, "I am exceedingly poor (नीच)" since thy heart (हृदय) is full of love (रस) and thou art the appreciator of merits (गुण) in others.)

8. O lotus plant! Why do you distress your mind when you are disregarded by ignorant cranes? May the bees, the appreciators of your fully developed honey, live long on earth.

9. Alas! How indeed did the bee, who passed his days in the full-blown lotus, containing abundant honey entertain a desire for Kuṭaja tree?

10. O sandal-tree! For whose power of description can this greatness of yours be a subject (who can describe your greatness)? Since, by emitting fragrance you feed the snakes (though) vomitting poison.

11. O sandalwood! What intelligent (sensible) person can imitate this action (manner) of yours since though powdered you give delight by means of your fragrance even to those who reduce you to atoms.

12. O swan! If you even are disposed to be idle in separating milk from water, who else on earth will fulfil (adhere to) your family vow?

13. Glory to the persons of indescribable greatness whose exterior is like the edge of a sword and who are

more ferocious than the most frightful snakes but who are at heart so mild as evidently to become preceptors for teaching mildness to grapes.

14. O full-blown lotus! Let the bees, enjoying your honey at their own pleasure, produce humming; but none else in this world than the wind is well versed in spreading your fragrance in all directions.

15. Blessed is the existence of this lake on the road whose body is reduced every day by such constant distressing thoughts, "When I shall be soon after dried up by hundreds of scorching rays of the Summer-sun, whom will this crowd of travellers go to, when oppressed with excessive heat?" Fie upon the existence of the oceans.

16. O tank! When you are reduced (dried up) the birds around might take to the path of the sky, the bees might resort to the blossom of mango trees; but alas! What state would the most miserable fish be reduced to?

17. O lotus! Don't think that the desire for fragrance in this wind is like that of the bee; (for) though high minded, he has stooped to beg only for the pleasure of the people.

18. O Mālāti! Don't remain silent (shut) when the bee is sweetly humming; (for) even the trees of heaven, the foremost among the charitable, bear him on their heads with profound respect.

19. O sandal-tree! How can we describe this magnanimity of yours since you bear (on your body) those very serpents by whom you, though possessed of many good qualities, are made unfit to be served by the good.

20. O bee! What a sensible creature must you be, if you desire to fly to yet another flower, after having once sat (enjoyed) on a flower of the trees of heaven, before which no mention of any other fragrance can be made (which defies any other fragrance).

21. O river, holy because of taking your source from the Vindhya Mountains, think well if it be proper for you to accept of the gutter water, even though you be dried up.

22. Tell us, O Barbur tree, attracted by what should we approach you; (for) you are never seen with the charms of leaves, fruits or flowers, but on the contrary are covered with thorns.

23. O cuckoo, while alone, in this forest, you should never utter sweet tunes; for these cruel crows do not kill you mistaking you to be one of their own kind.

24. O Father of Pārvatī, for what attraction, do you sustain (the weight of) this snow drift, which on earth, destroys the beauty of a number of trees and causes affliction to many living beings?

25. O young one of an elephant, never show any disrespect to this bee, coming to thee; for he is welcome to take his seat upon the head of even the best of elephants, who appear charming on account of (flowing) rut.

26. This fondness for other flowers, in a bee all of whose desires are fully gratified by the enjoyment of the fragrance of flowers of the celestial trees, is a matter of great ridiculousness.

27. Indeed cuckoos have been questioned, all trees around are examined; but O mango tree! no equal to thee has been found in this world by the bee.

28. O gardener! Is it possible for the clouds of rainy season which pour down heavy showers of water from all sides, to work that development in this tree, which is effected with tenderness by you with little water in the summer when the sun is very hot?

29. The lord of the garden is destitute of discretion, indeed the soil is devoid of water, the ten quarters are made dusty by the tempestuous winds and the sun is unbearable, thus when everything in the desert is about to cause destruction of चंपक tree. O cloud! The Creator has fortunately sent thee forth from somewhere sprinkling अमृत (water and nectar).

30. Alas! There in the cave—where collection of pearls are rolling on the ground—of the lion, is heard a confused noise of she-jackals when he is dead, where formerly elephants, with a collection of bees hovering about the flow of excessive rut and with their eyes unsteady through fear, could not take their stand.

31. The gardener feeling equal regard to all of the trees does not show great compassion for young बकुल tree; this बकुल tree however, has filled all the quarters with the humming of hosts of bees by means of the fragrance of its flowers speedily blooming forth.

32. O lord of the trees, your root is stout and firmly fixed in the ground, your branches are strong and many, and your situation is on an inaccessible mountain, what have you to fear then (*i. e.* you have nothing to fear). But this voracious and relentless wild fire alone, forming a circle of flames creates a little anxiety in my mind.

33. O cloud, the चातक bird, though scorched by the terribly hot rays of the sun in summer, passed the long days with great difficulty calling thee to mind;

and now when happily thou art in the range of his sight if thou art pleased to favour him with a shower of hail whom are we to blame? (कृपां this word is ironical.)

34. O cloud, what sort of pride of prosperity is this of thine? Thou pourest down great quantity of water on the peaks of mountains though the trees which are attacked by a number of flames of wild fire, are fading and losing creepers encircling them.

35. O traveller, do not be disquieted in mind even in the least at hearing the harsh thunder of cloud here. O friend, hast thou not heard of this cloud who has devoted all his जीवन (water or life) to the removal of the universal distress?

36. O sandal tree, thy fragrance is known even to three worlds, thy power of cooling is uncommon and thy fame has reached the court-yards of women in form of quarters; but listen to this one thing, this collection of serpents vomitting the flames of poison in thy hollow trunks swallow up all the good qualities of thine.

37. There is no desire of reciprocal kindness, no courtesy, no affection, no companionship. Still the high (fig.) cloud removes the distresses of the people.

38. Pure lake is thy birth-place, hand of Viṣnu is thy abode, Lakṣmī has her residence in thee and thy fragrance is attractive to the hearts of gods; with these and such other qualities, O lotus, had thy love turned towards a swan, the best of birds, thy dignity would have been very great.

39. On thy shores jewels brilliant like the disc of the sun roll along with stones, and in thy water along with aquatic animals God Nārāyaṇa takes his sleep; having seen thus, on one hand, thy indiscretion and

great height of dignity, on the other, tell me, O ocean, whether I should censure thee or praise thee ?

40. O ocean, what with these jewels and what with thy body resembling a cloud (in dark blue colour), when thy water does not reach the mouth of the thirsty?

41. O lake, if thou dost not immediately quench the thirst of those that are distressed by it even now when there is such abundance of water, in summer, when the sun will be spreading fire everywhere, whose thirst wilt thou satisfy, being almost empty?

42. O ocean, we have to say something to thee if thou wilt have no recourse to anger. "Thou, though great, alas dost not refuse the waters poured down by a cloud who is but thy suppliant."

43. O monsoon-rivulet, we do not object to your entering the stream of the daughter of Jahnu (Bhāgīrathī); but it is not proper that you manifest your waves to her face. (It is ignoble to quarrel with the person resorted to.)

44. O lotus, if thou hast recourse to greediness, when through misfortune that bee longs for honey, which first smells and then quits the flowers of celestial trees shining in the garden of Indra so that they should be again smelt, by gods, what should we say to thee ?

45. O swan, by what action of thine wilt thou repay the favours of the lake from which, lotus-stalks are eaten, water is drunk and lotuses are used as seats by thee?

46. If thou givest up the feeling of gratitude towards the mango tree which, now through misfortune, is reduced to miserable state, the same mango-tree about which at the advent of the spring thou didst

enjoy many pleasures amongst the collection of blowing blossoms, producing sweet humming, then who else is baser than thee?

47. O black antelope, why dost thou indulge in sport with the female deer in this forest with thy eyes shut through great pride? Know that this place full of pearls dropped down from the broken temples of elephants is the boundary of pleasure-district of a lion.

48. How a herd of deer should be killed by (lion) the deadly enemy of elephants (not of poor little animals) though they (deer) come before him without any fear and though he (lion) is distressed by the digestive fire in the stomach?

49. How, that lion should now show his prowess to the deer, who had formerly graced the earth with lines of pearls dropping down from the broken temples of elephants?

50. O leader of the herd of elephants blind through intoxication, my friend, thou shouldst not make a stay in this dense forest even for a moment, because here in the cave sleeps the best of lions, who has broken asunder the collection of great rocks by his sharp nails mistaking them for elephants.

51. O young cub of the king of elephants, never enter the caves of the mountain, being puffed up with great pride; if the cub of a lion sucking breast is awakened, there will remain only female elephants on the earth.

52. The gardener successful in the plantation of a number of trees, though skilful, planted even a बकुल tree somewhere in a corner as usual; but who knows the fact that it will fill the whole world with fragrance of flower (even) from the corner?

53. Now that Rāghava fish has abandoned the ocean on account of amorous quarrel, in the interior of what (lake) should this Rāghava sport, that is skilful in swallowing the large Timiṅgala fish and at the time of whose sporting the elephants of quarters mistake the noise of rolling waves for the revolutions of the churning mountain Meru?

54. Some part of forest was destroyed by intoxicated elephants, some part was cut down by people distressed with cold, the remainder of the forest was reduced to ashes by the rays of the hot summer-sun; alas! this tender लवंग creeper standing in the corner and giving fragrance to the quarters is also burnt by wild fire.

55. O Nandana forest, thou art a crest-jewel of celestial world, a wonderful abode of the collection of celestial trees, the fulfilment of the virtuous or meritorious acts of Indra and Paulomī (his wife); but indeed the prayer of the compassionate, to the Creator or fate runs as follows: "Let fire, the skilful dancer on the stage of Khāṇḍava forest, be away from thee."

56. "When all men are away from me being engaged in their respective business I will fly away from this cage by breaking open the door with the end of my beak;" while thus a parrot was drinking nectar in form of desires, there came in a large serpent like the trunk of an elephant.

57. O active or unsteady deer residing in a mountain, how have you determined to plunge into this river, the beloved of ocean, full of series of waves? Even the biggest of elephants went down to the bottom like a large stone, being turned round and round in the eddies throwing up great quantity of water.

58. A lioness addresses her young when it casts a stern look at a cloud thinking it to be an elephant :—

O young one, drink milk; why dost thou cast severe glances at these quarters under the misapprehension of an intoxicated elephant there? It is but a dark-blue fresh cloud which removes the distresses from the hearts of three worlds, that thunders gravely.

59. A lioness addresses a cloud :—

O cloud, enough of your grave thunders, the young in my womb which is but a month old, moves about in the womb taking thee to be an intoxicated elephant.

60. What exploits should be described to the deer by the lion who is an enemy of the skill of the elephants in scratching their temples?

61. O lotus, thy birth is from pure water, thy loveliness rivals with the face of a lovely woman, thy abode is the hand of Hari, thy fragrance attracts the hearts of gods, thou art the whole essence of (chief object of description for) poets and (a principal arrow for) a cupid; with all these qualities thou showest love for मधुप (drunkard or bee); what should we say to thee?

62. Why dost thou enjoy comfortable sleep gracefully shutting thy eyes? O lord of elephants, the enmity with the lion, dangerous in the end, gains ground.

63. From the lips of the wise words do not come out rashly, but if once they come out, they are never retracted like tusks of elephants.

64. Generosity well known to the three worlds, birth in great store of water, abode in the Nandana forest and fragrance attracting the hearts of gods, all these qualities of the celestial tree would have been uncommon, if there be discretion in granting requests of only the best of the supplicants.

65. 'I alone, being relentless, kill animals having confindence', with this idea, O fowler, do not you have recourse to remorse at heart; in palaces of kings and in holy places there are many villains like you who are the enemies of the good and who keep their motives concealed.

66. O mother earth, thou bearest even those who pretending to be the humblest, cheat the good, creating confidence in them by agreeable speeches; hast thou also lost thy discretion?

67. Unusual is the universally beneficial inclination of mind, extraordinary is the process of discourse, uncommon are the deeds and agreeable is the appearance to the afflicted. In short every thing of the learned is far above description.

68. Indeed, the foremost amongst the noble minded, when fallen into misfortune, extends his generosity more than before. Kālāgaru (sandle wood) when thrown in fire spreads its peculiar fragrance all around.

69. Even the rage of the pure-hearted men endowed with great many qualities agreeable to the world, is pleasant as even bitterness of saffron full of fragrance pleasing to the people, is delightful.

70. If foolish persons, stealing particles (of knowledge) coming out from the abode of learning, swagger before those who have easily snatched away immense wealth from the residence of the goddess of learning; in a day or two young birds will easily set their foot on the head of serpents, hare on the head of elephants, and dogs on the head of lions.

71. Men scolded with harsh words by the elders or teachers rise to greatness; precious stones are never

placed on the head of a king unless they are rubbed against stones (touch stones, &c.)

72. A sandal tree bears serpents, a lamp has on its top a coating of soot, even the moon possesses a blot, so also lords of the earth patronise the wicked.

73. Indeed a noble man gives great pleasure to all people by his benevolent actions without being asked; by whom is the moon requested to cause the beds of the night lotuses to blow by his gentle ray?

74. Ever victorious is that wonderful man who abandoning self-interest, is ever engaged in doing good to others, who without distinction, has a feeling of equality even towards inferior beings in whose mind charming and elevated goodness shines naturally and who is able (to perform good actions).

(The other sense of the verse has relation to grammar, the wonderful man there in that sense is तत्पुरुषसमासः. For that, see notes and the Commentary.)

75. A man, though born of high family and possessing merits, is revered only when in association of some special thing. वीणादण्ड (the neck of the lute) though वंशभव (made up of bamboo) and गुणवान् (consisting of strings) does not rise to greatness when without a gourd.

76. An object, though endowed with innumerable good qualities is disregarded owing to a single bad quality, as garlic, on account of its strongly bad odour, though it stands high in the list of medicines.

77. A man of good qualities though fallen into misfortune extends certainly his generosity; here a calcined and purified quicksilver serves as an illustration.

78. Also that Sītā, who, being terrified at the sight of a young hare while playing in the forest, used

to enter into the arms of her husband, the destroyer of her fears, when carried away by रावण and surrounded by demons having teeth as large as ploughs, being helpless, is reduced to some indescribable state.

79. The body of cupid fit to be worshipped with the collection of flowers in form of eyes of the celestial women, became at once reduced to a heap of ashes by the fire from the head of the God Śiva; the cupid—who was aiming his arrow at God Śiva, having boasted often of his muscular strength before gods.

80. In the assembly of monkeys the branches of trees serve well for the soft seats, the chattering for the excellent speeches and the scratchings by teeth and ends of the nails for hospitality.

81. What is a holy place? Devotion for the lotus-like feet of Hari. What is a jewel? Pure heart. What is a science? At the hearing of which disappears the darkness of dualism in philosophy. What is a friend always taking pleasure in obliging? Knowledge of reality. What is an enemy clever in giving pain? A store of evil desires.

82. A wicked man though well-versed in Vedānta does not attain goodness. As Maināka Mountain does not become soft though plunged in the ocean for a long time.

83. Absence of good qualities, is better; fie upon the collection of good qualities, since all other trees thrive but sandal tree is cut.

84. Trees only live happily because their hearts are never attacked by a number of flames of fire in form of endless anxiety, while approaching others (for begging).

85. Victorious is a virtuous man who, just like spider, is able to produce गुणs (virtues or fibers) where there is absence of them and to conceal the विवरs (defects or holes) by his own गुणs (virtues or fibers).

86. By whom a wicked man can be described (fully)? a wicked man—who is fire for the cotton-heap in form of virtuous men, and wind to allay the fire in form of afflictions of others. (The word रक्षण & शमन are ironical here).

87. Wicked men spoil noble men as mice spoil fine garments, though both of them (noble men and garments) are skilful in concealing परगुह्य (secrets or private parts of others), full of गुणs (good qualities or fibers), and are very much liked by all.

88. A wicked man, troublesome to the virtuous, is garlic to fragrance in form of fame, fire to the cold in form of peace, a sky with regard to flowers in form of kindness.

89. A bow to the tree, first among the generous, which for the happiness of others, offers its own body, bears the burden of flowers, leaves and fruits and suffers afflictions of heat and evil of cold.

90. That man who entertains a desire of persuading a wicked man wishes as if to drink हालाहल poison with curiosity or to kiss closely the fire of destruction or tries to embrace actually the lord of serpents.

91. O cloud, thy power of discrimination is known to me now, since thou, being proud of thy high position, showest thy generosity towards mountains, leaving these dry corn fields of the poor.

92. Mountains are reckoned as great things, but the earth is greater than mountains, further universe is greater than the earth, yet the virtuous who are

undaunted even at the time of universal destruction, are the greatest.

93. That man, who treats the wicked with respect as if sows seed in the sky, draws a good picture in the wind, draws lines in water.

94. A monkey first licks the necklace placed round his neck by some ignorant person, then smells it and having compressed it, makes a high seat (out of it) for himself.

95. O bee, how dost thou abandon the lotus which is रागपूर्णा (full of love or of red colour) though thou art मलिन (black or deceitful), विकसितवदन (having cheerful face or blown) though thou art अनल्पजल्प talkative or constantly humming) and सरस (full of affection or full of honey) though thou art चपल (unsteady or hovering)?

96. What wonder is there if the face be blackened of the man who takes wealth for himself from a wealthy man, when this cloud though it absorbes water from the ocean for others becomes black on all sides?

97. O sandle tree, thou hast risen to greatness only by thy own good qualities (and not through the influence of thy father, class or company) since some particular mountain is thy progenitor, wood is thy class and serpents are thy companions.

98. O virtuous man, for what end art thou so eager to acquire a number of good qualities? If it be for raising thyself to dignity, listen to my salutary advice; those very objects which are attractive to the heart, because full of many beauties, serve as daily food to Kali who is very careful for nourishing his body. (If thou triest to make thyself great there is a great probability of thy becoming a victim to his cruelty).

99. O spring, having bees, producing sweet humming in mango-trees full of tender and therefore reddish foliage, without thee, ten quarters (even) with the blooming lotuses are filled with smoke to the cuckoo and winds burn its body like fires.

100. Rocks from high mountains are broken asunder with great strength lying at the ends of the nails, mistaking them (rocks) for elephants, but fortune being adverse, the lion did not obtain even a little quantity of flesh.

101. Having faintly heard the thunder, while in the lap of the mother, the young of a lion though half a night old, having contracted his limbs lies motionless, as if to pounce (mistaking the thunder for the voice of an elephant).

BHĀMINĪVILĀSA

NOTES

VILĀSA I

Prāstāvika (*Anyoktī*)

1. Most of the verses of the first Vilāsa, are *anyoktis*; they have invariably two senses, one apparent and the other concealed. The former is, however, unreal, while the latter is the only meaning that the poet chiefly wants to convey to his reader's mind. The one is a mere external garb, while the other is the real body of the poet's idea. Technically speaking, these *anyokti* verses are so many instances of the *alaṅkāra* known as अप्रस्तुतप्रशंसा, where the thing in hand (प्रस्तुत). is described by a reference to what is not in hand (अप्रस्तुत). Thus in this first stanza the incident that is प्रस्तुत is, that the poet has no opponent left. This is not said in so many plain words, but the poet takes recourse to the creation of the imagery of a lion being in want of a fit object for the exercise of his nails, a circumstance which, it is easy to see, is quite अप्रस्तुत. In similar case, therefore, that will follow, the student will find the concealed meaning stated in sanskrit commentary.

The compound दिगन्ते is understood in its literal sense by the commentators. And in keeping with this meaning of दिगन्ते they take लोकेऽस्मिन् to refer to the *whole* of this world, which is, no doubt, the literal meaning of the expression. But this will hardly be correct. For can it ever be true that a certain lion should have killed all the elephants in this world, those stationed

in the eight quarters only being left alive? It is equally untrue in the case of the poet that he should have vanquished all the *pandits* of the world. Besides, if in the अप्रस्तुतव्यवहार the elephants of the quarters are meant, what are we to understand as corresponding to them in the प्रस्तुतव्यवहार? There are no *pandits* similarly stationed in the quarters. If to obviate this difficulty it is said that in the case of the प्रस्तुतव्यवहार the expression दिगन्ते may be understood in its लाक्षणिक sense, *viz.* 'at a great distance,' it is not better, it may be asked, that the same लाक्षणिक sense should be resorted to even in the case of the अप्रस्तुतव्यवहार to remove other objections that are stated above? Lastly, if दिगन्ते were intended to refer to the eight quarters, the word would have been used in the plural as दिगन्तेषु. But it is not so used. Hence too it appears that दिगन्ते and consequently लोकेऽस्मिन् also are to be taken in the figurative sense. For दिगन्त used in the sense of 'remote distance' the student should compare expressions like नानादिगन्तागता राजानः and श्रूयन्ते may be interpreted in two ways, 'it is heard that the elephants etc.' or 'the roaring of the elephants is heard etc.' The former, however, seems preferable. The व्यङ्ग्य (the suggested sense) of the first line is that the elephants have run away to the farthest regions through the fear of the lion. The करिण्यः are shown to be unfit owing to their belonging to the female sex.

The reading वनमृगाः is not good; the word वन is redundent, the whole scene described being that of forest. The reading पाटित्यं has been explained as पाटनं विदारणं, तस्यकर्म. This is not so suggestive as पाण्डित्यं which seems to be the original reading, being found in R. G. Similarly प्रकटयति, not found in R. G., does not bring forth the force of expression which is done by प्रकटयतु.

With this verse Cf. येन शर्ववपदे मदेभराङ्कुम्भसीम नखैरविखण्डितम् । यौवनोत्सवमवाप्य केसरी केषु दर्शयतुसोऽयं पौरुषम् ॥ भावविलास, 194 K. M. II. p. 124. The metre of the verse is शिखरिणी.

2. This verse indirectly reflects on the difficulty that a great man, who has passed his days in delight in a happy place, meets with when he is obliged to spend the remainder of his life in a wretched place and in the company of babblers. If we adopt the reading विकचसारशान्ति then there will be no word to express the sense of lotus. The explanation of महादेव as विकचं कचरहितं सारं तेन शालि शोभमानं has no sense. With this verse cf. आस्ते रोहत्कनककमले केलिपात्रे मृडान्या: खेलन्हेलोन्मदमधुकरीमानसे य: । भेकोद्रेकप्रणयिनि वलद्वालजंबालजाले स स्यादुक्त: परिमितजले पल्वले किं मराल: अन्योक्तिमुक्तालता 14, K. M. II. p. 63. The metre is पृथ्वी.

3. Although it is true that even the male Chakoras are equally anxious for the moonlight, still the females only are referred to here as they are more fitted to excite compassion. An explanation of such a sort is given by two of the commentators. Even elsewhere we find reference to female चकोर birds drinking moonlight cf. ज्योत्स्नापानमदालसेन वपुषा मत्ता चकोरांगना-विद्धशालभंजिका I. 11. The reading किंतु, in place of किंनु, does not bring forth the काकु; hence it is rejected. But the reading in R. G. is चकोरव्रजे,. मौनं मुञ्चति:—in this expression मौन is explained to be the budded condition of a lotus. But another explanation also is possible. मौन originally means silence and that is possible in the case of a lotus when the bees are not humming over it, which takes place while the lotus is closed. Thus, then giving up silence, which is effected by the humming of the bees, may ultimately refer to the opening of the lotus. माने प्रस्थातुकामे:—the latter word is ex-

plained thus: प्रस्थातुं कामः यस्य, 'who has a desire to depart. But no desire can be had by मान which is not a sentient object. And hence, like कूलं पिपतिषति 'the bank of a rive desires to fall down, *i.e.* is about to fall down,' the above phrase also means by लक्षणा the pride is about to depart. जगन्नाथ gives this verse as an illustration of the ध्वनि (suggestion) of the व्यभिचारिभाव named असूया which is defined as परोत्कर्षदर्शनादिजन्यः परनिन्दादिकारणीभूत श्चित्तवृत्तिविशेषा सूया. Here the poet feels असूया towards the creator. It is created by seeing the creator's power to act as he chooses and it causes the poet to censure the impropriety of his action. Here the suggestion of प्रस्तुत राजकुमारादिवृत्तान्त does not exclude the असूयाध्वनि but both are simultaneously present. The metre is शार्दूलविक्रीडित.

It is not proper to paraphrase दलत् present participle by विकसित showing the past time as some do स्यंदमानं मरदं लिहन्तः indirectly hints at parasites who live on the affluence of rich people. The reading स्यंदमानं is evidently a scribe's mistake. कमपि cannot be supported by grammar. The reading वितन्वन् is as good as विवृण्वन् The central idea of the verse is that a man should distinguish between self-seekers and self-less helpers. The metre is मालिनी.

5. कुटज, commonly known as कुडा, giving a bitter taste and having no honey, there is very little chance of the bee coming to it; and hence the word दैवात्, तुन्दिल, from तुन्दि, the belly, originally means 'having a big belly'. With this verse cf. I. 25, which contains exactly the same idea in different garbs. The metre is a kind of Āryá called गीति.

6. The cuckoo wants a blossoming mango tree, which ie indicated by मिलद्दलिमालः रसालः, and consequently समुल्लसति should not be taken to refer to the blossoming

of the tree. विरसान् means gloomy. वनान्तर stands for some obscure place. The metre is आर्या.

7. The words नीच, सरसहृदय, and गुण are श्लिष्ट. The कूप is called गुणग्रहीता with reference to the rope, that, being fastened round the neck of a jar is thrown into it. The metre is गीति.

8. As opposed to the use of मलिन in मलिनीकरोषि चेतः the student should compare that of प्रसन्न in गंभीरायाः पयसि सरितश्चेतसीव प्रसन्ने etc. Me. 40, and similar other places. The expression कमलिनि मलिनीकरोषि occurs also in कमलिनि मलिनीकरोषि कस्मान्मुखमिदमिन्दुमुदीक्ष्य लोककान्तम्, भावविलास 56, K. M. II. p. 118. The epithet परिणतमकरन्दमार्मिका : incidentally also indicates that the lotus plant is rich in the परिणत मकरन्द. Cf. with the last two lines मार्मिकः को मरन्दानामन्तरेण मधुव्रतम्. r. g. The reading of बा°—अवता is explained by महादेव as पक्षिविशेषैर्बकैरास्वादिता. Of course, अवलेहिता is evidently a mistake. But it is not a happy reading as licking by बकs does not only never take place, but can also not be regarded as insulting जयन्तु=सर्वोत्कृष्टाभवन्तु is also a good reading. The metre is पुष्पिताग्रा.

9. Mr. Paranjpe indulges in hyper criticism in the following lines : " दलत्, adjective of अरविन्द, seems to be improper here. If no adjective were used, nobody would have thought of asking the question whether the lotus was open or shut. But the adj. दलत् being used, the question naturally arises if the lotus was for ever open. And it will not do to answer this question by saying that it was open during the day time and that hence it is that the word दिनानि is used afterwards. For दिनानि refers to time in general and the poet's cause is in no way served by taking दिनानि to mean the days only. Besides it is well known that bees reside in a lotus even durning the night time." तेनेहा=तेन ईहा. तेने, 3rd pers.

sing. pass. voice of the Perfect of तन् to spread. Cf. नीरजान्यपि निषेव्य निर्भरं नीरसानि कुटजानि वांच्छसि। चञ्चलत्वमिह चञ्चरीक ते साहजं कथमिदं विमोक्ष्यसि॥ भावविलास K. M. II. p. 116 The metre is आर्या.

10. कस्य गिराम् &c. ' who can describe it ? It is impossible to do so.' Cf. सकलवचनानामविषयः. Mal. I. The two facts that the fragrant breeze of the sandal trees is the food of serpents and that the air evolved by their belching is poisonous are involved in the second line. The greatness of the sandal tree consists in doing good even to those that do an injury to it. Here the idea is अंगीकृतं सुकृतिनः परिपालयन्ति। The word कस्य is explained by महादेव as standing for ' head ' or ब्रह्मा also. The reading अंस्ति is not supported by any other ms. nor does it improve the sense; The metre is गीति.

11. अच्युतराय gives the following explanation of the word पाटीरः—पटाः सन्ति यस्य स पटी तन्तुवायः। तद्वदीरयति। स्वगुणानन्यत्रपटादौ स यथा प्रेरयति तद्वत्स्वनिष्ठसौरभ्यादिधर्मांश्चन्दनद्रुमादौ प्रेरयतीतिपटीरोमलयाचलः। तत्र भवः पाटीरः पटीयान्, although comparative of पटु, has no comparative sense here. उरी, like उररी, is a particle implying consent and is generally used with the root कृ, meaning ' to accept ' to admit '. पिंषतान् is from पिष of the 7th conjugation, while पिषताम् of the reading of G. is from the same root of the 1st conjugation With the sense of this verse शेषाद्रि Compares घृष्टं घृष्टं पुनरपि पुनश्चन्दनं चारुगन्धं, छिन्नं छिन्नं पुनरपि पुनः स्वादुचैवेक्षु कांडम्, दग्धं दग्धं पुनरपि पुनः कांचनं कांतवर्णं, प्राणान्तेऽपि प्रकृतिविकृतिर्जायते नोत्तमानाम्। शृंगार 84. The metre is गीति.

12. त्वमेव. You alone are competent to draw the required distinction : no other person is able to do so ; and hence एव विश्वस्मिन्, in all (this world). With the moral of these two verses compare उपकारिषु यः साधु साधुत्वे तस्य को गुणः। अपकारिषु यः साधुः स साधुः सद्भिरुच्यते॥ Pt. IV Cf.

हंस: श्वेतो बक: श्वेत: को भेदो बकहंसयो:। नीरक्षीरविभागेन हंसो हंसो बको बक:। For कुलव्रतं, ct. रघुवंश III. 70, गलितवयसामिक्ष्वाकुणामिदं हि कुलव्रतम् ॥ (शेषाद्रि). The metre is आर्या.

13. According to Mr. Paranjpe, the first objection to the reading भुजंगमपुंगवात् is that although the ablative in °पुंगवात् indicates a comparison to be meant, still the comparative affix तर is not added on to the adjective क्रूर. But it may be said that in वज्रादपि कठोराणि मृदूनि कुसुमादपि । लोकोत्तराणां चेतांसि को हि विज्ञातुमर्हति ॥ U. II Also no comparative adjective is used., although a comparision is meant. And the second objection is that of the metre. The following foot-note of the editor of the Rasagangádhara on भुजङ्गमपुङ्गवात् : आर्यापूर्वार्धे 'नेह भवति विषमे ज:' इति नियमादत्र च विषमे सप्तमस्थाने जगणस्य सत्त्वाच्छान्दोभङ्गदूषितमेतदार्यापूर्वार्धमिति ज्ञेयम् has already been quoted in the Commentary. The reading भुजङ्गपुङ्गवत् is, of course, wrong. We cannot adopt. The reading भुजंङ्गपुङ्गववत् as it is given in only one ms. and is not supported by either जगन्नाथ's रसगङ्गाधर or नागेश's Commentary. It seems to be an improvement made by some later redactor. The metre is गीति.

14. This verse has the same import as अयि दलदरविन्द etc. H. 4. The only difference, however, is that the former verse had the adjective निरपेक्ष:–showing absence of self interest on the part of the wind has no counterpart in the present verse. The metre is प्रहर्षिणी.

15. गन्ता, future 3rd pers.sing. of गम् with पान्थसंतति: for its subject. This reading is better than °संहति:. संतति: means a continuons stream, while संहति: means collection. Travellers will not come in a Collection, but they are expected to come in a Stream. The birth of oceans is useless since they cannot quench the thirst of any person on account of their salt water. The metre is शार्दूलविक्रीडित.

16. The idea is that in adversity all forsake a man. मुकुल means a bud, which is more appropriate than कुसुम–flower. समाश्रयन्ते as good as समाश्रयन्ति। श्रयन्तः is wrong. The metre is वसन्ततिलका.

18. With मा मौनमुपयासीः cf. मौनं मुञ्चति किं च कैरवकुले. I. 3. supra. मौनम् and शिरसा are both श्लिष्ट words. वदान्यगुरवः The foremost amongst charitable–cf. गतोवदान्यांतरमित्ययं मे मा भूत् परीवादनवावतारः–रघुवंश–V. 24. The metre is उद्गीति.

19. With the first line cf. कांतिर्कांचनवर्तिरद्भुतमयी मूर्तिर्म-हत्सौरभं निष्पन्दोऽथ सुधाकरादपि सुधास्यन्दादपि ल्हादकः। सर्वोऽयं विरलो जगत्यपि गुणग्रामोऽभिरामो हहा पश्योत्तंसभुजंगसंगमजुषः श्रीखण्ड ते खण्डितः॥ अन्योक्तिमुक्तालता–72. अस्ति for अपि gives no force. If we adopt तव for त्वदीयं then the metre would be आर्या, It is is a sort of rebuke administered to चन्दन, hence शेषाद्रि is wrong when he understands from this verse—The good never forsake those whom once they call their own on any account." K. M. II. 73 and I, 36, infra.

20. अपि would have grined greater force if it had been used after देवतरुकुसुमे instead of after पुष्पान्तरे. The reading सुरतरु would violate the metre. भ्रमर धन्योऽसि. These words are ironical. With this and 26 infra cf. येनाग्रः कमलाविलासकमले किंजल्कपानोत्सवो यो लीलां वितनोति नाभिनलिनोत्संगे तथा शार्ङ्गिणः। तस्य स्यात्कुसुमान्तरे मधुलिहः कुत्राप्यहो न स्थितिर्न प्रीतिर्न रतिर्न केलिसमयो नो विस्मयो न स्मयः॥ अन्योक्तिमुक्तालता, 26 K. M. II 65 The metre is आर्या.

21. विन्ध्यभुवः विन्ध्याद्भवतीत्यस्याः The holiness of the river is due to its having taken rise in the Vindhya. The rain water that flows into a river from the gutters of the streets is like receiving favours from low-born people. The metre is उपगीति.

22. बर्बुर is the Marathi बाभुळ or Hindi बबूर. The metre is आर्या.

25. The whole of this verse compares very closely with the fifth above, and the second line of it with शिरसा वदान्यगुरवः सादरमेनं वहन्ति सुरतरवः. I. 18. supra. But अच्युतराय is thinks that कुटज in the former verse is an inanimate being, but कलभ animate being; hence there is no repetition. The metre is गीति.

26. With this compare I. 20 supra. The metre is आर्या.

27. For the explanation of the word परपुष्टा cf. प्रागन्तरिक्षगमनात्स्वमपत्यजातमन्यैर्द्विजैः परभृताः खलु पोषयन्ति. शाकुन्तल. अच्युतराय gives another sense of this verse–माकन्द=चतुर्वर्ग-प्रदसद्गुरो। मधुपेन=कममुमुक्षुणा। परपुष्टाः=परेण परमात्मना पुष्टाः पूर्णाः। ... ...शान्त एव रसः। गुरुविषयकरतिभावो वा। The metre is आर्या.

29. आरामाधिपति may also mean 'the master of the garden.' नीरसा, निर्गताः रसाः उदकानि यस्याः सा. Mark the alliteration रसा नीरसा. The metre is शार्दूलविक्रीडित.

30. स्थेमन्=firmness, is an abstract noun derived from स्थिर by the addition of a Taddhita affix इमनिच्, by पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा. (कौ. १७८४) लघिमन्, गरिमन् etc. The epithet लुठन्मुक्ताभारे shows that several elephants were killed before the entrance of the cave, with pearls from whose temples it was that the ground was strewn. Mark the alliteration in शिव शिव शिवानाम्. शिवा = a female jackal. The metre is शिखरिणी.

32. अच्युतराय explains बन्धनद्रुदम् thus : बन्धनं भूमेरन्तर्गते महापाषाणादौ वेष्टनं तेन द्रुढमचलम्. वासो दुर्गमहीधरे. This is intended to show that there is no fear even of being felled down. Paranjpe remarks "ज्वाला...भवन्. Those who have seen a wild fire will perceive that sometimes this is actually the case. For at times it does so happen that the flames either spread naturally or are purposely caused to spread all around a certain tract of land at first, and then the fire forms

a ring as it were, and consumes at leisure whatever is within it. This epithet, therefore, seems to be intended to preclude the possibility of escaping from one side or the other, as the fire is to spread on all sides." The metre is शार्दूलविक्रीडित.

33. Mr. Paranjpe indulges in hyper-criticism in the following lines. "I have preferred the reading ग्रीष्मतरः. For with भीष्मतरैः—I am unable to understand the force of the comparative termination. Here it may be said that just as द्राघीयस: in the second line has reference to the short days of the winter, so also भीष्मतरैः may have reference to the comparatively less hot rays of the same season. And this is true, and I would have been satisfied with such a comparison of भीष्मतर rays with *the less hot rays of the winter understood*, if the comparison were not possible with *something expressed in the verse*. What is it then that is expressed in the verse? It is ग्रीष्म. But again, it may be asked, how can a comparison be instituted between the summer and the rays? The answer is that ग्रीष्म has two senses, one यौगिक (ग्रसते रसानिति, and hence hot) and the other रूढ (the summer). Thus both the senses being combined in the word, a comparison is quite possible between ग्रीष्म and the rays with regard to their heat. Nor can there be any कथितपददोष in such places. Again, although it was admitted above for the sake of argument that the comparative in भीष्मतर may be possible with reference to the less hot rays of the winter, such a supposition also will not do. For a comparison wants some common property, which in the present case must be admitted to be nothing else but भीष्मत्व. But who has ever found the quality of भीष्मत्व in point of heat to be present in the rays of the winter sun? For all these reasons ग्रीष्मतरैः is perferable." Why should the comparison be with

the rays of *winter* ? It should be with the rays of Autumn when they are indeed unbearable. I, therefore, prefer भीष्मतरैः Moreover we thus escape the combining of यौगिक and रूढ senses. कृपा is used ironically. The metre is शार्दूलविक्रीडित. The reading अपि for यदि is not good. This word is already repeated twice in the first two feet. As regards the reading करकाभिघातनकृपा found in *Mss*. A. and F., it can be explained as करकाभिः अभिघातनं ताडनं तस्य कृपा. But as it neither improves the sense nor is found in other *Mss*. it is rejected.

34. 'जटाल originally means 'having matted hair,' and secondarily 'mixed together etc. like the matted hair;' and hence 'thick etc.' ज्वाल. The external barks, branches, leaves etc. of the trees are burned and not the whole trees, for in that case there would have been no necessity of the rain water for them. परिगलितलतानाम्. In the other application of the verse, लता is evidently to refer to the dependants, wife, children etc. The genetive in the first two lines is absolute and hence it expresses अनादर. Thus the meaning is that although rain water is much needed by the trees, still disregarding their need, water is poured by the cloud elsewhere.' The metre is मालिनी.

35. 'The Ānandāśrama commentary says thus on this verse: अस्योपकृतय एव गर्जितत्वम्। न तु व्यर्थम न वा भयाद्युपद्रवकरमिति भावः' The metre is वसन्ततिलका. Cf.—आपन्नार्तिप्रशमनफलाः संपदो ह्युत्तमानाम्—Me. 53. The word जीवन means life as well as water.

36. अच्युतराय gives an intersing note on श्रीखंड–श्रीः खण्डेषु यस्य तत्संबुद्धौ। चन्दनस्य हि यादृशी काष्ठखण्डदशावच्छेदेन सौरभ्यशोभोपलभ्यते न तादृग्द्रुमादिदशावच्छेदेन इति सुप्रसिद्धमेव। अतो युक्तैवोक्त व्युत्पत्तिः।

37. The four possible causes of the cloud removing the heat of the world are denied in the first line and

the effect of it is that the goodness of the cloud is the more prominently set off. ताप and उन्नत are श्लिष्ट words. *Cf*. कस्मादिंदुरसौ धुनोति जगतीं पीयूषगर्भैः करैः, कस्माद्वा जलधारयैष धरणिं धाराधरः सिञ्चति । भ्रामं भ्राममयं च नन्दयति वा कस्मात्त्रिलोकीं रविः साधूनां हि परोपकारकरणे नोपाध्यपेक्षं मनः॥ भावविलास, 26, K. MII. p. 115 and अपेक्षन्ते न च स्नेहं न पात्रं न दशान्तरम् । सदा लोकहिते युक्ता रत्नदीपा इवोत्तमाः॥ Subhāṣitāvalī 224. The metre is अनुष्टुभ्. The alaṅkāra is विभावना, where an effect takes place inspite of a cause, or where a cause is denied. The reading नापेक्ष्यं is grammatically untenable here. Cf.—

किं चंद्रमाः प्रत्युपकारलिप्सया करोति गोभिः कुसुमावबोधनम् ।
स्वभाव एवोन्नतचेतसां सतां परोपकारव्यसनं हि जीवितम् ॥

38. 'The lucid lake that is meant is evidently the Mānasa.' हरिहस्ते निवसनम्. The reading of F., given in the foot-note for समुत्पत्तिः...निवसनम्, is the first line of a verse from the Gangālahari and most probably seems to have been borrowed from there. It has no connection here and cannot be justified. The complete verse in the Gangālaharī is समुत्पत्तिः पद्मारमणपदपद्मामलनखान्निवासः कंदर्पप्रतिभटजटाजूटभवने । अथायं व्यासंगः पतितजननिस्तारणविधौ न कस्मादुत्कर्षस्तव जननि जागर्ति जगतः ॥ This occurs also in R. G. p. 491. The reading निवसतिः is as good as निवसनम्. The reading विलासः for निवासः will mean 'the sport'. By adopting it we shall have to resort to लक्षणा—विलासः विलासस्थानम् ।

39. 'Mark how the order is preserved throughout the verse is using ग्रावगणैः, नीरचरैः, अविवेकम्, and निन्दानि before मणयः, नारायणः, उन्नतेः परां प्रौढिम्, and स्तवानि.' The regarding बालार्कबिम्बोपमाः has this fault that it omits तीरे which is very important.

40. 'अच्युतराय explains अभ्रायितेन by अभ्रवन्मेघवदाचरितेन ।' महत्त्वनीलत्वादिनाभ्रसाम्यं बोध्यम्. 'There is a taunt intended, I think, in this expression, otherwise it was not so very necessary to compare the ocean with a cloud, especially

when the latter was not the usual उपमान. The body of the ocean is like that of the cloud but still the water of the one is not sweet like that of the other; and hence the taunt lies in implying that an external and unessential imitation is of no use.' किं खलु रत्नायितेन repeats the idea of the first foot.

41. 'अपि with च added on to it loses all its sense of opposition and simply means 'moreover,' with meaning, however, will not do here. And if अपि is taken separately and construed with संपत्तौ, च becomes redundant. इयत्यां संपत्तौ is opposed to कृशीभूत:, अधुना (*i. e.* winter etc.) to निदाघे; and आर्तानाम् to चंडाशो किरति परितोऽङ्गारनिकरान् केषाम्. The possibility of the lake quenching the thirst afterwards is to be shown to be very little. How this is, is clearly seen in the first two cases. Now with regard to the last, the number of thirsty persons is increased immeasurably by the hot rays of the sun and hence too there is very little possibility. This would have gained force if the order were यथासंख्य. And therefore it is preferable to suppose that only इयत्यां संपत्तौ is opposed to कृशीभूत: and that the rest are subordinate to these two.' The reading परिहरसि omits यदि, hence it is not good. As regards चण्डांशो:, :it is ungrammatical, since किरति is in locative.

42. The reading अपि मुक्तानि repeats अपि unnecessarily.

43. अच्युतराय observes thus on तरंगभंगान्: यद्यपि 'भगस्तरंग ऊर्मिर्वा स्त्रियां वीचि:' इत्यमराद्भंगपदं द्विरुक्तमिवाभाति तथापि 'य: सर्वज्ञ: सर्ववित्' इत्यादिवत्सामान्यविशेषभावं परिकल्प्य व्यवस्थापनीयम्। यद्वा अस्या इति षष्ठी तरंगेत्यनेन संबन्ध्य भंगपदेन ध्वंसा एव ग्राह्या:। पुर:पदे त्वर्थसिद्धैवेति न दोष:। There is another interpretation also—

अस्या: गङ्गाया: तरङ्गेषु स्वस्या: भङ्गान् तरङ्गान्.

The reading तरङ्गलीलं does away with the fault of repetition, but it is found in only one *Ms*.

44. पौलोमी = पुलोमजा, daughter of the demon पुलोमन् who was killed by Indra. His daughter was subsequently married by Indra.

47. Cf. अद्रिद्रोण्यां निवस दिवसं जातलीलानुषंगैरंगैर्मा स्म स्मयतरलितैरंग सारंग रंगः । दर्पद्धारं द्विरदकदनोदग्रपाणिर्यदग्रे प्रत्यासन्नो वनविहरणक्रीडया कुञ्जरारिः ॥ अन्योक्तिमुक्तालता 12 K. M. II p. 63 and लीनः क्ष्माधरकन्दरासु रचयन्क्वापि स्थितिं भंगुरैरंगैरंग कुरंग रंगसि कथंकारं विकाराकुलः प्राप्तः पश्य विचेतुमुद्भटसटाटोपः सकोपः स्वयं गजेन्द्रकुञ्जरपुञ्जभंजनपटुः पञ्चाननः काननम् ॥ *ibid*. 34 K. M. II p. 66. The reading °निमीलिताक्ष, will make the word an adjective of कृष्णसार in the vocative case. But °निमीलिताक्षं would become an adverb and agree with खेलसि. शोभमिमां is unjustifiable, for शोभा cannot stand for सीमा.

48. करिणामरिणा is a हेतुगर्भविशेषण. Cf.—सिंहो जंबुकमंकमागतमपि त्यक्त्वा निहंति द्विपं। सर्वः कृच्छ्रगतोऽपि वांछति जनः सत्त्वानुरूपं फलम् ।

49. The reading विषज्जन् is not good, as it means attached. विस्खलन् gives the proper sense. Pearls must fall upon the earth in order to decorate it.

50. जटिलायाम्, crowded with creepers etc. The adjective simply describes the usual characteristic of the forest. But it may also help the general meaning of the verse by suggesting that it will be impossible for the elephant to escape through the forest owing to the creepers being entangled together etc. in case the lion happens to attack him.' Cf. with it भिन्ना महागिरिशिलाः करजाग्रजाग्रदुद्दामशौर्यनिकरैः करटिभ्रमेण. I, 100, infra.

51. The females will be left alive only because it is not proper to kill them; while the males are sure to be killed without exception.

52. Mr. Paranjpe observes. "There seems to be no special propierty in the word कृती. Nay, to a certain

extent the word even goes against the general sense of the verse. For, if the gardener was कृती, how was it that instead of planting the Bakula tree, that was to fill the whole world with its fragrance, in a prominent place, he planted it only in a certain corner of the garden, his कृतित्व, therefore seems to lie only in introducing the plant into the garden." But the word अपि ought to be construed after कृती. कृती अपि will then mean, although clever. By doing this Mr. Paranjape's criticism falls to the ground. With this verse cf. I, 31 supra. निसर्गात् means 'through nature', the sense adopted here is 'as usual', 'as was his wont'. The reading कुसुमततिसौरभ्यभरितं will mean कुसुमानां ततिः समूहः तत्सौरभ्यपूर्णम् .

53. The mention of even the elephants of the quarters fearing the churning of the ocean tends to show the great intensity of the noise of the waves and hence also reflects on the hugeness of the Rāghava fish. On the propriety of the word क्रिया in °कवलीकारक्रियाकोविदः अच्युतराय observes : क्रियाकोविदो व्यापारेण कुशलः न तु ज्ञानमात्रनिपुण इत्यर्थः । एवं च कवलीकारकोविद इत्येतावतैव सार्थक्ये क्रियापदानर्थक्यं परास्तम् । केलिकलहत्यक्तार्णवः does not, like other epithets, show the greatness of the Rāghava, but the cause why the fish is in want of a lake. Mr. शेषाद्रि observes in his notes—"कालकलहत्यक्तार्णवः gives better sense. This reading again is possible of two interpretations—(1) कालेन कालवशात् केनचित्कारणेन यः कलहः सागरेण सहेति भावः। disagreement with the sea on some account. (2) कालेनांतकेन सह यः कलहस्तेन मरणांते इति भावः। In his struggle with the God of death, *i. e.*, after death. Of these second appears more natural.

54. 'Mr. Vaidya explains तुषारार्दितैः by हिमपीडाभिः. If this be not a mistake in printing, he must have taken

आर्दित as an abstract noun, equivalent in meaning to अर्दन just as गत in गतं गजेषु etc. Māl. IX. means गमन,. But it is decidedly far better and simpler to take अर्दितैः as a p. p. participial adjective qualifying जनैः understood, since अर्दनैः, *i. e.* पीडाभिः, cannot be well construed with छिन्नम्. ग्रीष्मज and भीष्म may go either with भानु or with किरणैः. भस्मीकृतम् should not be supposed to mean 'burned to ashes. For the rays by themselves cannot do that, and again if the rest of the forest is actually burnt to ashes, how is any one to think it possible that the Lavanga creeper alone should remain untouched by the flames? Nor should the कोणगतत्व of the creeper be brought forward as the cause of escape from the general conflagration. For such a case does not seem to be possible. And besides कोणगता is intended to show the secluded character of the creeper (and of a person in the अप्रकृत-व्यवहार) and seems to be used purposely to give effect to the *universal* diffusion of the fragrance. And even if it be supposed that the creeper is saved on account of its being situated in a corner, is it likely that a दावाग्नि should arise when there is only one creeper left, the rest of the forest being according to the supposition, already burnt to ashes? But when भस्मीकृतम् means 'rendered sapless like the ashes, no inconsistencies of the above sort occur. For it is but in conformity with the very law of nature that the Lavanga creeper should be in its full bloom while other trees grow dry in summer and thus when all the trees are dry, they are invitingly favourable for a wild fire which burns even the said creeper along with other trees. For these reasons भस्मीकृतम् must be understood in the लाक्षणिक sense, (to quote the words of अच्युतराय) नीरसतापादनेन भस्मतां नीतामिव.' Mr. Paranjape's reading is मत्तमतङ्गजैः कियदपि for मत्तगजैः कियत्कियदपि. The latter has this advan-

tage that one कियत् goes with the first clause and the second कियत् goes with the second clause. आमोदयन्ती is decidedly superior to आनन्दयन्ती, for लवङ्गलता spreads fragrance first and then ultimately it pleases the people residing in the quarters.

55. 'With the second line cf. अखण्डं पुण्यानां फलमिव च तद्रूपमनघम्. S. II, आविर्भूय स्थित इव जगत्पुण्यनिर्माणराशिः. U. VI; and पुण्यां परिणता सेयं तपस्येति मतं मम. Appendix, p. 6; I. 24. सत्यम् is equivalent to इत्येतत्सत्यमस्ति. सहृदयैः may also mean 'by persons having a heart, *i. e.* a kind heart,' 'by kind persons.' The kind persons make their prayers because they are moved to think that even such a forest may, one day fall a prey to the flames of fire. These feel for the person while the appreciators for the qualities of the person. The root अर्थ् with प्र belonging to the class of दुह्, याच्, etc. governs two objects, one of which, *viz.* विधि, appears in the nominative case, while the other, *viz.* इदम्, standing for the fourth line, is in the accusative case owing to the voice being passive.'

56. Mr. Paranjape rightly observes. Mr. Vaidya says that मत्तो निवृत्ते means मद्विषयचित्तवृत्तिमकुर्वाणे,, and he must have been led to ascribe this meaning to मत्तो निवृत्ते probably by the expression स्वस्वव्यापृतिमग्नमानसतया. For evidently when the men's attention is fixed on their own work they are naturally inattentive about the action of the parrot. Now although the inattention of the persons may be regarded as sufficient for the parrot to escape, still their absence cannot be denied to be more favourable for the same purpose. Nor can it be denied that to get at Mr. Vaidya's meaning of the men's, inattention a लक्षणा must be resorted to with regard to निवृत्ते, whereas the word, taken literally, may supply us with their inattention as well as their ab-

sence, for the latter does imply and necessiate the former. The case, therefore, stands thus: on the one hand the literal meaning gives more favourable circumstances for the escape of the parrot, while on the other hand the fault of a लक्षणा only serves to lessen the chance of the escape; and I leave it to the readers to choose what is better." With this verse cf. रात्रिर्गमिष्यति भविष्यति सुप्रभातं भास्वानुदेष्यति हसिष्यति चक्रवालम्। इत्थं विचिन्तयति कोशगते द्विरेफे हा हन्त हन्त नलिनीं गज उज्जहार॥ The different readings in place of °कोटिविपाटितारपुटो do not offer any improvement. 'विपाटितारलकुट:' of नि°, is explained by अच्युतराय—"विपाटितो विदारित आरलकुट आराख्यलोहशलाकाविशिष्टकाष्ठविशेषो येन स तथेत्यर्थ:। अत्र 'विदारितारपुट:' इति पाठ: प्रामाणिक:।" The alaṅkarā, according to Jagannātha, is विषादन. Its province is अभीष्टार्थलाभार्थं कारणप्रयोगो यत्र न कृत: केवलमिच्छैव कृता जातश्च विरुद्धार्थलाभ:।

57. 'This verse is directed against the foolish endeavours of wanton youths to corrupt the chastity of a wife of another, an affair wherein even great persons have utterly failed to accomplish their object. श्रितनगा:. The commentator of G. says with regard to this, आश्रितकूलद्रुमा: सन्त इत्यर्थ:। एतेन विवक्षितयुवकर्तृकयुवतिविशेषनिरीक्षणे सभास्तम्भादिना निभृतत्वं ध्वन्यते। Now आश्रितकूलद्रुमा: must either mean that the deer were, like a youth stealthily looking at his beloved, standing behind the trees on the bank or sitting on their branches. In the first case their situation will warrant no person to put them the question व्यवसिता: संगाहितुं वा कथम्. And in the second case it is not likely that the deer should climb a tree. For these objections नग should be understood, as it is done by all other commentators, to mean a mountain. And then श्रितनगा:, meaning, 'residents of the mountains,' suggests that the deer are unaccustomed to swim in overflooded rivers and that consequently it would be a mere hazard

for them to throw themselves into the river out of wantonness. In the अप्रस्तुतव्यवहार, the word may show the want of experience in a youth.' In the reading यद्ग्राहे च or यद्ग्राहेण, we can explain—यस्याः अम्बुधिकामिन्याः (नद्याः) ग्राहेण ग्रहणेन (grasp or grip). ग्रावेण has no sense. सरभसं means quickly.

58. 'The पोत is here the young one of a lion, and this verse is addressed to him by his mother. The चपलत्व of the glances is due to the same suspicion about the presence of the elephants. त्र्याणाम्...परिहरन् may be compared with विश्वार्तिवारणसमर्पितजीवनोऽयम् I. 35. supra. But no special propriety is seen in the former as it is in the latter.'

59. 'These are the words of a lioness. cf. उन्मदवारणबुद्धया with मददन्तावलधिया, करटिभ्रमेण etc., occurring elsewhere. मध्येजठरम् is an अव्ययीभाव compound, meaning जठरस्य मध्ये. Cf. मध्येरथ्यम्. II. 40, infra. For the formation of the compound vide Sk. II. I. 18.'

60. 'A lion is an enemy to the skill in scratching the temples in the sense that he puts an end to it, as it is no longer required, the very temples that are to be scratched being torn to pieces. कथ्यताम् may figuratively also mean 'should be shown, exhibited etc.' Cf. I. 50 supra.' The sense of this verse is similar to that of I. 49.

61. With the first two lines cf. those of I. 38 supra, and of I. 64 infra. The lotus is called the essence of poets' words because they often use it as an उपमान- and it is called the essence of Cupid because with it men's minds are infallibly turned towards love an because it is one of the Sorrows of Cupid. Cf. आअम्महरि अपण्डुर वसन्तमासस्स जीअसव्वस्स । दिट्ठोसि चूदकोरअ etc. S. VI.

62. करिणायक, the varient of C., is not sanctioned by the rules of grammer, although it is favourable to the *yamaka*.

63. Cf. न भवति पुनरुक्तं भाषितं सज्जनानाम् ।

64. With this cf. I. 38 supra. गुण:...सर्वोऽपि लोकोत्तर:— Here we shall have to take the word गुण: in collective sense. Plural is better. अर्थिप्रकरार्थतर्पणविधौ will mean अर्थिप्रकरस्य याचकसमूहस्य अर्थ: प्रयोजनं तस्य तर्पणविधौ तत्पूरणविधावित्यर्थ: ।

65. 'The commentator of A. विमलक्षेत्रेषु काश्यादिषु. If this is to be trusted, and their is nothing that goes against the supposition, we may glean from this verse some hints as to the estimate that Jagannātha formed about some of the persons in palaces and holy places with whom he must have necessarily come in contact in Delhi and Benares. And although the poet, while refuting the five kinds of प्रतीप of the ancient school, says that the comparison in this verse results in showing that the hunter need not be grieved, still the fact about the existence of villains in palaces and holy places is not at all affected thereby; and hence it cannot be denied that satirical stroke is herein aimed at some of the contemporaries of the poet. And the truth of this remark will be more vividly felt when one sees the unusual character of the reference to the holy places, although the villain's connection with a palace is very commonly alluded to in नृपाङ्गणगत: खल:, पिशुनजनं खलु बिभ्रति क्षितीन्द्रा:, and other passages.

66. The earth was given by Paras'urāma to the sage कश्यप or काश्यप, from whom it has since received the additional name of काश्यपी, 'belonging to कश्यप or काश्यप. cf. एक: स्वर्णमहीधरां क्षितिमिमां स्वर्णैकशृङ्गीं यथा गामेकां प्रतिपाद्य काश्यपमुनौ न स्वात्मने श्लाघते etc. P. R. IV. The redundant च of this

verse may be compared with the same in I. 41 supra. The reading नम्रतया of R. G. is better.

67. अन्या here means 'unusual,' 'extraordinary.' आर्तहृया is the reading of the majority of my MSS. and the same is also found in R. G. Besides the हृद्यत्व of the आकृति is not so very needful to an आर्य (which is the reading of Mr. Vaidya) as it is to an आर्त; for the former generally deals with the mind of a person, whereas the latter with his external form. गिरां दवीय: is 'far from words,' 'that cannot be described by words.' The variant for this in R. G. is चरित्रमन्यत्.

68. महानाशयो येषां तेषां चक्रवर्ती = महाशयचक्रवर्ती. The commentator of G. explains अकृतपूर्वम् thus : पूर्वं कृत: प्राकेनचिदङ्गित इति कृतपूर्वस्ताहृशो न भवतीत्यकृतपूर्वस्तं विचित्रमिति यावत्. Cf.—

मज्जंतोऽपि विपत्पयोधिगहने नि:शंकधैर्यावृता:
कुर्वन्त्येव परोपकारमनिशं संतो यथाशक्ति वै।
राहोरुग्रकरालवक्त्रकुहरग्रासाभिभूतोऽप्यलं
चंद्र: किं न जनं करोति सुखिनं ग्रासावशेषै: करै: ॥

69. अच्युतराय takes गौरव as referring to the number of the qualities. Nāgeśabhatta in his commentary on this verse in R. G. says लोकंपृणैर्लोकपूरकै:. But लोकतर्पकै: (gratifying the world) well corresponds with विश्वाभिराम of the first line, a circumstance which is required to bring out clearly the वस्तुप्रतिवस्तुभाव between the two statements. The reading of R. G. is कालागुरो: कठिनतापि.

70. Mr. Paranjpe rightly observes. In R. G. this is given as an instance of the *alankāra* called अर्थापत्ति, where, however, the first line reads as शारदापुरधियामस्मादृशानां पुर:. The inference that can be drawn from this may be thus given in the words of Mr. Vaidya: अयं श्लोक: कविनात्मानमुद्दिश्य रचित इति भाति. Although this reading has an interest of its own since it supplies us with some feature in the personal history of the poet, still from the

standpoint of poetical merit the reading in the text certainly preferable. The student should carefully notice the contrast between लीलालुण्ठित and मुषः, शारदा and विद्या, पुर and सद्म, and महासंपद्भर and विनिर्गलत्कण, and he will then come to realize what a great difference is implied as lying between the two parties. For the relations between serpents and birds cf. the last line of I. 56 supra. The word शालावृक should, I think be explained thus. In point of ferocity etc. the dog is no doubt a वृक (wolf), but with this difference that his ferocity is not to be exhibited in a forest (where there are formidable animals) but in a शाला (apartment). Thus it originally must have, like ग्रामसिंह and अरण्यपण्डित, been a term implying an evident irony."

71. अच्युतराय says परुषाक्षराभिर्न तु तादृगर्थाभिः.

72. The *alankára* is मालाप्रतिवस्तूपमा.

73. Cf. पद्माकरं दिनकरो विकचीकरोति चन्द्रो विकाशयति कैरव-चक्रवालम्। नाभ्यर्थितो जलधरोऽपि जलं ददाति सन्तः स्वयं परहितेषु कृताभियोगाः॥ Bh. I. The *alankāra* is दृष्टान्त.

74. 'This verse occurs in R. G. as an instance of a kind of समासोक्ति where a शास्त्रीयव्यवहार is superimposed upon a लौकिक one. What the latter is will be seen from the translation given before; but for the former some explanation is necessary. Jaganátha's own comment concerning this point is as follows :—अत्र समर्थसूत्रगतमहाभाष्यार्थस्य (शास्त्रीयव्यवहारस्यारोपेण समासोक्तिः)। तत्र हि 'अथ ये वृत्तिं वर्तयन्ति किं त आहुः' इत्यादिना जहत्स्वार्था वृत्तिरजहत्स्वार्था वृत्तिरिति पक्षद्वयं निरूपितम्। तत्रैवोपसर्जनार्थभेदैकत्वसंख्यापि ध्वनिता। प्रकटीकृता च हरिणा 'यथौषधिरसाः सर्वे मधुन्याहितशक्तयः। अविभागेन वर्तन्ते तां संख्यां तादृशीं विदुः' इति। सामर्थ्यमप्येकार्थीभावबोधकतारूपं तत्रैवोक्तम्। The शास्त्रीय-व्यवहार that is superimposed here is taken from the comments of Patanjali in his Mahábháshya on समर्थः पदविधिः P. II. I. 1., of which four items are alluded to

in the present verse. (*a*) Each simple word has got its own sense; as, for instance, राजा means 'a king,' and पुरुष: 'a man.' But when राजा and पुरुष: are compounded together, and thus give rise to the compound word, राजपुरुष:, the sense of this compound word is neither 'a king', nor 'a man.' For on hearing a sentence like राजपुरुषमानय, neither a king is brought, nor any ordinay man; but a man who is in the service of a king is brought. From this it follows that the meaning of the compound is राजसंबन्धित्वविशिष्ट: पुरुष:. Now from these instances it can be seen that the तत्पुरुष compound, or rather the members of it, viz. राजा and पुरुष:, give up their own sense when they, being compounded together, acquire a new one. (*b*) गुणभूत means here 'a subordinate word, 'a विशेषण.' For instance, राजन् is गुणभूत in the case of राजपुरुष. Now the compound राजपुरुष does not by itself convey any definite notion as to whether the गुणभूत word, राजन् denotes the singular, dual, or plural; for at the time of the dissolution of the compound the word राजन् may be equivalent to राज्ञ:, राज्ञो:, or राज्ञाम् according to the विवक्षा. Hence the word राजन् is in such cases supposed to denote the number generally and not particularly. The technical name assigned to such a number is अभेदैकत्वसंख्या. (*c*) Words have got their own accents, but when they join together to form a compound, the rule is that the last vowel of the compound word becomes उदात्त. Vide Sk. VI. I. 223. (*d*) Lastly a compound word is formed out of those words only which have an interdependence, (vide Sk. II. 1. 1). Thus for instance वृकभीत:, राजपुरुष:, अक्षशौण्ड: etc. are formed by P. II. 1. 37, II. 2. 8, II. 1. 40 etc. only because the words वृक, राजन्, अक्ष etc. can be construed with भीत: पुरुष: शौण्ड: etc. But no formation of a compound is possible in cases like गच्छ त्वमावृकेभ्यो भयं देवदत्तस्य यज्ञदत्तात्, भार्या राज्ञः पुरुषो देवदत्तस्य, कुशलो

देवदत्तोऽक्षेषु शौण्डः पिबति पानागारे etc., since वृकेभ्यः is not intended to be construed with भयम् in the first case, राज्ञः with पुरुषः in the second, and अक्षेषु with शौण्डः in the third.' The readings given in the foot notes cannot be accepted as they cannot give the श्लिष्टार्थ required by the verse.

75. This is given in R. G. as a instance of प्रतिवस्तुपमा by वैधर्म्य.

76. The reading in R. G. is निखिलरसायनराजा. With regard to the महितत्व of garlic अच्युतराय says नष्टपुंस्त्वापादकत्वत्तथात्वं बोध्यम्. The *alankāra* is उदाहरण and the metre आर्या. For opposite sense—Cf. एको हि दोषो गुणसंनिपाते निमज्जतीन्दोः किरणेष्विवाङ्कः। But for similar idea—Cf. काव्यादर्श—

तदल्पमपि नोपेक्ष्यं काव्ये दुष्टं कथंचन ।
स्याद्वपुः सुन्दरमपि श्वित्रेणैकेन दुर्भगम् ॥

77. Cf. I. 68 supra.

78. The reading in R.G. is अहो सेयं सीता शिव शिव परीता श्रुतिचलत्करोटीकोटीभिर्वसति खलु रक्षोयुवतिभिः. The compound श्रुतिचलत् etc., means—श्रुतिषु कर्णेषु चलन्त्यः या करोट्यः कपालानि तत्कोट्यः यासां ताभिः—रक्षोयुवतिभिः परीता वसति ।

79. For the Cupid's boast about his prowess the student should compare verses 3—11 of Ku. III. कारम् is a णमुल् from the root कृ and its repetition shows frequency. Cf. अमृतजलधेः पायं पायं पयांसि पयोनिधेः. P. R. I. भसित=ashes; from the root भस्. With the whole verse cf. अतिमात्रबलेषु चापलं विदधानः कुमतिर्विनश्यति । त्रिपुरद्विषि वीरतां वहन्नवलिप्तः कुसुमायुधो यथा ॥ R. G. p. 213. The reading of R. G. should be constructed as—साक्षात् भगवति शङ्करे शरं संमुखयितुं गीर्वाणानां पुरः पुलकितकपोलं यथा स्यात्तथा भुजप्रौढिं प्रथयतः विस्तारयतः ......स्वर्बालानयनसुममालार्चितं स्मरस्य वपुः ...... etc.

80. The alaṅkāra is सम—where things come into contact with similar things. There is no difference between विपाटितानि and विपाटनानि.

82. For the story of the Maināka cf. वरं पक्षच्छेदः समदमघवन्मुक्तकुलिशप्रहारैरुद्गच्छद्बहलदहनोद्गारगुरुभिः । तुषाराद्रेः सूनोरहह पितरि क्लेशविवशे न चासौ संपातः पयसि पयसां पत्युरुचितः ॥ Bh. I. 36. The alaṅkāra अवज्ञा is just the opposite of उल्लास. अवज्ञा occurs when a certain thing does not succeed in producing good or bad effect upon another thing. For instance, here, water does not succeed in producing मार्दव in मैनाक.

83. Cf. आत्मनो मुखदोषेण बध्यन्ते शुकसारिकाः। बकास्तत्र न बध्यन्ते etc. Pt. IV, नात्यन्तसरलैर्भाव्यं गत्वा पश्य वनस्थलीम्। छिद्यन्ते सरलास्तत्र कुब्जास्तिष्ठन्ति पादपाः ॥ Chan., and अखिलेषु विहंगेषु हंत स्वच्छन्दचारिषु ॥ शुक पंजरबन्धस्ते मधुराणां गिरां फलम् ॥ Kuval.

84. 'According to the poet's own remark the praise of the trees results in the censure of the wordly persons.' परोतर्पणाः = परेषां उपतर्पणाः सुखप्रदाः सन्तः. But the difficulty will be in explaining चिन्ता. Shall we take it to mean 'cares and anxieties of the world'?

85. 'शून्य, गुण, विवर and मुद्रयन् are all of them श्लिष्ट words and it is through them that a resemblance becomes possible between a good man and a spider; and hence the *alankāra* is श्लिष्टोपमा. The strange use of अपि च in the sense of अपि only has been so frequent that it seems to me to be a sort of peculiarity in the style of the poet rather than an oversight.' The reading of बा० gives absolutely no sense.

86. 'The words रक्षण and शमन do not give a consistent sense, if understood literally; and hence by the विरोधिलक्षणा they are to be taken to mean भक्षण and वमन respectively.

87. समीरितं = अभिलषितं. The reading खराः for खलाः is not happy, unless we understand by it the washerman's donkey and then according to the maxim 'रलयोरभेदः' equate it to खलाः in the order to explain the श्लेष.

88. 'A villain is to the spreading of the fame (of a man) what garlic is to the spreading of the fragrance, *i. e.* as no fragrance can spread out owing to the presence of garlic, by the bad smell of which it is overpowered, so no man can hope to become famous while he is in the company of a villain. कारुण्यकुसुमाकाश:. A villain stands in the same relation to mercy as the vacuum (a tree standing on the surface of the earth being required for it), so no mercy can be developed in the company of a villain. This last रूपक must have probably been suggested to the poet by the usual phrase खपुष्प. cf. 86th verse.'

89. Cf.—छायामन्यस्य कुर्वन्ति तिष्ठन्ति स्वयमातपे। फलान्यपि परार्थाय वृक्षाः सत्पुरुषा इव ॥

90. With this compare: व्यालं बालमृणालतन्तुभिरसौ रोद्धुं समुज्जृम्भते छेत्तुं वज्रमणिञ्छिरीषकुसुमप्रान्तेन संनह्यते। माधुर्यं मधुबिन्दुना रचयितुं क्षाराम्बुधेरीहते नेतुं वाञ्छति यः खलान्पथि सतां सूक्तैः सुधास्यन्दिभिः ॥ Bh. I. 6 and also I. 4 and 5 of the same.

91. Cf. this verse with I. 34 supra.

92. Compare with this the somewhat similar verse, उदन्वच्छन्ना भूः स च निधिरपां योजनशतं सदा पान्थः पूषा गगनपरिणामं कलयति। इति प्रायो भावाः स्फुरदवधिमुद्रामुकुलिताः सतां प्रज्ञोन्मेषः पुनरयमसीमा विजयते॥ Bh. I. and युगान्ते चलते मेरुः कल्पान्ते सप्त सागराः। साधवः प्रतिपन्नार्थान्न चलन्ति कदाचन ॥ Chāṇ.

93. 'The reading of नि॰ is वासं कुरुते, which its commentator explains by वसतिं कुरुते, *i. e.* builds a house. The same commentator adds afterwards व्योमनि शम्बामिति पाठे शम्बां क्षेत्रभक्तिम्। कृषिविभागमिति यावत्। The word शम्बा is not, however, found in a dictionary and I fear शम्बां कुरुते may perhaps be a misreading for शम्बाकुरुते, which is authorised by P. V. 4. 58, and Sk. explains it as अनुलोमं कृष्टं क्षेत्रं पुनः प्रतिलोमं कर्षति शम्बाकरोति,' With this verse cf. I. 90 supra.

94. अज्ञेन. The giver of the necklace is called, अज्ञ, since he does not use prudence in his gift. R. G. उन्नतमाननं for उन्नतमासनं. उन्नतं आननं—the monkey raises his face in contempt for the necklace.

95. 'What is meant to be said is that is improper for the bee to abandon the lotus plant, and to clearly bring out the impropriety, certain epithets are employed to praise the plant and deprecate the bee. But redness is no virtue in the plant anymore than blackness is a vice in bee. But the adjectives are श्लिष्ट and consequently suggest another meaning to the effect that it is improper for a lover to repudiate his beloved etc. Now that we may have a consistent sense in the case of the lotus plant and the bee, it is necessary that the literal meaning should be identified with the suggested one, given above (R. G.)'

96. Cf. नीचतामवलंब्य जनःको याचनाद्‌वचिनोति फलानि। हंत वामनपदं प्रतिपेदे भिक्षुतामुपगतो जगदीशः॥

97. 'स्थाणुविशेषः, the variant of नि० for सानविशेषः, although not adopted in the text on account of its being found in one copy only, deserves consideration. The poet's aim in the first line is to be ideprecate in all the possible ways the environments of the sandal tree in order to highten the potency of its good qualities, and with this view स्थाणु, a stone, is certainly better than सानु. For there is no special propriety in the use of the latter. Besides the addition of विशेष is more appropriate in the case of स्थाणु. For if a question be raised as to how a stone can be called a generator of the sandal tree inasmuch as it grows on the Malaya mountain and not on a stone, to meet this, विशेष is added on to स्थाणु whereby it is indicated that the mountain too is after all a stone, only of a particular shape, very high

and extensive. With this verse cf. लोकोत्तरं चरितमर्पयति प्रतिष्ठां पुंसां कुलं न हि निमित्तमुदारतायाः । वातापितापनमुनेः कलशात्प्रसूति-र्लीलायितं पुनरमुदसमुद्रपानम् ॥ and अतिरिच्यते सुजन्मा कश्चिज्जनकाग्निजेन चरितेन। कुम्भःपरिमितमम्भः पिबति पुनः कुम्भसंभवोऽम्भोधिम् ॥

98. तैस्तैर्गुणैः = अनिर्वचनीयैः गुणैः। कलेवरजुषः = कलेवरं शरीरं जुषन्ति सेवन्त इति कलेवरजुषः। The reading दैन्यं दिनं वर्तते has no sense.

99. अच्युतराय gives as a better reading मृदुताम्रदलाम्र मञ्जुगुञ्जन्मधुव्रत मधौ, which means 'O mango tree, whose leaves are soft and red and on which bees are singing sweetly, in the spring etc. ललित means beautiful. अच्युत-राय reads—मृदुजालकलाम्र मञ्जुगुञ्जन्मधुव्रतमधो—he explains it as—मृदु कोमलमेतादृशं यज्जालकं कलिकाजालं तल्लाति आदत्त इति तथा एतादृश भो आम्र। ......मञ्जुलध्वनन्मधुकरमित्यर्थः।

ERRATA OF THE TEXT

P.	L.	Read.
2	25	रुद्रैश्छिन्ना
6	10	परिपूरित:
10	13	समीरणात्प्रवीण:
,,	16	°झार:
,,	14	मा जीगण:
19	1	घूर्णितानि
,,	2	उद्रेक:
,,	8	श्रूयत
20	12	पङ्क्तिभि:
21	21	°श्रोणिशृंगेषु
22	7	शृण्वाभिति
,,	13	मा भू:
23	19	नि:स्वार्थ—
27	1	विश्रान्तीं
,,	13	ऽहंकारं
29	1	आम्रवृक्षस्य
30	15	अञ्चिता
,,	15	हरिणानां
31	2	कुम्भिनां
,,	7	हस्तिशंकया
33	8	यदि।
34	1	आमोदयन्ती
,,	10	सहृदयैर्नित्यं
35	10	सांकल्पिकं
36	10	वगाहनचेष्टा
,,	11	क्षुद्रश्रेष्टा
,,	14	°दन्तावलधिया
37	2	कश्चिच्छिशु—
,,	13	°रप्रस्तुत°
,,	21	शौर्यं
,,	23	जनिर्मधुरता
39	4	गच्छन्ति
,,	9	अनुष्टुभ्

P.	L.	Read.
43	21	। न वसन्ति ।
44	4	प्रतिवस्तू°
46	6	संनिविष्टा:
47	1	लोकश्लेषेण
49	21	द्रुतं
50	4	निष्णात इति
,,	15	खण्डयन्ते
,,	18	,,
,,	28	अचुम्बितान्त:करणा:
51	15	ऊर्णायु°
52	8	सर्वै:
,,	9	शोभन°
,,	28	धर्मव्यथां
53	9	कालानलं
54	1	कुन्दकाणां
,,	11	अप्रस्तुत°
,,	13	औन्नत्यं
,,	23	गुरुतरा
,,	24	जगदण्डं
,,	26	०मुत्कर्षो
55	8	तथा
,,	10	०मुदाहृतम् ।
,,	14	मूर्खेण
56	28	उत्पत्ति—
57	2	भुजङ्गैः सर्पैः
58	4	शार्दूल०
,,	15	धूमायिता:
,,	16	धूमपूर्णा:
,,	17	चास्मिन्नप्रस्तुतं—
59	3	लेश:
,,	5	०प्रातिकूल्यात्
,,	8	०शार्यजातोऽपि
,,	12	प्रास्ताविकविलास:
,,	,,	झटिति
,,	21	चषकटीकायां

ERRATA OF THE NOTES

P.	L.	Read.
3	2	सोऽस्य
„	„	104
„	9	शालि
„	13	मानसे मानसे
„	33	०कामे
4	3	river
„	8	०भूताश्चित्तवृत्तिविशेषोऽ-सूया
„	17	मरन्दं
„	18	स्पन्दमानं
„	29	garh
„	32	is
5	3	श्लिष्ट
„	16	०विशेषैर्वंकै०
„	33	during
6	12	अंगीकृतं
„	23	पिंषतां
„	„	पिष
„	32	साधुः
7	2	कुलव्रतं cf.
„	„	„
„	14	सत्त्वाच्छन्दो°
„	16–17	We cannot adopt the
„	23	I. 4
„	25	wind which has
8	18	gained
9	4	thinks
„	12	प्रद सद्गुरो
11	13	*delete* ज्वालं
„	31	सुप्रसिद्धमेव
12	3	°गर्भैः
„	20	°रणविधेनं
„	22	विलासः
13	8	which
„	12	चंडांशोः
„	28	भंगस्त—
14	9	भंगुरैरंगै०
18	8	हसिष्यति
„	22	°शुकककर्तृक°
19	31	and
„	32	arrows
22	1	text is
„	28	°नार्थेऽभेदे°
„	29	°शक्यः
24	6	प्रतिवस्तु—
„	6	°कत्वा—
„	10	alaṅkāra
„	16	शिव शिव
25	15	परोपतर्पणाः
26	6	°कुसुमा°
„	16	वज्रमणी°
„	17	पथि सतां सूक्तेः
27	1	अक्षेन
„	5	that it is
„	11	श्लिष्ट
„	19	सानुविशेषः
„	22	to deprecate

॥ श्रीः ॥

श्रीपण्डितराजराजतिलकजगन्नाथप्रणीते

॥ भामिनीविलासे ॥

२. शृङ्गारविलासः ॥

न मनागपि राहुरोषशङ्का
न कलङ्कानुगमो[1] न पाण्डुभावः ।
उपचीयत[2] एव कापि शोभा
परितो भामिनि ते मुखस्य नित्यम् ॥ १ ॥

१. बा०—कलङ्कावगमो । २. बा०—परिचीयत ।

न मनागपीति ॥ भामिनीमुखवर्णनमिदम् । हे **भामिनि** कोपने प्रेयसि । **ते** तव । **मुखस्य** । **का अपि** अनिर्वचनीया । **शोभा** कान्तिः । **परितः** समन्ततः । **नित्यं उपचीयते** वर्धते । **एव** । चन्द्रस्य शोभा शुक्लपक्ष एव वर्धते तव मुखस्य तु सर्वदैवेति व्यतिरेकः । अपरं च तव मुखस्य—**मनाक्** ईषद् **अपि** । **राहुरोषशङ्का** राहोः रोषस्य क्रोधस्य शङ्का भयम् । **न** अस्ति । चन्द्रस्य तु राहुग्रासभयं विद्यत एव । पुनश्च—तव मुखस्य **कलङ्कानुगमः** कलङ्कस्य लाञ्छनस्य अनुगमः संयोगः । **न** । चन्द्रे तु विद्यत एव कलङ्कः । पुनरपि तव मुखस्य **पाण्डुभावः** विवर्णता । **न** । चन्द्रस्य तु सोऽस्त्येव । चन्द्रो राहुणा ग्रस्यते, कलङ्कलाञ्छितः, पाण्डुवर्णस्तथा शुक्लपक्ष एव च शोभा-वृद्धियुक्तः, तव मुखं पुनः सर्वदोषविहीनं तथा सर्वदा शोभाशालि—इति भावार्थः । अत्र चन्द्रापेक्षया मुखस्योत्कर्षो वर्ण्यते । किन्तु उपमानभूतश्चन्द्रो नात्रोपात्तः । तथापि अभिप्रायविशेषेण प्रयुक्तैर्विशेषणैः मुखस्य चन्द्राद् व्यतिरेको ध्वन्यते । अतो वस्तुभिरलंकारो व्यतिरेकाख्यो व्यज्यतेऽत्र । व्यतिरेकलक्षणं च—“ उपमानाद्यदन्यस्य व्यतिरेकः स एव सः ” । उदाहृतं

पद्यमिदं रसगङ्गाधरे (पृ. १३५, ३५२)। मालभारिणीवृत्तम्। तल्लक्षणं च—"ससजाः प्रथमे पदे गुरू चेत्सभरा येन च मालभारिणी स्यात्" ॥१॥

नितरां परुषा सरोजमाला
न मृणालानि विचारपेशलानि।
यदि कोमलता तवाङ्ककाना—
मथ का नाम कथापि पल्लवानाम् ॥ २ ॥

नितरामिति ॥ हे प्रेयसि। यदि तव अङ्ककानां शरीरावयवानां। कोमलता मृदुता। अनुभूयते, प्रस्तूयते वा—इति शेषः। तदा सरोजमाला सरोजानां कमलानां माला। नितरां अत्यर्थं। परुषा कठोरा। मृणालानि बिसानि। विचारपेशलानि विचारे रुचिराणि। न सन्ति। मृणालानि विचारेऽपि तवाङ्गैः सह तुलयितुं न शक्यन्ते। एवंगते अथ—तर्हि। पल्लवानां किसलयानां। नाम कथा कथनं। अपि का। तवाङ्गानां यन्मार्दवं तस्य केन सह तुलनं कर्तुं शक्यते—लोके कोमलतया प्रसिद्धानां सर्वेषां सरोजादीनामतिपरुषत्वादिति भावार्थः। अत्र पल्लवादीनां सौकुमार्यं अप्रस्तुतं, प्रस्तुतेन तदङ्गसौकुमार्यातिशयेन तिरस्कृतम्। पल्लवादिसौकुमार्यतिरस्कारज्ञानं चात्र कार्यम् अनेन च तदङ्गसौकुमार्यातिशयज्ञानरूपं कारणं गम्यते। अतोऽत्र कार्येण। कारणस्य गम्यमानत्वादप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः। उदाहृतं चैतत्पद्यं रसगङ्गाधरे (पृ. ५७, ४०५)। उक्तं च तत्र—'कार्यकारणभावश्चेह ज्ञानयोः। तेन पारुष्यस्य मृणालगतत्वेन ज्ञायमानस्य स्वरूपतस्तदङ्गसौकुमार्याजन्यत्वेऽपि न क्षतिः'। इति। मालभारिणीवृत्तम् ॥ २ ॥

स्वेदाम्बुसान्द्रकणशालिकपोलपाली—
दोलायितश्रवणकुण्डलवन्दनीया[1]।
आनन्दमङ्कुरयति स्मरणेन[2] कापि
रम्या दशा मनसि मे मदिरेक्षणायाः ॥ ३ ॥

१. नि०—°मण्डनीया। बा०—वन्दनाया। २. नि०—स्मरणे न। शे०—श्रवणेन।

स्वेदाम्बुसान्द्रेति। इयं नायिकामधिकृत्य नायकस्योक्तिः। मदिरेक्षणायाः मदिरे मदकारके ईक्षणे लोचने यस्याः तस्याः। स्वेदाम्बुसान्द्रकणशालिकपोलपालीदोलायितश्रवणकुण्डलवन्दनीया स्वेदाम्बूनां

सुरतकालिकानां घर्मजलानां सान्द्राः घनाः ये कणाः बिन्दवः तैः शालिन्यौ शोभमाने ये कपोलपाल्यौ गण्डस्थल्यौ तत्र दोलायिते चलिते ये श्रवणकुण्डले कर्णभूषणे ताभ्यां वन्दनीया स्तुत्या नम्या वा। का अपि अनिर्वचनीया। रम्या शोभना। दशा अवस्था। स्मरणेन चिन्तनेन। मे मनसि। आनन्दं अङ्कुरयति उत्पादयति। सुरतावस्थायां मत्प्रियायाः मुखं स्वेदजलार्चितं भवति, तत्र च चलिते कुण्डले अतितरां शोभां जनयतः, यदाहं तादृशं प्रिया-मुखं स्मरामि तदा मे मनसि महान् हर्षो जायत इति भावार्थः। अत्र पूर्वार्धे अपरुषवर्णप्राचुर्यात्सुकुमारताख्यो गुणः। उत्तरार्धे च पृथक्पदत्वसद्भावा-न्माधुर्याख्यो गुणः। उदाहृतं चैतत्पद्यं रसगङ्गाधरे (पृ० ५७, ६४)। वसन्ततिलकावृत्तम्॥ ३॥

कस्तूरिकातिलकमालि विधाय सायं
स्मेरानना सपदि शीलय सौधमौलिम्।
प्रौढिं भजन्तु कुमुदानि मुदामुदारा—
मुल्लासयन्तु परितो हरितो मुखानि॥ ४॥

कस्तूरिकेति। नायिकां प्रति तत्सख्याः नायकस्य वा चाटूक्तिरियम्। हे आलि सखि। त्वं कस्तूरिकातिलकं कस्तूरिकायाः मृगमदस्य तिलकं। मस्तके विधाय रचयित्वा। सायं संध्याकाले। स्मेरानना स्मेरं ईषद्धास्य-युक्तं आननं मुखं यस्याः, सस्मितमुखीत्यर्थः। सपदि झटिति। सौधमौलिं हर्म्यशिखरं। शीलय भज। सकलङ्कस्य चन्द्रबिम्बस्य साम्यं प्राप्तुं ईषद्धसित-वदने कस्तूरिकातिलकयोजनमतीव युक्ततरम्। ननु किमनेन चन्द्रमण्डल-साम्यलाभेन—इति चेदुच्यते। कुमुदानि मुदां हर्षाणां। उदारां महतीं। प्रौढिं वृद्धिं। भजन्तु प्राप्नुवन्तु। चन्द्रोदये कुमुदविकसनात्। तथा च। हरितः दिशः। निजानि मुखानि। परितः समन्तात्। उल्लासयन्तु प्रोज्ज्वलयन्तु, विकसितानि कुर्वन्त्वित्यर्थः। स्मेरे मुखे कस्तूरिकातिलकं कृत्वा सौधपृष्ठमारुह्यतां त्वया, एवं हि चन्द्रसाम्यात्तव वदनस्य, कैरवाणां विकासः दिङ्मुखेषु च प्रकाश उत्पत्स्यत इति भावार्थः। अत्र त्वन्मुखं कलङ्कयुक्तचन्द्र-मण्डलादभिन्नमिति रूपकं कुमुदविकासादिना अर्थशक्तिद्वारा ध्वन्यते। ननु रसध्वनिप्रतिपादने यमकानुप्रासादीनां शब्दालङ्काराणां संनिवेशो रसास्वाद-

विघातकत्वात्परिहरणीय एव । उक्तं च—"ध्वन्यात्मभूते शृङ्गारे यमकादिनिबन्धनम् । शक्तावपि प्रमादित्वं विप्रलम्भे विशेषतः ॥" इति । पद्ये चास्मिन्ननुप्रासबाहुल्यं कथं न दूषकताबीजमिति चेदुच्यते—"ये तु पुनरक्लिष्टतयानुन्नतस्कन्धतया च न पृथग्भावनामपेक्षन्ते, किं तु रसचर्वणायामेव सुसुखं गोचरीकर्तुं शक्याः, न तेषामनुप्रासादीनां त्यागो युक्तः ॥" इति (रसगङ्गाधर, पृ० ७२) । पद्यं चैतदुदाहृतं रसगङ्गाधरे (पृ० ७२, २४६) । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

तन्मञ्जु मन्दहसितं श्वसितानि तानि
सा वै कलङ्कविधुरा मधुराननश्रीः ।
अद्यापि मे हृदयमुन्मदयन्ति हन्त
सायंतनाम्बुजसहोदरलोचनायाः ॥ ५ ॥

१. बा०–तन्मन्दमञ्जु° ।

तन्मञ्जिवति । नायकोक्तिरियम् । सायंतनाम्बुजसहोदरलोचनायाः सायंतनं संध्याकालिकं यदम्बुजं कमलं तस्य सहोदरे तत्सदृशे इत्यर्थः, लोचने यस्याः तस्याः । संध्याकाले कमलानां संकोचात् सुरतावस्थायां मुकुलितनयनायाः प्रियायाः । तत् प्रसिद्धं । मञ्जु मनोहरं । मन्दहसितं स्मितं । तानि सुरतसामयिकानि परिश्रमजन्यानि श्वसितानि निःश्वासाः । सा पूर्वानुभूता । वै निश्चयेन । कलङ्कविधुरा कलङ्करहिता । मधुरा मनोहरा । आननश्रीः मुखशोभा । कलङ्कराहित्येन मुखस्य चन्द्रादुत्कर्षो ध्वन्यते । हन्त इति खेदे । सर्वाण्येतानि मे हृदयं अद्यापि एवं बहुतिथे गतेऽपि काले । उन्मदयन्ति स्मृतिशतैरुन्मत्तं कुर्वन्ति । सुरतावस्थायां निमीलितनयनायाः प्रियाया मन्दहासान्, दीर्घनिःश्वासान्, निष्कलङ्कं मुखं च यदाहं स्मरामि तदा मे हृदयमुन्मत्तमिव जायत इति भावार्थः । पद्यमेतत् स्मृत्याख्यस्य व्यभिचारिभावस्य व्यञ्जकम् । उदाहृतं चैतत्तथा रसगङ्गाधरे (पृ० ७७) । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ ५ ॥

प्रातस्तरां प्रणमने विहिते गुरूणा—
माकर्ण्य वाचममलां भव पुत्रिणीति ।

नेदीयसि[1] प्रियतमे परमप्रमोद[2]—
पूर्णादरं दयितया दधिरे दृगन्ताः ॥ ६ ॥

१. बा०—नन्दीयसि । २. बा०—°प्रमोदे । प०—B. °प्रमोदम् ।

प्रातस्तरामिति ॥ प्रभाते गुरवो वन्द्या इति शिष्टाचारपालनप्रवृत्तया दयितया प्रेयस्या । **प्रातस्तरां** अतिप्रभाते । **गुरूणां** श्वश्रूप्रभृतिपूज्यजनानां । **प्रणमने** प्रणामे । **विहिते** कृते सति । तेषां **पुत्रिणी भव इति** । **अमलां** प्रसन्नां । **वाचं** आशीर्वादरूपां वाणीं । **आकर्ण्य** श्रुत्वा । **नेदीयसि** पार्श्ववर्तिनि । **प्रियतमे** पत्यौ । **परमप्रमोदपूर्णादरं** परमः उत्कृष्टः प्रमोदः हर्षः तेन पूर्णः निरवधिः आदरः भक्तिः यस्मिन् कर्मणि यथा स्यात्तथेत्यर्थः । **दृगन्ताः** कटाक्षाः । **दधिरे** स्थापिताः । गुरुपादवन्दनार्थं गता वधूर्यदा पूज्येभ्यः 'पुत्रवती भव' इत्याशिषमलभत तदानन्दनिर्भरं प्रेमपूर्णकटाक्षैर्निकटस्थितं स्वामिनमवलोकितवतीति भावार्थः । "पुत्रस्य भवत्संभोगैकसाध्यत्वादद्याहं स्वरसत एव संपादयिष्याम्येवेत्याश्वासनं नायकं प्रति द्योत्यते" इत्यच्युतरायः । शिष्टाचारपरिपालनं कुलवधूनां धर्मः, तद्वर्णनया चात्र स्वभावोक्तिरलङ्कारः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ ६ ॥

गुरुजनभयमद्विलोकनान्तः[1]समुदयदाकुलभावमावहन्त्याः ।
दरदलदरविन्दसुन्दरं हा[2] हरिणदृशो नयनं न विस्मरामि ॥७॥

१. बा०—°नान्तं । २. प०—F. °सुंदराभ° ।

गुरुजनेति ॥ प्रियावियुक्तस्य नायकस्योक्तिरियम् । **हा** इति खेदे । **गुरुजनभयमद्विलोकनान्तःसमुदयदाकुलभावमावहन्त्याः** गुरुजनः श्वश्रूप्रभृतिः तस्माद् भयं, तत्संनिधौ प्रियवीक्षणानौचित्यात्, तथा मद्विलोकनं मत्कर्तृकमवलोकनं, तयोः अन्तः मध्ये । अथवा, ताभ्यां अन्तः हृदये । समुदयन् उद्गच्छन् य आकुलो भावः विह्वलता, तं आवहन्त्याः धारयन्त्याः । अनेन लज्जाभयलालस्यवैलक्ष्यं व्यज्यते । **हरिणदृशः** मृगाक्ष्याः । **दरदलदरविन्दसुन्दरं** दरं ईषत् यथा स्यात्तथा दलत् विकसत् यत् अरविन्दं तद्वत् सुन्दरं । **नयनं न विस्मरामि** । पुरा गुरुजनसंनिधौ मयावलोकितायाः प्रियाया मनसि यदा त्रासौत्सुक्ययोर्भावयोः संधिः समजनि, तदा सा ईषद्विकसितकमलवच्छोभनेन नेत्रत्रिभागेन मामवलोकितवती—तदहं कथंचिदपि

न विस्मरामीति भावार्थः। अत्र गुरुजनभयमद्विलोकनयोर्मध्ये व्याकुलत्वोदयेन त्रासौत्सुक्ययोरुभयोरपि तुल्यकक्षत्वम्। उपमालङ्कारः। पुष्पिताग्रावृत्तम्। तल्लक्षणं च—'अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा' इति ॥ ७ ॥

बदरामलकाम्रदाडिमानामपहृत्य श्रियमुन्नतां क्रमेण।
अधुना हरणे कुचौ यतेते दयिते ते करिशावकुम्भलक्ष्म्याः ॥ ८ ॥

बदरेति। नायकस्य नायिकां प्रति चाटूक्तिरियम्। हे दयिते प्रेयसि। ते तव। कुचौ स्तनौ। बदरामलकाम्रदाडिमानां बदरस्य, आमलकस्य, आम्रस्य, दाडिमस्य च। उन्नतां उत्कृष्टां। श्रियं शोभां। क्रमेण अनुक्रमात्। अपहृत्य चोरयित्वा। अधुना करिशावकुम्भलक्ष्म्याः करिशावः गजपोतः, तस्य कुम्भयोः कटयोः या लक्ष्मीः शोभा तस्याः। हरणे चोरणे। यतेते यत्नं कुरुतः। हे प्रिये तव स्तनौ पूर्वं बदरसदृशौ, तदनन्तरं आमलकसदृशौ, एवं क्रमेणोत्तरोत्तरं महान्तौ कठिनतरौ च जायमानौ, अधुना गजपोतकटाकारं भजत इति भावार्थः। अत्र सारालङ्कारः। तल्लक्षणं च—'उत्तरोत्तरमुत्कर्षो भवेत्सारः परावधिः' इति। मालभारिणीवृत्तम् ॥ ८ ॥

[एतदनन्तरं कैश्चिदयमधिकः श्लोकः पठ्यते—
जम्बीरश्रियमतिलंघ्य लीलयैव व्यानम्रीकृतकमनीयहेमकुम्भौ।
नीलाम्भोरुहनयनेऽधुना कुचौ ते स्पर्धेते किल कनकाचलेन सार्धम् ॥]

कपोलपालिं तव तन्वि मन्ये
लावण्यधन्ये दिशमुत्तराख्याम्।
विभाति यस्यां ललितालकायां
मनोहरा वै-श्रवणस्य लक्ष्मीः ॥ ९ ॥

कपोलेति। हे तन्वि कृशाङ्गि। लावण्यधन्ये लावण्येन मौक्तिकसदृशकान्त्या धन्ये कृतिनि। 'मुक्ताफलेषु छायायास्तरलत्वमिवान्तरा। प्रतिभाति यदङ्गेषु तल्लावण्यमिहोच्यते ॥'। तव कपोलपालिं गण्डस्थलीं। उत्तराख्यां दिशं मन्ये। कुत इत्यत आह—यस्यां तव कपोलपाल्यां। ललितालकायां ललिताः मनोहराः अलकाः चूर्णकुन्तलाः यस्यां तस्यां। दिक्पक्षे—ललिता मनोहरा अलका कुबेरनगरी यस्यां तस्यां। मनोहरा। वै इति निश्चयेन।

श्रवणस्य कर्णस्य । दिक्पक्षे—वश्रवणस्य कुबेरस्य । लक्ष्मीः शोभा । विभाति । अत्र सभङ्गश्लेषोत्थापितः, मन्ये इति पदद्योत्य उत्प्रेक्षालङ्कारः । उपजातिवृत्तम् ॥ ९ ॥

नीवीं नियम्य शिथिलामुषसि प्रकाश—
मालोक्य वारिजदृशः शयनं जिहासोः ।
नैवावरोहति कदापि च मानसान्मे
नाभेः प्रभा[1] सरसिजोदरसोदरायाः ॥ १० ॥

१. वै० नि०—निभा ।

नीवीमिति ॥ नायकोक्तिरियम् । उषसि प्रत्यूषे । प्रकाशं सूर्यालोकं । आलोक्य दृष्ट्वा । शिथिलां सुरतार्थमौत्सुक्यात् स्वयमेव स्रस्तां । नीवीं जघनवस्त्रग्रंथिं । नियम्य हस्तेन धृत्वा । शयनं शय्यां । जिहासोः त्यक्तुमिच्छोः । वारिजदृशः पद्मलोचनायाः प्रियायाः संबन्धिन्याः । सरसिजोदरसोदरायाः सरसिजं कमलं तस्य उदरं निम्नो मध्यभागः तस्य सोदरायाः भगिन्याः, तत्सदृश्या इत्यर्थः । नाभेः प्रभा शोभा । मे मानसात् चित्तात् । कदापि नैव अवरोहति अपगच्छति । महति प्रत्यूषे सूर्यप्रकाशं दृष्ट्वा मत्प्रिया रात्रौ स्खलितां नीवीं हस्तेन संयम्य यदा शय्यां त्यक्तुमैच्छत् तदा कमलोदरसदृशीं तस्या नाभिमहमवालोकयम्, सा च नाभिशोभा न मे चित्तादपगच्छतीति भावार्थः । अत्र सोदरशब्दः सदृशवाचक आर्थीमुपमां प्रयोजयति । उदाहृतं चैतत्पद्यं रसगङ्गाधरे उपमालङ्कारे (पृ० १७९) । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ १० ॥

आलीषु केलीरभसेन बाला मुहुर्ममालापमुपालपन्ती ।
आरादुपाकर्ण्य गिरं मदीयां सौदामिनीयां सुषमामयासीत् ॥ ११ ॥

आलीष्विति ॥ आलीषु सखीषु । केलीरभसेन क्रीडावेगेन । मम आलापं भाषणं । मुहुः पुनः पुनः । आलपन्ती अनुकुर्वाणा । बाला नवोढा प्रिया । आरात् दूरात् । । मदीयां गिरं वाणीं । उपाकर्ण्य श्रुत्वा । सौदामिनीयां विद्युत्सम्बन्धिनीं । सुषमां शोभां । अयासीत् प्राप्तवती । विद्युदिव सहसा पलायनं चक्रे । सखीनां मध्ये वारं वारं मत्संभाषणस्यानुकरणं कुर्वाणा मत्प्रिया यदैव मद्गिरं दूरात् शुश्राव, तदैव 'पत्या मद्वचनमाकर्णितं' इति त्रस्ता झटित्यालापं परित्यज्यान्यत्र गमनं चकारेति भावार्थः ।

अत्र त्रासाख्यस्य व्यभिचारस्य व्यञ्जनम्। उदाहृतं चैतत्पद्यं रसगङ्गाधरे (पृ० ८६)। उपजातिर्वृत्तम् ॥ ११ ॥

मुधैव मन्तुं परिकल्प्य गन्तुं मृषैव रोषादुपजल्पतो मे।
उदश्रुचञ्चन्नयनो नताङ्गी गिरं न कां कामुररीकरोति ॥ १२ ॥

१. बा०–उदस्रचञ्चन्नयनं। प०–°चञ्चन्नयनं।

मुधैवेति। गन्तुं गमनार्थं। मुधैव व्यर्थमेव। मन्तुं अपराधं परिकल्प्य विनाप्यपराधं दोषारोपणं कृत्वा। रोषात् क्रोधात्। मृषैव मिथ्यैव। उपजल्पतः कृत्रिमकोपेन यत्किंचिदपि भाषमाणस्य, मे। उदश्रुचञ्चन्नयना उदश्रुणी अश्रुयुक्ते चञ्चती चपले नयने यस्याः सा। नताङ्गी यौवनभरेणेत्यर्थः। कां कां गिरं वाणीं। न उररीकरोति स्वीकरोति। मामनुनेतुं किं किं न भाषते। प्रियासकाशाद्गन्तुमिच्छन्नहं तस्यां मिथ्यादोषारोपणं कृत्वा कृत्रिमकोपं चोद्भाव्य यत्किंचिद्वक्तुं प्रवृत्तः, सा च ‘ सत्यमयं मदपराधात्क्रुद्धः ’ इति भीता बहुविधैर्वचनैर्मामनुनेतुं प्रायततेति भावार्थः। उपेन्द्रवज्रावृत्तम् ॥१२॥

तदवधि कुशली पुराणशास्त्र—
स्मृतिशतचारुविचारजो विवेकः।
यदवधि न पदं दधाति चित्ते
हरिणकिशोरदृशो दृशोर्विलासः ॥ १३ ॥

१. नि०–श्रुतिशतचारु°। नि०–टीका–श्रुतिशतवार°।

तदवधीति। यदवधि यावत्कालपर्यन्तं। हरिणकिशोरदृशः मृगशावाक्ष्याः। दृशोः नयनयोः। विलासः कटाक्षः। चित्ते हृदये। पदं स्थानं। न दधाति स्थापयति। तदवधि तावत्कालपर्यन्तं। पुराणशास्त्रस्मृतिशतचारुविचारजः पुराणानि, धर्मशास्त्राणि, मन्वादिस्मृतयः, तेषां शतस्य यः चारुः समीचीनः विचारः, तस्मात् जातः। विवेकः कर्तव्याकर्तव्यज्ञानं। कुशली क्षेमशाली, चेतसि स्वस्थानापन्न इत्यर्थः। शास्त्राद्यभ्यासोत्पन्नं कर्तव्याकर्तव्यज्ञानं तावदेव सुस्थिरं यावत् कामिनीकटाक्षविलसितेन न विद्धो भवति मनुष्यः, सति तु वेधे विवेकभ्रंशो भवत्येवेति भावार्थः। उदाहृतं पद्यमिदं रसगङ्गाधरे (पृ० १२६)। पुष्पिताग्रावृत्तम् ॥ १३ ॥

आगतः पतिरितीरितं जनैः शृण्वती चकितमेत्य देहलीम्।
कौमुदीव शिशिरीकरिष्यते लोचने मम कदा मृगेक्षणा ॥ १४॥

आगत इति। कस्यचित्पथिकस्योक्तिरियम्। मृगेक्षणा मृगनयना। पतिः आगतः इति जनैः सखीजनैः। ईरितं प्रोक्तं वचनं। शृण्वती श्रवणसमकालमेव। देहलीं चकितं सविस्मयं। एत्य आगत्य। कौमुदी ज्योत्स्ना। इव मम लोचने कदा शिशिरीकरिष्यते आनन्दयिष्यति। पद्यमिदं रसगङ्गाधरे (पृ० १९३) उदाहृतम्। उक्तं च पण्डितराजेन तत्र— 'अत्र शृण्वतीति शत्रा प्रत्यायितेन श्रवणसमकालमेव प्रियाया देहल्यागमनमित्यर्थेनातिशयोक्त्यात्मना गमितस्त्वरातिशयस्तद्गतमौत्सुक्यातिशयं पुष्णाति। कौमुद्युपमा तु तत्परिपोषितं प्रधानीभूतं प्रियगतमौत्सुक्यं' पुष्णाति शेषः। रथोद्धतावृत्तम् ॥ १४ ॥

अवधौ दिवसावसानकाले भवनद्वारि विलोचने दधाना।
अवलोक्य समागतं तदा मामथ रामा विकसन्मुखी बभूव ॥१५॥

अवधाविति ॥ दिवसावसानकाले संध्यासमये। अवधौ प्रतिज्ञातायां वेलायां। भवनद्वारि गृहद्वारे। विलोचने नयने। दधाना निवेशयन्ती। मदागमनं प्रतीक्षमाणेत्यर्थः। रामा कान्ता। तदा तस्मिन्नवधिसमये। मां समागतं अवलोक्य अथ अनंतरं। विकसन्मुखी हर्षोत्फुल्लवदना। बभूव संजाता। सायंकाले पूर्वप्रतिज्ञातायां प्रत्यागमनवेलायां मां प्रतीक्षमाणा द्वारसंनिविष्टलोचना प्रिया यदा मां दृष्टवती तदा हर्षोत्फुल्लमुखी संजातेति भावार्थः। अत्र मुखविकसने नायिकाया नायकागमनजन्यो हर्षो व्यज्यते। उदाहृतं चैतत्पद्यं रसगङ्गाधरे हर्षाख्ये व्यभिचारिभावे (पृ० ७७)। तल्लक्षणं च तत्र—'इष्टप्राप्त्यादिजन्मा सुखविशेषो हर्षः' इति। मालभारिणीवृत्तम् ॥१५॥

वक्षोजाग्रं पाणिनाऽऽस्पृश्य[1] दूरं
यातस्य द्रागाननाब्जं प्रियस्य।
शोणाग्राभ्यां भामिनी लोचनाभ्यां
जोषं जोषं जोषमेवावतस्थे ॥ १६ ॥

१. नि०—°मृश्य। र०—°मृष्य।

वक्षोजाग्रमिति। **भामिनी** प्रिया। **पाणिना** हस्तेन। **वक्षोजाग्रं** कुचाग्रं। **आस्पृश्य** ईषत्स्पृष्ट्वा। **द्राक्** ईषत्। **दूरं यातस्य प्रियस्य**। **आननाब्जं** मुखकमलं। **शोणाग्राभ्यां** आरक्तप्रांताभ्यां। **लोचनाभ्यां**। **जोषं जोषं** निर्निमेषं दृष्ट्वा दृष्ट्वा। **जोषं** एव तूष्णीं एव। **अवतस्थे** स्थिता। विनोदशीलः कश्चिन्नायकः प्रियास्तनाग्रं स्पृष्ट्वा यदा किंचिद्दूरं गतस्तदा ईषद्रक्तनेत्रा प्रिया तन्मुखे दत्तनिर्निमेषदृष्टिस्तूष्णीमेव स्थितेति भावार्थः। इहाकस्मिकस्तनाग्रस्पर्शजन्ये नयनारुण्यनिर्निमेषनिरीक्षणे नायिकागतममर्षाख्यं भावं व्यञ्जयतः। उदाहृतं चैतदमर्षाख्यभावलक्षणे रसगङ्गाधरे (पृ० ८८)। शालिनीवृत्तम् ॥ १६ ॥

गुरुभिः परिवेल्लितापि गण्डस्थलकण्डूयनचारुकैतवेन[1]।
दरदर्शितहेमबाहुनाला मयि बाला नयनाञ्चलं चकार ॥ १७ ॥

१. बा०-°कौतुकेन।

गुरुभिरिति। **गुरुभिः** श्वश्रूप्रभृतिभिः। **परिवेल्लिता अपि** परिवेष्टितापि। अपिना अनुरागातिशयो व्यज्यते। **गण्डस्थलकण्डूयनचारुकैतवेन** गण्डस्थलस्य कपोलस्य कण्डूयनस्य खर्जूपनयनस्य चारुणा मनोज्ञेन कैतवेन मिषेण। एतेन चातुर्यातिशयो ध्वन्यते। **दरदर्शितहेमबाहुनाला** दरं ईषत् यथा स्यात्तथा दर्शितं हैमबाहुनालं सुवर्णसदृशगौरवर्णं भुजमृणालं यया सा। **बाला**। **मयि नयनाञ्चलं** कटाक्षं **चकार**। गुरुमध्यगतत्वान्नायिका न स्वानुरागं स्फुटं दर्शयितुमपारयत्, अतः कपोलकण्डूयनमिषेण स्वभुजमूलं दर्शयन्ती नायके कटाक्षविक्षेपमकरोदिति भावार्थः। मालभारिणीवृत्तम् ॥ १७ ॥

गुरुमध्यगता मया नताङ्गी निहता नीरजकोरकेण मन्दम्।
दरकुण्डलताण्डवं नतभ्रूलतिकं मामवलोक्य घूर्णितासीत् ॥१८॥

गुर्विति। **गुरुमध्यगता** श्वश्रूप्रभृतिपूज्यजनानां मध्ये स्थिता। अत एव **नताङ्गी** नतशरीरा। **मया**। **नीरजकोरेण** पद्मकुड्मलेन **मन्दं** ईषत्। **निहता** ताडिता सती। **दरकुण्डलताण्डवं** दरं ईषत् कुण्डलयोः ताण्डवं नर्तनं यस्मिन् कर्मणि यथा स्यात्तथा। तथा **नतभ्रूलतिकां** नतौ भ्रुवौ लतिकेव यस्मिन् कर्मणि यथा स्यात्तथा। **मां अवलोक्य** दृष्ट्वा। **घूर्णिता**

भ्रान्ता। आसीत् स्थिता। नायको ब्रूते—यदाहं गुरुजनमध्ये स्थितां स्वप्रियां कमलमुकुलेन मन्दं प्रहृतवान् तदा सा भ्रान्तचित्ताऽभवत्, मदवलोकनक्षणे च तस्या नर्तितकुण्डलं नम्रभ्रूवल्लि आननं नितरां शुशुभे—इति भावार्थः। पद्यमेतदुत्तमकाव्यत्वेनोदाहृतं रसगङ्गाधरे (पृ० ११)। उक्तं च तत्र—'अत्र घूर्णितासीदित्यनेनासमीक्ष्यकारिन्किमिदमनुचितं कृतवानसीत्यर्थसंवलितोऽमर्षश्चर्वणाविश्रान्तिधामत्वात्प्राधान्येन व्यज्यते' इति। मालभारिणीवृत्तम् ॥ १८ ॥

विनये नयनारुणप्रसाराः[1] प्रणतौ हन्त निरन्तराश्रुधाराः[2]।
अयि[3] जीवितसंशयः[4] प्रयाणे नहि जाने हरिणाक्षि केन तुष्येः ॥१९॥

१. नि०—°प्रचारा। २. नि०—°धारा। ३. नि०—अपि। ४. नि०—°संशया।

विनय इति। मानिनीं नायिकां प्रति नायकस्यानुनयोक्तिरियम्। मया विनये नम्रतादिसूचकवचनोक्तौ। क्रियमाणे। तव नयनारुणप्रसाराः नयनयोः अरुणस्य आरुण्यस्य, 'असत्यवाद्ययं' इति क्रोधजन्यस्य रक्तत्वस्य प्रसाराः विस्ताराः। भवन्तीति शेषः। तथा प्रणतौ अनुनयार्थं चरणयोः पतनं क्रियमाणे मयि। निरन्तराश्रुधाराः तव निरन्तरं अश्रुधाराप्रवाहो जायते। तथा प्रयाणे मया गमने क्रियमाणे तु। जीवितसंशयः तव प्राणानां संशयो जायते। एवंगते सति, अयि हरिणाक्षि हे मृगलोचने। त्वं केन तुष्येः प्रसीदसि, इति अहं नहि जाने। यदा नम्रो भवामि तदा कुप्यसि, यदा प्रणमामि तदा रोदिषि, यदा गन्तुमुद्यतो भवामि तदा संदिग्धजीविता भवसि—इत्थं केनोपायेन त्वं तुष्यसीति नाहं जाने—इति भावार्थः। मालभारिणीवृत्तम् ॥ १९ ॥

अकरुण मृषाभाषासिन्धो विमुञ्च ममाञ्चलं
तव परिचितः स्नेहः सम्यङ्[1] मयेत्यभिधायिनीम्।
अविरलगलद्बाष्पां तन्वीं निरस्तविभूषणां
क इह भवतीं भद्रे निद्रे विना विनिवेदयेत् ॥ २० ॥

१. प० इव।

अकरुणेति ॥ 'एषा प्रवासगतस्य स्वप्नेऽपि प्रियामेवंभाषिणीं दृष्टवतो निद्रां प्रति कस्यचिदुक्तिः' इति रसगङ्गाधरे (पृ० ८७) पण्डितराजः। हे भद्रे साध्वि। निद्रे। भवतीं विना कः इह प्रवासे। वक्ष्यमाणस्वरूपां

प्रियां विनिवदयेदित्यन्वयः। कीदृशीम्?—हे अकरुण निष्कृप। मृषाभाषासिन्धो मृषा मिथ्या भाषा वाणी तस्याः सिन्धो समुद्र—मिथ्याभाषिन्नित्यर्थः। त्वं कृत्रिमं प्रेम दर्शयसि अतस्त्वत्प्रीतिवचनानि मिथ्याचाटुकारा इत्यभिप्रायः। मम अञ्चलं वसनान्तं। विमुञ्च त्यज। मया तव स्नेहः कृत्रिम इत्यर्थः। सम्यक् परिचितः ज्ञातः। इति अभिधायिनीं इति वदन्तीं। अविरलगलद्बाष्पां अविरलं निरन्तरं यथा स्यात्तथा गलन्ति क्षरन्ति बाष्पाणि अश्रूणि यस्याः सा ताम्। तन्वीं कृशाङ्गीं। निरस्तविभूषणां अपसारिताभरणां। को विनिवेदयेदिति पूर्वेण सम्बन्धः। अस्मिन् प्रवासे 'हे निर्घृण, त्वं मिथ्याभाष्यसि, तव स्नेहमहं सम्यग्जानामि, अतः कपटप्रीतिं दर्शयन् मा ममाञ्चलं गृहाण' इत्येवं भाषमाणां मानाच्च परित्यक्तभूषणां सततगलदश्रुधारां मम प्रेयसीं, हे भगवति निद्रे त्वामन्तरेण को मया सह सङ्गमयेदिति भावार्थः। पद्येऽस्मिन् सुप्ताख्यो व्यभिचारिभावो व्यज्यते। हरिणीवृत्तम्। तल्लक्षणं च—'रसयुगहयैर्न्सौ म्रौ स्लौ गो यदा हरिणी तदा' इति ॥ २० ॥

तीरे तरुण्या वदनं सहासं
नीरे सरोजं च मिलद्विकासम्।
आलोक्य धावत्युभयत्र मुग्धा
मरन्दलुब्धालिकिशोरमाला ॥ २२ ॥

तीर इति। तीरे सरोवरादितटे। तरुण्याः युवत्याः। सहासं वदनं आननं। तथा च। नीरे जले। मिलद्विकासं मिलन् युक्तः विकासः प्रस्फुटनं यस्मिन् तत्—विकसितमित्यर्थः। सरोजं कमलं। आलोक्य दृष्ट्वा। मरन्दलुब्धा मधुलुब्धा। अलिकिशोरमाला अलिकिशोराणां भ्रमरशिशूनां माला पंक्तिः। अत्र किशोरशब्देन तेषां भ्रमयोग्यता ध्वन्यते। मुग्धा भ्रान्ता सती। उभयत्र वदने सरोजे च—वदनं सरोजमथवा सरोजं सरोजमिति भ्रान्ता। धावति—वदनात्कमलं कमलाच्च वदनं पुनः पुनर्गच्छति। अत्र पुरोवर्तिनोर्वदनकमलयोः कमलमिदमिदं वेति भ्रमरगतः संशयो व्यज्यते। स च संशयो वदनकमलयोः सौरभ्यकान्त्यादिसादृश्यं पुष्णन् नायिकायाः पद्मिनीत्वं व्यञ्-

यति । उपजातिवृत्तम् । पद्यमिदं रसगङ्गाधरे संशयालङ्कारे (पृ० २६०) उदाहृतम् ॥ २२ ॥

वीक्ष्य वक्षसि विपक्षकामिनीहारलक्ष्म दयितस्य भामिनी ।
अंसदेशविनिवेशितां क्षणादाचकर्ष निजबाहुवल्लरीम् ॥ २३ ॥

वीक्ष्येति । **भामिनी** कोपना नायिका । **दयितस्य** प्रियस्य । **वक्षसि** उरःस्थले । **विपक्षकामिनीहारलक्ष्म** विपक्षकामिन्याः सपत्न्याः सुरतादिसमये गाढालिङ्गनजन्यं हारस्य मुक्तायष्टेः लक्ष्म चिह्नं । **वीक्ष्य** दृष्ट्वा । **अंसदेशविनिवेशितां** अंसदेशे स्कन्धप्रदेशे स्थापितां, आलिङ्गनार्थमिति भावः । **निजबाहुवल्लरीं** स्वकीयां बाहुलतां । **क्षणात्** झटिति । **आचकर्ष** अपसारितवती । स्वप्रियालिङ्गनोद्यता काचिन्नायिका तदुरसि सपत्नीहारचिह्नं दृष्ट्वा सहसा तत्कण्ठात्स्वबाहुमपसारितवतीति भावार्थः । अनेन भुजलताकर्षणेन नायिकागतो रोषाख्यस्य भावस्योदयो गम्यते । उदाहृतं च पद्यमेतद्रसगङ्गाधरे (पृ० १०३) भावोदये । रथोद्धतावृत्तम् । तल्लक्षणं च—‘रान्नराविह रथोद्धता लगौ’ इति ॥ २२ ॥

दरानमत्कंधरबन्धमीषन्निमीलितस्निग्धविलोचनाब्जम् ।
अनल्पनिःश्वासभरालसाङ्गं स्मरामि सङ्गं चिरमङ्गनायाः ॥२३॥

दरानमदिति । **दरानमत्कंधरबन्धं** दरं ईषत् आनमन्ती कन्धरा ग्रीवा यस्मिन् सः बन्धः पुरुषायिताख्यः सुरतप्रकारः यस्मिन् तम् । **ईषन्निमीलितस्निग्धविलोचनाब्जं** ईषन्निमीलिते पिहिते स्निग्धे प्रेमरसनिर्भरे इव विलोचने अब्जे कमले इव यस्मिन् तम् । अनेन नायिकायाः पूर्णास्वादो व्यज्यते । सुरतावसाने च—**अनल्पनिःश्वासभरालसाङ्गं** अनल्पाः दीर्घाः, विपरीतरते नायिकायाः श्रमाधिक्यात् निःश्वासाः तेषां भरेण आधिक्येन अलसानि स्वस्वव्यापारेष्वसक्तानि अङ्गानि यस्मिन् तम् । ईदृशं । **अङ्गनायाः** प्रियायाः । **सङ्गं** सुरतं । **चिरं स्मरामि** । नायिकाया विपरीतरतिं स्मरतो नायकस्योक्तिरियम् । उपजातिवृत्तम् । पद्यमेतद्रसगङ्गाधरे (पृ० ७८) उदाहृतम् ॥ २३ ॥

रोषावेशान्निर्गतं यामयुग्मादेत्य द्वारं कांचिदाख्यां गृणन्तम् ।
मामाज्ञायैवाययौ कातराक्षी मन्दं मन्दं मन्दिरादिन्दिरेव ॥ २४ ॥

रोषावेषादिति ॥ रोषावेशात् रोषस्य, मयैवं प्रसाद्यमानापि नेयं मानं मुञ्चतीति क्रोधस्य आवेशात् आवेगात् । केलिगृहात् । निर्गतं बहिर्गतम् । किन्तु कोपनिर्वाहे अक्षमत्वात् पुनः । यामयुग्मात् प्रहरद्वयानन्तरम् । केलिगृहस्य द्वारं एत्य आगत्य । केलिभवनप्रवेशार्थं द्वारस्थितां नायिकासखीं प्रति कांचित् अलीकाम् । आख्यां नामधेयं । गृणन्तं कथयन्तं द्वारि स्थितोऽमुकस्त्वां दिदृक्षति—इत्यलीकं किंचित् स्वनामधेयं नायिकासख्यै निवेदयन्तं । मां आज्ञाय एव अयं प्रिय एवागत इति निश्चितं ज्ञात्वैव । कातराक्षी मा कदाचित्पुनरपि कुपितो भूदिति भीतचकितलोचना । मन्दिरात् केलिगृहात् । इन्दिरा सौन्दर्यातिशयमहिम्ना लक्ष्मीः । इव । मन्दं मन्दं शनैः शनैः । मां मिलितुं । आययौ आगता । कश्चिन्नायको महता प्रयासेनापि मानिन्याः स्वनायिकाया मानापनोदनासमर्थः सन् क्रोधेन परित्यक्तकेलिभवनो बहिर्ययौ, किन्तु चिरं स्वक्रोधधारणेऽसमर्थः प्रहरद्वयानन्तरमेव केलिभवनद्वारमागत्यालीकं स्वनामधेयं प्रियासख्यै निवेदयामास; प्रिया तु दयित एवायं मे समागत इति तं सम्यग्ज्ञात्वा, पुनस्तत्क्रोधभीता तं मिलितुं केलिमन्दिराद्बहिराययाविति भावार्थः । शालिनीवृत्तम् । तल्लक्षणं च—" शालिन्युक्ताम्तौ तगौ गोऽब्धिलोकैः " इति ॥ २४ ॥

हृदये कृतशैवलानुषङ्गा मुहुरङ्गानि यतस्ततः क्षिपन्ती ।
प्रियनामपरे मुखे सखीनामतिदीनामियमादधाति दृष्टिम् ॥२५॥

हृदय इति । विरहिण्यवस्थावर्णनम् । इयं विरहिणी । तापशान्तये हृदये वक्षसि । कृतशैवलानुषङ्गा कृतः शैवलानां जलनीलीनां अनुषङ्गः संपर्कः स्थापनमिति भावः, यया सा । तथा च । अङ्गानि हस्तपादं । मुहुः यतः ततः क्षिपन्ती । प्रियनामपरे दयितनामोच्चारणयुक्ते । सखीनां मुखे । अतिदीनां अतिकातरां । अहं अनन्यशरणास्मीत्यनेन द्योत्यते । दृष्टिं आदधाति नियोजयति । विरहसंतापेऽतिभूमिं गते विरहिणी स्ववक्षसि स्थापितशैवला, इतस्ततो हस्तपादं क्षिपन्ती यदा स्वसखीमुखेभ्यः प्रियनामाकर्णयति तदा तन्मुखेषु अतिकरुणां दृष्टिं निदधातीति भावार्थः । पद्यमिदं रसगङ्गाधरे व्याध्याख्यव्यभिचारिभावोदाहरणे (पृ० ८६) पठ्यते । मालभारिणीवृत्तम् ॥ २५ ॥

इत एव निजालयं गताया वनितायाः[1] गुरुभिः समावृतायाः ।
परिवर्तितकंधरं नतभ्रु स्मयमानं वदनाम्बुजं स्मरामि ॥ २६ ॥

१. नि०–विनतायाः ।

इत एवेति ॥ इतः अस्मात् प्रदेशात् । एव । निजालयं स्वगृहं । गतायाः वनितायाः प्रियायाः । गुरुभिः श्वश्र्वादिभिः समावृतायाः परिवृतायाः । परिवर्तितकंधरं परिवर्तिता वलिता कंधरा ग्रीवा यत्र । नतभ्रु नते भ्रुवौ यत्र । अत एव स्मयमानं सस्मितं । वदनाम्बुजं वदनं अम्बुजमिव । मुखकमलमित्यर्थः । स्मरामि । स्वगृहं प्रति प्रस्थिता प्रियास्मिन्नेव प्रदेशे यद्ग्रीवां परावृत्य भ्रुवौ च नम्रीकृत्य सस्मितं मामवालोकयत्तन्मे स्मृतिपथं मुहुरारोहतीति भावार्थः । अत्र नायकगता प्रियाविषयिणी चिन्ता, नायिकागते च ह्रीप्रीत्यौ द्योत्यन्ते । लुप्तोपमालङ्कारः । पद्यमिदं रसगङ्गाधरे (पृ० २१७) पठ्यते । मालभारिणीवृत्तम् ॥ २६ ॥

कथय कथमिवाशा जायतां जीविते मे
मलयभुजगवान्ता वान्ति वाताः कृतान्ताः ।
अयमपि खलु[1] गुञ्जन्मञ्जु माकन्दमौलौ
चुलुकयति मदीयां चेतनां चञ्चरीकः ॥ २७ ॥

१. र०–यत गुञ्जत्यालि माकन्दमौलौ मनसिजमहिमानं मन्यमानो मिलिन्दः ।

कथयेति । कस्याश्चिद्विरहिण्या उक्तिरियम् । हे सखि—मे जीविते प्राणेषु । कथं इव आशा जायतां—इति कथय । किमर्थमेवं ब्रवीषीति चेदुच्यते—मलयभुजगवान्ताः मलयपर्वते चन्दनवृक्षेषु ये भुजगाः तैः वान्ताः उद्गीर्णाः । अत एव—कृतान्ताः यमसदृशाः प्राणहारकाः । वाताः वायवः । वान्ति । चन्दनवृक्षसंपर्केण शीता अपि भुजगैरुद्गीर्णत्वात् विषाक्ता वायवः, अत एव च यमवत्प्राणापहारिण इति भावः । तथा च—अयं अपि माकन्दमौलौ माकन्दस्य प्रफुल्लाम्रवृक्षस्य मौलौ शिखरे । आम्रमञ्जरीदर्शनं विरहपीडाप्रकर्षाधायकम् । मञ्जु मधुरं । गुञ्जन् । खलु निश्चयेन । मदीयां चेतनां संज्ञां । चुलुकयति आचामति । न केवलं मलयपवनो मम विरहवेदनामुत्पादयति, किन्तु आम्रमञ्जरीषु भ्रमरगुञ्जितं तदाधिक्यमेव पुष्णाति, अतः सखि, न मे प्राणधारणाशा विद्यत इति कस्याश्चिद्विरहिण्या उक्तिः । समु-

च्चयालङ्कारः। तल्लक्षणं च रसगङ्गाधरे—"युगपत्पदार्थानामन्वयः समुच्चयः"। पद्यमिदमुदाहृतं रसगङ्गाधरे (पृ० ४१३)। मालिनीवृत्तम् ॥ २७ ॥

निरुद्ध्य यान्तीं तरसा कपोतीं कूजत्कपोतस्य पुरो दधाने।
मयि स्मितार्द्रं वदनारविन्दं सा मन्दमन्दं नमयांबभूव[1] ॥ २८॥

१. बा०–दमयांबभूव।

निरुद्ध्येति। तरसा जवेन—कोपाविष्टतयेति भावः। यान्तीं गच्छन्तीं। कपोतीं। निरुद्ध्य हस्ताभ्यां धृत्वा। कूजत्कपोतस्य कूजतः सुरतार्थं शब्दं कुर्वतः कपोतस्य। पुरः अग्रे। दधाने स्थापयति सति मयि। सा मत्प्रिया। स्मितार्द्रं स्मितेन आर्द्रं स्निग्धं। वदनारविन्दं मुखकमलं। मन्दमन्दं अतिमन्थरं यथा स्यात्तथा। नमयांबभूव नम्रीचकार। कश्चिन्नायकः स्वसखायं ब्रूते—यदाहं कुपितामिव गच्छन्तीं कपोतीं सुरतोत्कण्ठितस्य कपोतस्याग्रे स्थापितवांस्तदा सा मे प्रिया मदभिप्रायविज्ञानेन हर्षेण सस्मिता तथा व्रीडया चाभिभूताभूत्—तदा स्वाननं सा नमयांचकारेति भावार्थः। अत्र हर्षो लेशतया सन्नपि व्रीडाया अनुगुण एव। व्रीडाख्यव्यभिचारिभावोदाहरणे पठ्यते पद्यमेतद्रसगङ्गाधरे (पृ० ७९) उपेन्द्रवज्रावृत्तम् ॥ २८ ॥

तिमिरं हरन्ति हरितां पुरःस्थितं
तिरयन्ति तापमथ तापशालिनाम्।
वदनत्विषस्तव चकोरलोचने
परिमुद्रयन्ति सरसीरुहश्रियः[1] ॥ २९ ॥

१. नि०–°श्रियः।

तिमिरमिति ॥ नायिकां प्रति नायकस्य चाटूक्तिः। हे चकोरलोचने चकोरलोचनसदृशलोचने। तव वदनत्विषः मुखकान्तयः। हरितां दिशां। पुरःस्थितं अग्रभागवर्ति। तिमिरं अन्धकारं। हरन्ति नाशयन्ति। अथ तापशालिनां कामज्वरादितापयुक्तानां पुरुषाणां। तापं पीडां। तिरयन्ति अपसारयन्ति। तथा च सरसीरुहश्रियः सरसीरुहाणां कमलानां श्रियः विकासादिशोभाः—चन्द्रोदये कमलानां संकोचात्। परिमुद्रयन्ति आच्छादयन्ति। अत्र दिशामन्धकारनाशः, सन्तप्तानां तापनाशः, कमलानां सङ्कोचनं—इति चन्द्रोदयकार्याणि तव मुखकान्तिभिरेव संपाद्यन्त इति त्वन्मुखं

चन्द्र इति रूपकं गम्यते । एतच्चातिशयोक्त्या प्राणितं, मुखेन वस्तुतोऽन्धकारादिहरणासंभवात् । उदाहृतं च पद्यमेतद्रूपकध्वन्युदाहरणे रसगङ्गाधरे (पृ० २४६) । मञ्जुभाषिणीवृत्तम् । तल्लक्षणं च—'सजसा जगौ भवति मञ्जुभाषिणी' इति ॥ २९ ॥

कुचकलशयुगान्तर्मामकीनं नखाङ्कं
सपुलकतनु मन्दं मन्दमालोकमाना[1] ।
विनिहितवदनं मां वीक्ष्य बाला गवाक्षे
चकितनतनताङ्गी सद्म सद्यो विवेश ॥ ३० ॥

१. नि०—°लोकयन्ती ।

कुचकलशेति ॥ बाला मुग्धा । अत एव—कुचकलशयुगान्तः कुचौ स्तनौ कलशौ इव, तयोर्युगं द्वन्द्वं, तस्यान्तर्मध्ये । मामकीनं मदीयं । नखाङ्कं नखक्षतं । सपुलकतनु हर्षात् पुलकितगात्रा । मन्दं मन्दं शनैः शनैः । आलोकमाना पश्यन्ती । मां गवाक्षे वातायने विनिहितवदनं किमियं करोतीति द्रष्टुं कुतूहलात् स्थापितमुखं मां वीक्ष्य दृष्ट्वा । चकितनतनताङ्गी चकितं आकस्मिकदर्शनात् विस्मितं नतनतं नम्रादपि नम्रं अतिविलीनं अङ्गं यस्याः सा । सद्म वासगृहं । सद्यः तत्क्षणमेव । विवेश प्रविष्टवती । कश्चिन्नायकः स्वसखायं ब्रूते—प्रथमरात्रिसुरतावसरे मद्दत्तं कुचयोर्नखक्षतमन्येद्युरवेक्ष्य यदा मुग्धा मम प्रिया विस्मयहर्षावनुभवन्ती स्थितासीत्तदा कुतूहलात्तां दिदृक्षुं वातायनसक्तदृष्टिं मां सावलोकितवती—मद्दर्शनेन च संजातव्रीडा झटिति गृहं प्रविष्टवतीति भावार्थः । व्रीडाख्यस्य व्यभिचारिभावस्योदाहरणे रसगङ्गाधरे (पृ० ७८) पद्यमेतत्पठ्यते । मालिनीवृत्तम् ॥ ३० ॥

विधाय सा मद्वदनानुकूलं[1] कपोलमूलं हृदये शयाना ।
तन्वी तदानीमतुलां बलारेः साम्राज्यलक्ष्मीमधरीचकार[2] ॥ ३१ ॥

१. बा०—मद्वचनानुकूलं । २. र०—चिराय चित्रे लिखितेव तन्वी न स्पन्दितुं मन्दमपि क्षमासीत् ।

विधायेति ॥ सा तन्वी कृशाङ्गी । तदानीं विपरीतरतावसाने । कपोलमूलं चिबुकं । मद्वदनानुकूलं मम मुखस्य समीपे, चुम्बनार्थमिति भावः । विधाय कृत्वा । हृदये वक्षसि । शयाना निद्राणा—श्रमखिन्नत्वात्प्राप्तनिद्रा ।

बलारेः बलस्य तदाख्यस्य दैत्यस्य अरेः शत्रोः इन्द्रस्येति यावत्। अतुलां अनुपमेयां साम्राज्यलक्ष्मीं साम्राज्यस्य त्रिभुवनाधिपत्यस्य लक्ष्मीं श्रियं। अधरीचकार तुच्छतां निनाय। कस्यचिन्नायकस्योक्तिः—विपरीतरतावसाने मद्वक्षसि मुखसमीपे स्वचिबुकं निधाय यदा सा मत्प्रिया निद्रामगमत्तदाहमिन्द्रस्य त्रैलोक्यराज्यसुखमपि तुच्छमेवागणयमिति भावार्थः। पद्यमिदं तृतीयचतुर्थपादयोः पाठभेदेन श्रमाख्यस्य व्यभिचारिभावस्योदाहरणे पठ्यते रसगङ्गाधरे (पृ० ८४)। उपजातिवृत्तम् ॥ ३१ ॥

मुहुरर्थितयाद्य निद्रया मे
बत यामे चरमे निवेदितायाः।
चिबुकं सुदृशो मृशामि याव—
न्मयि तावन्मुदिरोऽपि[1] निर्दयोऽभूत् ॥ ३२ ॥

१. नि०—मुदितो। वै० शे०—मिहिरो।

मुहुरिति। मुहुः वारं वारं। अर्थितया प्रार्थितया—मत्प्रेयसीं स्वप्नेऽपि दर्शयेति प्रार्थितया। निद्रया। चरमे निशाया अन्तिमे। यामे प्रहरे। मे मम। निवेदितायाः स्वप्नावस्थायां दर्शितायाः। सुदृशः चारुलोचनायाः। चिबुकं कपोलमूलं। यावत् मृशामि हस्तेन स्पृशामि। बत इति खेदे। तावत् मुदिरः मेघः। अपि मयि निर्दयः विगतानुकम्पः। अभूत्। प्रवासगतस्य स्वप्नेऽपि प्रियासङ्गमं वाञ्छत उक्तिरियम्—प्रहरत्रयं प्रार्थितवतो मे प्रसन्ना निद्रा तां प्रेयसीं दर्शितवती, किन्तु यावदेवाहं स्वहस्तस्पर्शेन तच्चिबुकोन्नयनं करोमि तावद्गर्जता घनेन निर्वासितनिद्रस्य मे पुनर्विरहः सम्पादितः। अत्र प्रियाप्रसादात्प्रागेव निद्राभङ्गजनितो निर्वेदो ध्वन्यते। विषादनालंकारः। तल्लक्षणं च कुवलयानन्दे—"इष्यमाणविरुद्धार्थसंप्राप्तिस्तु विषादनम्। दीपमुद्योजयेद्यावन्निर्वाणस्तावदेव सः॥ १३२ ॥" इति। मालभारिणीवृत्तम् ॥ ३१ ॥

श्रुतिशतमपि भूयः शीलितं भारतं वा
विरचयति तथा नो हन्त सन्तापशान्तिम्।

अपि सपदि यथायं केलिविश्रान्त[1] कान्ता—
वदनकमलवल्ग[2]त्कान्तिसान्द्रो नकारः ॥ ३३ ॥

१. वा०—°विश्रान्ति° । २ वा०—°कमलनिर्यत्°

श्रुतिशतेति । **श्रुतिशतं** श्रुतीनां वेदादीनां शतम् । **अपि भूयः** बहुवारं, नैकवारमित्यर्थः । **शीलितं** अभ्यस्तं । **वा** अथवा । **भारतं** अनेकधा परिशीलितमिति शेषः । **हन्त** इति खेदे । **सन्तापशान्तिं** दुःखशमनं । **तथा नो** नैव । **विरचयति** करोति । **यथा अयं** । **केलिविश्रान्तकान्तावदनकमलवल्गत्कान्तिसान्द्रः** केलिविश्रान्तायाः सुरतखिन्नायाः कान्तायाः वदनकमलात् मुखपद्मात् वल्गन्ती बहिः प्रसरन्ती या कान्तिः शोभा तया सान्द्रः पूरितः, अतिमधुर इति यावत् । **नकारः** निषेधसूचिका वाक् । **अपि** । **सपदि** झटिति । सन्तापशान्तिं विदधातीति शेषः । वेदमहाभारतादीनां पुनः पुनरनुशीलनेन नहि तादृशी मनःशान्तिरुपलभ्यते यादृशी रतिखिन्नकान्तामुखान्निःसरतो निषेधवाक्यस्यापि श्रवणेनोत्पद्यते, किं पुनर्वक्तव्यं स्याद्यदि स्वीकृतिसूचको हीकारः श्रूयेत, इति भावार्थः । **विशेषालंकारः** । **मालिनीवृत्तम्** ॥ ३३ ॥

लवलीं तव लीलया कपोले
कवलीकुर्वति कोमलत्विषा ।
परिपाण्डुरपुण्डरीकखण्डे[1]
परिपेतुः परितो महाधयः ॥ ३४ ॥

१. वा०—°कण्ठे ।

लवलीमिति । कस्याश्चित्सख्या नायिकां प्रति चाटूक्तिः । हे सखि—**तव कपोले** । **लीलया** अनायासेन । **कोमलत्विषा** करणभूतया कोमलकान्त्या **लवलीं** श्वेतवर्णां तदाख्यां लतां । **कवलीकुर्वति** ग्रसति सति—स्वशुक्लतया पराजितवति सति । **परिपाण्डुरपुण्डरीकखण्डे** परिपाण्डुरः अत्युज्ज्वलः पुण्डरीकाणां शुक्लकमलानां खण्डः समूहः, तस्मिन् । **परितः** सर्वतः । **महाधयः** बहुविधा मानसीर्व्यथाः । **परिपेतुः** निपतिताः । यदा तव कपोलः स्वशुभ्रतया अत्यन्तशुभ्रां लवलीलतामधरीचकार, तदा लवल्यपेक्षया न्यूनतरशुभ्रतानां श्वेतकमलानां महती चिन्ता समजनि—अस्माकं पराजयः

सुकरः प्रत्यासन्नश्चेति बहुदुःखितमभूत् पुण्डरीकजातम्--इति भावार्थः। अत्रपूर्वोत्तरार्धयोर्लकारपकारयोरनुप्रासः सुतरां चमत्कृतिकृत्। अतिशयोक्तिश्चालंकारः। मालभारिणीवृत्तम् ॥ ३४ ॥

यौवनोद्गमनितान्तशङ्किताः शीलशौर्यबलकान्तिलोभिताः।
संकुचन्ति विकसन्ति[1] राघवे जानकीनयननीरजश्रियः ॥३५॥

१. बा०--विकुचन्ति।

यौवनेति। जानकीनयननीरजश्रियः जानक्याः सीतायाः नयननीरजयोः नेत्रकमलयोः श्रियः कान्तयः। यौवनोद्गमनितान्तशङ्किताः रामचन्द्रगतस्य यौवनस्य उद्गमेन तारुण्यप्राप्त्या नितान्तं अत्यन्तं शङ्किताः संजातव्रीडाः। राघवे रामचन्द्रविषये। संकुचन्ति संकोचं प्राप्नुवन्ति। तथा--शीलशौर्यबलकान्तिलोभिताः शीलं सदाचारः, शौर्यं वीरता, बलं शक्तिः, कान्तिः सौन्दर्यं, तैः लोभिताः आकृष्टाः। विकसन्ति विकासं प्राप्नुवन्ति। पद्येऽस्मिन् भावसंधिर्वर्णितः—उक्तं च जगन्नाथेन (र. गं., पृ० १०३)—"अत्र भगवद्दाशरथिगतस्य लोकोत्तरयौवनोद्गमस्य, तादृशस्यैव शीलशौर्यादेश्च दर्शनं विभावः। नयनगतसंकोचविकासावनुभावः। व्रीडौत्सुक्ययोः संधिर्व्यङ्ग्यः"। लक्षणं चोक्तं—'भावसंधिरन्योन्यानभिभूतयोरन्योन्याभिभावनयोग्ययोः सामानाधिकरण्यम्' इति। तथा चात्र यथासंख्यालंकारः। तथा चोक्तं रसगङ्गाधरे (पृ० ४७६-७)--"'उपदेशक्रमेणार्थानां संबन्धो यथासंख्यम्।'...अत्र यौवनोद्गमनितान्तशङ्किताः संकुचन्ति, शौर्यबलकान्तिलोभिता विकसन्तीति प्रथमद्वितीयक्रिययोः क्रमेण प्रथमद्वितीयविशेषणावच्छिन्नेन कर्त्रान्वयः। स च शाब्दः। समासाभावेन शब्दानामप्यन्वयात्॥" रथोद्धतावृत्तम्। 'रान्नराविह रथोद्धता लगौ' इति लक्षणम् ॥ ३५ ॥

अधिरोप्य हरस्य हन्त[1] चापं
परितापं प्रशमय्य बान्धवानाम्।
परिणेष्यति वा न वा युवायं[2]
निरपायं मिथिलाधिनाथपुत्रीम् ॥ ३६ ॥

१. बा०--कृत्त०। २. त्विदानीं।

अधिरोप्येति । विदेहाधिपतेर्धनुर्यज्ञे पिनाकारोपणोद्यतं राममुद्दिश्य मिथिलास्थजनोक्तिः । हन्त इति खेदे । हरस्य शङ्करस्य । चापं धनुः पिनाकमिति यावत् । अधिरोप्य अधिज्यं कृत्वा । बान्धवानां विश्वामित्रादीनां । परितापं चापारोपणे समर्थो भविष्यति न वेति शङ्कां । प्रशमय्य निरस्य । अयं पुरो दृश्यमानः । युवा रामचन्द्रः । मिथिलाधिनाथपुत्रीं जनकतनयां सीतां । निरपायं निर्विघ्नं । परिणेष्यति वा न वा । इति सन्देहः । शैवं धनुरारोप्य तथा स्वबान्धवानां मनश्चिन्तामपहृत्य निर्विघ्नं सीतापाणिग्रहणं करिष्यत्ययं रामो न वेति मिथिलास्थजनानां संशयोक्तिः । संशयाख्यस्य व्यभिचारिभावस्य ध्वनिरत्र । न चात्र ससन्देहालंकारः, सादृश्याभावात् । पद्यमिदं रसगङ्गाधरे (पृ. २५६) ससन्देहालंकारस्य प्रत्युदाहरणे पठ्यते । मालभारिणीवृत्तम् ॥ ३६ ॥

भुजपञ्जरे गृहीता नवपरिणीता वरेण रहसि[1] वधूः ।
तत्कालजालपतिता बालकुरङ्गीव वेपते नितराम्[2] ॥ ३७ ॥

१. बा०—चिरेण दहति । २. बा० बाला ।

भुजेति ॥ नवपरिणीता नवोढा—अत एव सुरतरसानभिज्ञा । वधूः भार्या । रहसि एकान्ते । वरेण पत्या । भुजपञ्जरे बाहुद्वयमध्ये । गृहीता गाढमाश्लिष्टा । तत्कालजालपतिता तत्कालं अकस्मादित्यर्थः, जाले बन्धने पतिता बद्धा । बालकुरङ्गी बालमृगी । इव । नितरां अत्यर्थं । वेपते कम्पते । अनाज्ञातरतिस्वादा मुग्धा नायिका वरेण गाढमाश्लिष्टा कम्पते—इति भावार्थः । पद्यमिदं शृंगाराभासोदाहरणत्वेन रसगङ्गाधरे (पृ० १००) पठ्यते । उक्तं च तत्र—' अत्र रतेर्नववध्वा मनागप्यस्पर्शादनुभयनिष्ठत्वेनाभासत्वम् ' इति । अत्र पूर्वार्धे भुजपञ्जर इति रूपकं, द्वितीयार्धे तूपमा । गीतिवृत्तम् ॥ ३७ ॥

उपनिषदः परिपीता गीतापि च हन्त मतिपथं नीता ।
तदपि न हा विधुवदना मानससदनाद् बहिर्याति ॥ ३८ ॥

उपनिषद इति । उपनिषदः कठकेनाद्याः । परिपीताः जलवत् स्वोदरस्थाः कृताः, सम्यगधीता इत्यर्थः । गीता भगवद्गीता । अपि च । हन्त इति खेदे । मतिपथं बुद्धिमार्गं । नीता सम्यक् परिशीलितेत्यर्थः । एवं

सत्यपि वेदान्तज्ञानोपकरणस्य सम्यगनुशीलने। **तदपि** तथापि। **विधुवदना** चन्द्रमुखी नायिका। **मानससदनात्** मनोगृहात्, अन्तःकरणात्। **बहिः न याति**। **हा** इति खेदे। यद्यपि उपनिषदादिवेदान्तग्रन्थमननं मया सम्यगनुष्ठितं, तथापि विषयवैमुख्यं न मे समुद्भवति, प्रत्युत ममान्तःकरणं तामेव चन्द्रवदनामहर्निशं स्मरति इति भावार्थः। अत्र सत्यप्युनिषदाद्यध्ययनरूपे विषयवैमुख्यकारणे समुपस्थिते, कान्ताविस्मृतिरूपकार्यानुदयात् **विशेषोक्तिरलङ्कारः**। पद्यमिदं रसगङ्गाधरे (पृ. ४३७) विशेषोक्त्युदाहरणे पठ्यते। तल्लक्षणं च तत्रैव—"प्रसिद्धकारणकलापसामानाधिकरण्येन वर्ण्यमाना कार्यानुत्पत्तिर्विशेषोक्तिः" इति। आर्यावृत्तम्।। ३८ ।।

अकरुणहृदय प्रियतम मुञ्चामि त्वामितः[1] परं नाहम्।
इत्यालपति कराम्बुजमादायालीजनस्य विकला सा ॥ ३९ ॥

१. बा०—त्वागतः।

अकरुणेति। अत्र काचित् दूती विरहजनितां नायिकाया उन्मादावस्थां नायकसमीपे वर्णयति। हे **अकरुणहृदय** नास्ति करुणा दया हृदये यस्य तत्सम्बुद्धौ। ईदृगवस्थामपि मां विहाय गतोऽसीति यावत्। **प्रियतम** कान्त। **इतः परं अहं त्वां न मुञ्चामि** त्यजामि। **इति सा** तव प्रिया नायिका। **विकला** विरहोन्मत्ता सती। **आलीजनस्य** सखीजनस्य। **कराम्बुजं** हस्तकमलं। **आदाय** गृहीत्वा। **आलपति** प्रलापं करोति। विरहोद्वेगात् सखीजनं कान्तं मन्यत इत्यर्थः। पद्यमिदं रसगङ्गाधरे (पृ. ९०) उन्मादाख्यस्य व्यभिचारिभावस्योदाहरणे पठ्यते। तल्लक्षणं च—'विप्रलम्भमहापत्तिपरमानन्दादिजन्मान्यस्मिन्नन्यावभास उन्मादः।' विशदीकृतं च जगन्नाथेन—'एषा प्रवासगतं स्वनायिकावृत्तान्तं पृच्छन्तं नायकं प्रति कस्याश्चित्संदेशहारिण्या उक्तिः। प्रियविरहोऽत्र विभावः। असंबद्धोक्तिरनुभावः' इति। न चात्र भ्रान्तिमानलङ्कारः, तस्य सादृश्यप्रयोज्यत्वादिति च रसगङ्गाधरे (पृ. २६६) व्यक्तीकृतम्। गीतिवृत्तम्।। ३९ ।।

लोभाद्वराटिकानां विक्रेतुं तक्रमानिशमटन्त्या[1]।
लब्धो गोपकिशोर्या मध्येरथ्यं महेन्द्रनीलमणिः ।। ४० ।।

१. नि०—तक्रमक्रममटन्त्या।

लोभादिति । वराटिकानां कपर्दिकानां । लोभात् कपर्दिकाः लप्स्यन्ते इत्याशया । तक्रं विक्रेतुं । आनिशं रात्रिपर्यन्तं । अटन्त्या भ्रमन्त्या । गोपकिशोर्या गोपालकन्यया । मध्येरथ्यं रथ्यायाः वीथ्याः मध्ये । महेन्द्रनीलमणिः महार्घो रत्नविशेषः श्रीकृष्ण इत्यर्थः । लब्धः प्राप्तः । तक्रविक्रयाय भ्रमन्त्या गोपकुमार्या मार्गे श्रीकृष्णः प्राप्त इति भावार्थः । अत्रेन्द्रनीलमणिना कृष्णवर्णस्य भगवतो वासुदेवस्य निगरणात् निगीर्याध्यवसानरूपातिशयोक्तिः । वराटिका अन्विष्यन्त्या मणिर्लब्ध इति वाञ्छितार्थादधिकलाभत्वाच्च प्रहर्षणालङ्कारः । उदाहृतं पद्यमेतत्प्रहर्षणालङ्कारे रसगङ्गाधरे (पृ. ५०४) । तल्लक्षणं च तत्रैव—"साक्षात्तदुद्देश्यकयत्नमन्तरेणाप्यभीष्टार्थलाभः प्रहर्षणम्" इति । गीतिवृत्तम् ॥ ४० ॥

रूपारुचिं निरासितुं रसयन्त्या हरिमुखस्य लावण्यम् ।
सुदृशः शिव शिव[1] सकले जाता सकलेवरे जगत्यरुचिः ॥४१॥

[1] This verse is omitted in बा०. १. नि०—शिव शिव सुदृशः ।

रूपेति ॥ रूपारुचिं रूपे सौन्दर्ये अरुचिः अप्रीतिः, द्वेष इति यावत्, तां । निरासितुं दूरीकर्तुं । हरिमुखस्य श्रीकृष्णमुखस्य । लावण्यं सौन्दर्यम् । रसयन्त्याः आस्वादयन्त्याः, कस्याश्चित् । सुदृशः शोभनलोचनायाः नायिकायाः । शिव शिव इति खेदे । सकले समग्रे । सकलेवरे स्वशरीरसहिते । जगति इहलोके । अरुचिः अप्रीतिः । जाता उत्पन्ना । यथा कश्चित्कस्मिन्नपि खाद्ये वस्तुनि जातद्वेषः, तत्र रुचिमुत्पादयितुं लवणमास्वादयति, तथा सौन्दर्ये जातद्वेषा काचिन्नायिका भगवन्मुखलावण्यास्वादने प्रवृत्ता, किन्तु तत्फलं विपरीतमेव जातम्, न केवलं सौन्दर्ये रुचिर्नोत्पन्ना, अपि तु स्वशरीरेऽप्यरुचिरुदपद्यत —अर्थाद्भगवद्दर्शनेन ब्रह्मप्राप्तिरभूत्सकलैहिकवस्तुजाते चौदासीन्यमिति । उदाहृतं चैतत्पद्यं रसगङ्गाधरे (पृ० ४४५) विषमालङ्कारे । 'अननुरूपसंसर्गो विषमम्' इति लक्षणं कृत्वा तत्रैवाह जगन्नाथः—'स्वस्य दुःखसाधनवस्त्वनिवृत्तिदुःखान्तरसाधनावाप्तिरूपद्वयम् । अत्र यद्यपि ब्रह्मदर्शनोत्तरं जातायामपि जगति वैराग्यलक्षणायामरुचौ भगवद्वदनलावण्यदर्शनाद्रूपारुचिर्विलक्षणा या काचित्सा निवृत्तैवेति वक्तुं शक्यते, तथापि जगदरुचित्वेन सकलारुचीनामभेदाध्यवसायाद्रूपारुचिनिवृत्तेरप्रत्यय एव ।

अन्यथा सुखहेतोर्वैराग्यलक्षणाया अरुचेर्दुःखान्तरसाधनत्वं दुरुपपादं स्यादिति भवत्युभयोदाहरणम्। ' गीतिवृत्तम् ॥ ४१ ॥

किं जल्पसि मुग्धतया हन्त ममाङ्गं सुवर्णमिति।
तद्यदि पतति हुताशे तदा हताशे तुलां तवारोहेत् ॥ ४२ ॥

किमिति। नायिकां प्रति नायकस्य चाटूक्तिरियम्। हन्त इति हर्षे। मम अङ्गं। सुवर्णवर्णं सुवर्णसदृशवर्णं। इति मुग्धतया सारल्येन। किं वदसि। हे हताशे नष्टा, सुवर्णस्य तुल्यरूपं मम शरीरं इति आशा यस्याः सा, तत्संबुद्धौ। तत् सुवर्णं। यदि हुताशे अग्नौ। पतति। तदा तव तुलां साम्यं। आरोहेत् प्राप्नुयात्। मम शरीरं सुवर्णरूपमिति कथनं तवात्मलाघवकारि, अग्निविशुद्धं तत् त्वदवयवानां साम्यं प्राप्तुं शक्नोति नान्यथेति भावार्थः। अत्रोपमानभूतं सुवर्णं द्वितीयार्धे पद्यस्योपमेयीक्रियते, उपमेयभूतं च नायिकाङ्गमुपमानीक्रियते। अतोऽत्र प्रतीपालङ्कारः। तल्लक्षणं च रसगङ्गाधरे—' प्रसिद्धौपम्यवैपरीत्येन वर्ण्यमानमौपम्यमेकं प्रतीपम् ' इति। एतदुदाहरणव्याख्याने चाह जगन्नाथः (पृ. ४९६)—' अत्र पूर्वार्धोपमागम्यं सुवर्णाधिक्यं तिरस्कृत्य द्वितीयार्धे प्रतीपं बालाङ्गवर्णस्याधिक्यं गमयति। हुताशपातं विना प्रतीपमपि दुर्लभम्। उपमातु स्वप्नेऽपि न संभवतीति मुग्धत्वहताशत्वाभ्यां गम्यते ' गीतिवृत्तम् ॥ ४२ ॥

औत्सुक्यात्परिमिलतां त्रपया संकोचमञ्चतां च मुहुः।
नवसंगमयोर्यूनोर्नयनानामुत्सवो जयति ॥ ४३ ॥

औत्सुक्यादिति। औत्सुक्यात् दर्शनोत्कण्ठया। परिमिलतां संगच्छतां। त्रपया लज्जया। च। मुहुः वारं वारं। संकोचं अप्रसरणभावं। अञ्चतां प्राप्नुवतां। नवसंगमयोः नवः संगमः मिलनं ययोः तयोः। यूनोः युवा च युवतिश्च तयोः। नयनानां नेत्राणां। उत्सवः आनन्दः। जयति विशेषेण वर्तते। दंपत्योः प्रथममिलनप्रसङ्गे दर्शनोत्कण्ठया नयनानि संगतानि भवन्ति, पुनश्च स्वभावसुलभलज्जया संकोचं प्राप्नुवन्ति—एतादृशो नयनानन्दोऽत्यर्थं रमणीय इति भावार्थः। स्वभावोक्तिरलङ्कारः। आर्यावृत्तम् ॥ ४३ ॥

गरिमाणमर्पयित्वा लघिमानं कुचतटात्कुरङ्गदृशाम्[1] ।
स्वीकुर्वते नमस्ते यूनां धैर्याय निर्विवेकाय ॥ ४४ ॥

१. प., वै., शै०—°सरोजदृशाम् ।

गरिमाणमिति । गरिमाणं गुरुत्वं, आत्मन इति शेषः । अर्पयित्वा दत्वा—कुचतटायेति शेषः । कुरङ्गदृशाम् मृगनयनानां । कुचतटात् स्तनप्रदेशात् । लघिमानं लघुत्वं । स्वीकुर्वते गृह्णते । निर्विवेकाय विचारशून्याय । यूनां । धैर्याय साहसाय । ते तुभ्यं । नमः । हे युवजनसाहस, नितरामविमृश्यकार्यसि त्वं यन्मृगाक्षीणां स्तननिष्ठं लघुत्वमादाय स्वनिष्ठं गुरुत्वं स्तनयोरर्पयसि । यथा यथा नायिकायाः कुचद्वन्द्वं लघुभावं त्यजद्गुरुभावमापद्यते तथा तथा यूनां मनो गाम्भीर्यरूपं गुरुभावं त्यजद्विकाररूपं लघुभावं प्राप्नोतीति भावः । धैर्यस्य लघुगुरुविनिमयेन निर्विवेकत्वम् । परिवृत्त्यलङ्कारः । 'परिवृत्तिर्विनिमयो योऽर्थानां स्यात्समासमैः' इति काव्यप्रकाशे । उदाहृतं चैतत्पद्यं रसगङ्गाधरे (पृ. ४८२) । गीतिवृत्तम् ॥ ४४ ॥

न्यञ्चति[1] वयसि प्रथमे समुदञ्चति[2] तरुणिमनि सुदृशः ।
दधतिस्म मधुरिमाणं वाचो गतयश्च विभ्रमाश्च[3] भृशम्[4] ॥ ४५ ॥

बा० Reads this verse after the next one. १ बा०—भवंति । २. र०—Adds after it किं च । ३. नि०—चारुतां च । ४ र० Reads the second line उल्लसति कापि शोभा वचसां च दृशां च विभ्रमाणां च, but gives our reading also in the comment.

न्यञ्चतीति । सुदृशः चारुलोचनायाः । प्रथमे वयसि बाल्ये । न्यञ्चति ह्रासं गच्छति सति । तथा तरुणिमनि यौवने । समुदञ्चति आविर्भवति सति । वाचः गिरः । गतयः गमनानि । विभ्रमाः विलासाः । च । भृशं अत्यर्थं । मधुरिमाणं मधुरतां । दधाति स्म धारयंति स्म । वयःसंधिवर्णनम् । उत्तरार्धे प्रकृतानां वाग्गतिविभ्रमाणामेकयैव 'मधुरिमाणं दधति' इति गुणविशिष्टया क्रियया योगात् तुल्ययोगितालङ्कारः । उदाहृतं चैतत्पद्यं रसगङ्गाधरे (पृ. ३१८) । तत्रैव तुल्ययोगितालक्षणं च—'प्रकृतानामेवाप्रकृतानामेव वा गुणक्रियादिरूपैकधर्मान्वयस्तुल्ययोगिता' इति । गीतिवृत्तम् ॥ ४५ ॥

निःसीमशोभासौभाग्यं नताङ्ग्या नयनद्वयम् ।
अन्योन्यालोकनानन्दविरहादिव चञ्चलम् ॥ ४६ ॥

निःसीमेति । नताङ्ग्याः यौवनभरनतावयवायाः नायिकायाः । नयनद्वयं लोचनयुगं । निःसीमशोभासौभाग्यं निःसीमं अमर्यादं शोभायाः सौन्दर्यस्य सौभाग्यं संपद् यस्य तत्—अनन्तसौन्दर्ययुतमित्यर्थः । अन्योन्यालोकनानन्दविरहात् अन्योन्यालोकने परस्परदर्शने य आनन्दः तस्य विरहात् अभावात् । इव । चञ्चलम् इत्युत्प्रेक्षा । स्वभावतश्चञ्चलं कामिनीनयनयुगं, परस्परदर्शनाभावहेतुना तादृशमिति कविनोत्प्रेक्ष्यते । पद्यं चैतद्रसगङ्गाधरे (पृ० २९४) [आनन्दरूप-] गुणाभावस्य हेतूत्प्रेक्षायामुदाह्रियते । अनुष्टुब्वृत्तम् ॥ ४६ ॥

गुरुमध्ये हरिणाक्षी मार्तिकशकलैर्निहन्तुकामं[1] माम् ।
रदयन्त्रितरसनाग्रं[2] तरलितनयनं निवारयांचक्रे ॥ ४७ ॥

१. र०—कमलाक्षी कमलाक्षेण प्रहर्तुकामं । नि०—विहन्तुकामं । २. बा०—रदयन्त्रिव रसनाग्रं ।

गुर्विति । गुरुमध्ये गुरूणां श्वश्र्वादीनां मध्ये स्थितेति शेषः । हरिणाक्षी मृगनयना । मार्तिकशकलैः मृत्तिकाया इमानि तानि च तानि शकलानि चेति तथा तैः । मृल्लोष्टखण्डैरित्यर्थः । निहन्तुकामं प्रहर्तुकामं । मां वीक्ष्येति शेषः । रदयन्त्रितरसनाग्रं रदैः दन्तैः यन्त्रितं धृतं रसनाग्रं जिह्वाग्रं यस्मिन् कर्मणि यथा तथा । तरलितनयनं तरलिते चालिते नयने यस्मिन्कर्मणि यथा तथा । निवारयांचक्रे प्रतिषिद्धवती । सुगमो भावार्थः । स्वभावोक्तिरलङ्कारः । उदाहृतं चैतत्पद्यमर्थव्यक्तिगुणोदाहरणे रसगङ्गाधरे (पृ० ६०) । तल्लक्षणं च–' वस्तुनो वर्णनीयस्यासाधारणक्रियारूपयोर्वर्णनमर्थव्यक्तिः । ' उक्तं च ग्रन्थकृता तत्र ' अयमेवेदानींतनैः स्वभावोक्त्यलङ्कार इति व्यपदिश्यते ' । गीतिवृत्तम् ॥ ४७ ॥

नयनाञ्चलावमर्शं या न कदाचित्पुरा सेहे ।
आलिङ्गितापि जोषं तस्थौ[1] सा गन्तुकेन दयितेन ॥ ४८ ॥

१. नि०—तस्थौ साङ्गं; it omits जोषं ।

नयनेति । या नायिका । **पुरा** संयुक्तावस्थायां । **कदाचित्** अपि । **नयनाञ्चलावमर्शं** लोचनपक्ष्मस्पर्शं । **न सेहे** न सोढवती । **सा** एव । अधुना **गन्तुकेन** प्रवासोद्युक्तेन । **दयितेन** प्रियेण । **आलिङ्गिता** अपि । **जोषं** तूष्णीं । **तस्थौ** स्थिता । या खलु नायिका पुरा संयोगावस्थायां स्वाभाविकचाञ्चल्यवशात् अक्षिपक्ष्मस्पर्शं न सोढवती, सैवेयं प्रवासार्थं गच्छता प्रियेणाश्लिष्टापि न किंचिद्वदतीति भावः । प्रवासविप्रलम्भशृङ्गारोदाहरणमिदं रसगङ्गाधरे (पृ० ३५) पठ्यते । अत्र च सहजचाञ्चल्यनिवृत्तिर्जडता च नायिकागते स्पष्टे । गीतिवृत्तम् ॥ ४८ ॥

मानपराग्वदनापि प्रिया शयानेव दयितकरकमले[१] ।
उद्वेल्लद्भुजमलसग्रीवाबन्धं कपोलमाधत्ते ॥ ४९ ॥

१. नि०–दयित करकमले ।

मानेति । **मानपराग्वदना** मानेन प्रणयकोपेन पराग्वदना पराङ्मुखी । **अपि** । **प्रिया** कान्ता । **शयाना** इव निद्राव्याजेनेति यावत् । **उद्वेल्लद्भुजं** उद्वेल्लन् चञ्चलः भुजो यस्मिन्कर्मणि यथा तथा । **अलसग्रीवाबन्धं** अलसः शिथिलः ग्रीवाया बन्धो यस्मिन्कर्मणि यथा तथा । **दयितकरकमले** प्रियतमहस्ते । स्वकीयं **कपोलं** । **आधत्ते** स्थापयति । काचिन्नायिका प्रणयकुपितापि दयिताश्लेषसुखमिच्छन्ती निद्राव्याजेन प्रियतमकरकमले स्वकपोलं निधत्ते । एतेनैतादृशं प्रियतमसौभाग्यं सूचितं भवति येन मानिनी क्षणमपि मानधारणे असमर्था । उद्वेल्लद्भुजमलसग्रीवाबन्धमिति क्रियाविशेषणे निद्रामिषं पोषयतः । गीतिवृत्तम् ॥ ४९ ॥

लोचनफुल्लाम्भोजद्वयलोभान्दोलितैकमनाः ।
कस्तूरीतिलकमिषादयमलिकेऽलिस्तवोल्लसति ॥ ५० ॥

लोचनेति । नायिकां प्रति नायकस्य चाटूक्तिः । **लोचनफुल्लाम्भोजद्वयलोभान्दोलितैकमनाः** लोचने एव फुल्लाम्भोजद्वयं विकसितपद्मयुगलं तयोः लोभः, तेन आन्दोलितं तरलितं—अस्मिन् पद्मे निवसामि, इतरस्मिन्वेति संशयारूढं, एकमेव मनः यस्य सः । **अलिः** भ्रमरः । **तव** । **अलिके** ललाटे—मध्यभागे इत्यर्थः । **कस्तूरीतिलकमिषात्** कस्तूरीतिलकव्याजात् । **उल्लसति** शोभते । विकसितपद्मसदृशं तव लोचनद्वयं दृष्ट्वा कतरस्मिंस्तिष्ठा-

मीत्यनिश्चितमना भ्रमरोऽयं मध्यस्थित इव दृश्यते–इति कस्तूरीतिलकापह्नवः कृतः कविना। अपह्नुतिरलङ्कारः। तल्लक्षणं च काव्यप्रकाशे—'अपह्नुतिरपह्नुत्य किंचिदर्थप्रदर्शनम्' इति। आर्यावृत्तम् ॥ ५० ॥

अधिरजनि प्रियसविधे कथमपि संवेशिता गुरुभिः।
किं भवितेति सशङ्कं पङ्कजनयना परामृशति ॥ ५१ ॥

अधिरजनीति। अधिरजनि रात्रौ। गुरुभिः श्वश्र्वादिभिः पूज्यैः जनैः। प्रियसविधे कान्तसमीपे। कथमपि महता कष्टेन। संवेशिता स्थापिता। पङ्कजनयना कमललोचना। किं भविता किमापतिष्यति। इति सशङ्कं सभयं। परामृशति विचारयति। अनभिज्ञातपतिसंगमास्वादायाः पत्युः सविधे प्रथमवारं निवेशितायाः नवोढाया मुग्धावस्था व्यज्यतेऽत्र। आर्यावृत्तम् ॥ ५१ ॥

चिन्तामीलितमानसो मनसिजः सख्यो विहीनप्रभाः
प्राणेशः प्रणयाकुलः पुनरसावास्तां समस्ता कथा।
एतत्त्वां प्रतिबोधयामि मम चेदुक्तिं हितां मन्यसे
मुग्धे मा कुरु मानमाननमिदं राकापतिर्जेष्यति ॥ ५२ ॥

चिन्तेति। मानिनीं प्रति कस्याश्चिदुक्तिः। मनसिजः कामः। चिन्तामीलितमानसः चिन्तया, कथमहमिमां जेतुं समर्थः स्यामितीदृश्या, मीलितं शून्यं, विरतव्यापारं, मानसं यस्य सः। सख्यः। विहीनप्रभाः स्वकथनस्य वैफल्यात् निस्तेजस्काः। प्राणेशः प्रियः। प्रणयाकुलः प्रेमव्याकुलः, प्रणतिपर इत्यर्थः। भवतु–इयं समस्ता समग्रा। कथा आस्तां तिष्ठतु। चेत् यदि। त्वं मम उक्तिं वचनं। हितां हितप्रदां। मन्यसे अवधारयसि। तर्हि त्वां एतत् प्रतिबोधयामि निवेदयामि–हे मुग्धे मूढे। मानं मा कुरु। नोचेत्। इदं तव आननं मुखं। राकापतिः चन्द्रः। जेष्यति–सति माने मुखस्य मलीमसत्वाच्चन्द्रः साम्यं प्राप्स्यति। तव मानापनोदार्थं चिन्ताव्याकुलो मदनः, स्वप्रयत्नवैफल्यान्निस्तेजस्कास्त्वत्सख्यः, प्रियोऽपि प्रणतिपरः–सर्वमेतत्तिष्ठतु, किन्तु मानात्पूर्वं त्वदाननेन सकलङ्कश्चन्द्रो जित आसीत्, अधुना यदि मानमाधत्से तर्हि त्वन्मलिनमुखसादृश्यं भजमानश्चन्द्रस्त्वां जेष्यतीति हितं मे वचनमवधार्य त्यज्यतां मान इति भावार्थः।

पद्यमेतद्रसगङ्गाधरे (पृ. ६५) माधुर्यौजःप्रसादाख्यगुणत्रयाभिव्यञ्जन उदाहृतम् । तथा चोक्तं ग्रन्थकृता—“अत्र सर्वावच्छेदेन प्रसादाभिव्यञ्जकत्वं । अंशभेदेन तु माधुर्यौजोऽभिव्यञ्जकत्वमपि । मनसिजान्तस्य मा कुर्वादेश्च माधुर्याभिव्यक्तिहेतुत्वात् । सख्य इत्यादेरोजोगमकत्वात् । नन्वत्र शृङ्गाराश्रयस्य माधुर्यस्याभिव्यक्तये तदनुकूलास्तु नाम रचना, ओजसस्तु कः प्रसङ्गो यदर्थं तदनुकूलवर्णविन्यास इति चेत् । नायिकामानोपशान्तये कृतानेकयत्नायास्तदीयं हितमुपदिशन्त्याः सख्याः सक्रोधत्वस्य व्यञ्जनीयतया तथाविन्यासस्य साफल्यात्” इति । शार्दूलविक्रीडितं छन्दः ॥ ५२ ॥

अलंकर्तुं कर्णौ भृशमनुभवन्त्या नवरुजं[1]
ससीत्कारं तिर्यग्वलितवदनाया मृगदृशः ।
कराब्जव्यापारानतिसुकृतसारान्रसयतो
जनुः सर्वश्लाघ्यं जयति ललितोत्तंस भवतः ॥ ५३ ॥

१. र. °रुजां । नि०-°रुचं ।

अलंकर्तुमिति ॥ इयं कस्यचित्कामिनीकर्णभूषणं प्रत्युक्तिः । हे ललितोत्तंस रमणीय कर्णभूषण । कर्णौ अलंकर्तुं तव धारणेन भूषयितुं । भृशं अत्यन्तं । नवरुजं नूतनां पीडां । अनुभवंत्याः अलंकाराणां प्रथमधारणे क्लेशः प्रसिद्ध एव । ससीत्कारं सीत्कारपूर्वकं यथा स्यात्तथा । तिर्यग्वलितवदनायाः तिर्यक् वक्रं यथा स्यात्तथा वलितं परिवर्तितं वदनं मुखं यया तस्याः । मृगदृशः हरिणाक्ष्याः नायिकायाः । अतिसुकृतसारान् महतः पुण्यस्य सारान् फलभूतान् । कराब्जव्यापारान् हस्तकमलयोः चेष्टाः । रसयतः आस्वादयतः । भवतः । जनुः जन्म । सर्वश्लाघ्यं सर्वजनैः स्तुत्यं । जयति सर्वोत्कर्षेण वर्तत इत्यर्थः । अत्र नवोढया कामिन्या प्रथममेव क्लेशेन कर्णे धार्यमाणस्योत्तंसस्य वृत्तांतः प्रत्यग्रखंडिताधरकामुकवृत्तांताभेदेन स्थितः । सा हि अधरखंडनकाले नवरुजमनुभवति ससीत्कारं वदनं परावर्तयति नायके करकमलं व्यापारयति । अत्र प्रस्तुते उत्तंसवृत्तांते अप्रस्तुतकामुकवृत्तांतस्यारोपेण समासोक्तिरलङ्कारः । कामिनीविषयः कामुकगतोऽभिलाषश्च व्यज्यते । उदाहृतं पद्यमेतद्रसगङ्गाधरे (पृ० ३७७) समासोक्तौ । शिखरिणीवृत्तम् ॥५३॥

आयातैव निशा निशापतिकरैः कीर्णं[1] दिशामन्तरं[2]
भामिन्यो भवनेषु भूषणगणैरङ्गान्यलंकुर्वते[3]।
मुग्धे[4] मानमपाकरोषि न मनागद्यापि रोषेण ते
हा हा बालमृणालतोऽप्यतितरां[5] तन्वी तनुस्ताम्यति[6] ॥५४॥

१. नि०—पूर्णं। २. बा०— °मन्दिरं। ३. र०— भूषणगणैरुल्लासयन्ति श्रियम्। ४. र०— बाले। ५. र०— °तमां। ६. नि०—तनुः क्षाम्यति।

आयातैवेति। मानिनीं प्रति सखीजनस्योक्तिः। हे **मुग्धे** मूढे। **निशा** रात्रिः। **आयाता एव** तव मानापनोदकरणे इयान् कालो व्यतीतः—इत्यर्थः। तथा च—**दिशां अन्तरं** अन्तरालं। **निशापतिकरैः** चन्द्रकिरणैः। **कीर्णं** व्याप्तम्। एतत्फलत्वेन च—**भामिन्यः** कोपस्वभावा अपि कामिन्यः। **भवनेषु** स्वस्वगृहेषु। प्रियसङ्गमार्थं **भूषणगणैः अङ्गानि अलंकुर्वते** स्वप्रसाधने रता इत्यर्थः। त्वं पुनः **अद्यापि**। **मानं** रूपयौवनादिगर्वं प्रणयकोपं वा। **मनाक्** ईषत्। **न अपाकरोषि** न त्यजसि। **हा हा** इति खेदे। **रोषेण** क्रोधेन। **बालमृणालतः** अभिनवमृणालात्। **अपि**। **तन्वी** कोमला। **ते तनुः** शरीरं। **ताम्यति** म्लानतां भजते। तव प्रसादने रतानामस्माकं रात्रिर्जाता, ज्योत्स्नया चाम्बरं व्याप्तं, अन्याश्च स्त्रियः परित्यक्तकोपाः प्रियमिलनार्थमात्मप्रसाधने लग्नाः परिदृश्यन्ते, त्वं पुनस्तथैव कुपिता तिष्ठसि, हे मुग्धे एवं च कोमलं ते शरीरं म्लानिमापद्यते, अतो मानं त्यजेति भावार्थः। पद्यमेतद्वैदर्भीवृत्तेरुदाहरणत्वेन पठ्यते रसगङ्गाधरे (पृ० ७३)। लक्षणं च तस्यास्तत्रैव—"एभिर्विशेषविषयैः सामान्यैरपि च दूषणै रहिता। माधुर्यभारभङ्गुरसुन्दरपदवर्णविन्यासा॥ व्युत्पत्तिमुद्गिरन्ती निर्मातुर्या प्रसादयुता। तां विबुधा वैदर्भीं वदन्ति वृत्तिं गृहीतपरिपाकाम्॥" इति। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्॥ ५४॥

वाचो माङ्गलिकीः[1]-प्रयाणसमये जल्पत्यनल्पं जने
केलीमन्दिरमारुतायनमुखे विन्यस्तवक्त्राम्बुजा[2]।
निःश्वासग्लपिताधरं परिपतद्बाष्पार्द्रवक्षोरुहा
बाला लोलविलोचना शिव शिव प्राणेशमालोकते ॥५५॥

१. बा०—वाचं माङ्गलिकी। २. नि०—०म्बुजं। ३. र०—निःश्वासग्लपिताधरोपरिपत°।

वाच इति । प्रवत्स्यत्पतिकाया वर्णनमिदम् । **प्रयाणसमये** गमनकाले । प्रियस्येति शेषः । **जने** बन्धुजने । **माङ्गलिकीः** स्वस्त्यादिशब्दयुता मङ्गलफलकाः । **वाचः** गिरः । **अनल्पं** बहु । **जल्पति** सति । **केलीमन्दिरमारुतायनमुखे** केलीमन्दिरस्य क्रीडागृहस्य मारुतायनमुखे वातायनद्वारि । **विन्यस्तवक्त्राम्बुजा** विन्यस्तं स्थापितं वक्त्राम्बुजं मुखकमलं यया सा । **परिपतद्बाष्पार्द्रवक्षोरुहा** परिपतद्भिः बाष्पैः अश्रुभिः आर्द्रौ सिक्तौ वक्षोरुहौ स्तनौ यस्याः सा । **लोलविलोचना** लोले चञ्चले, कातरे इति यावत्, विलोचने नयने यस्याः सा । **बाला** मुग्धा **प्रिया** । **निःश्वासग्लपिताधरं** निःश्वासैः ग्लपितः ग्लानिं प्रापितः, त्यक्तरक्तवर्ण इत्यर्थः, अधरः ओष्ठः यस्मिन् कर्मणि यथा स्यात्तथा । **प्राणेशं** कान्तं । **आलोकते** पश्यति । **शिव शिव** इति खेदे । अत्र नायिका मुग्धा, अत एव प्रयाणकाले पत्युर्बन्धुजनस्य च सांनिध्यं परिहृत्य क्रीडागृहगवाक्षेण तदवलोकनपरा तूष्णीमेव विरहवेदनामनुभवति। पद्यमेतद्रसगङ्गाधरे (पृ० ३४) विप्रलम्भशृङ्गार उदाहृतम् । व्याख्यातं च तत्रैव ग्रन्थकृता—' अत्राप्यालम्बनस्य नायकस्य, निःश्वासाश्रुपातादेरनुभावस्य, विषादचिन्तावेगादेश्च व्यभिचारिणः, संयोगाद्रतिरभिव्यज्यमाना वियोगकालावच्छिन्नत्वाद्विप्रलम्भरसव्यपदेशहेतुः ।' इति । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ५५ ॥

दारिद्र्यं भजते कलानिधिरयं राकाधुना म्लायति
स्वैरं कैरवकाननेषु परितो मालिन्यमुन्मीलति ।
द्योतन्ते हरिदन्तराणि सुहृदां वृन्दं समानन्दति
त्वं चेदञ्चसि काञ्चनाङ्गि वदनांभोजे विकासश्रियम् ॥५६॥

दारिद्र्यमिति । मानिनीं प्रति सख्या उक्तिः । हे **काञ्चनाङ्गि** काञ्चनवर्णं सुवर्णवर्णं अङ्गं शरीरं यस्याः तत्संबुद्धौ । **त्वं वदनांभोजे** मुखकमले । **विकासश्रियं** विकासस्य, स्मितस्येति यावत्, श्रियं शोभां । **चेत्** यदि । **अञ्चसि** धारयसि । तदा **अयं कलानिधिः** चन्द्रः । **दारिद्र्यं** श्रीशून्यत्वं, निष्कलत्वं वा । **भजते** धारयति। **अधुना** अस्मिन्नेव क्षणे । **राका** पूर्णिमा । **म्लायति** म्लाना, हीनज्योत्स्ना भवति । **परितः** समन्तात् । **कैरवकाननेषु** कुमुदवनेषु । **स्वैरं** विना परप्रयत्नं । **मालिन्यं** विकासराहित्यं । **उन्मीलति**

उदितं भवति। हरिदन्तराणि दिशां मध्यवर्तिनो भागाः। द्योतन्ते प्रकाशयुक्ता भवन्ति। तथा च—सुहृदां अस्मादृशां बन्धूनां। बृन्दं समूहः। समानन्दति हृष्यति। हे सुवर्णसदृशगौरशरीरे, यदि मानमपहाय प्रसादसूचकं मन्दस्मितं स्वमुखकमले धारयसि तर्हि न केवलं सखीजनस्याह्लादो दिक्षु प्रसादश्च विस्तीर्णो भविष्यति, अपि तु चन्द्रस्य पूर्णिमायाः कुमुदानां च निःश्रीकत्वमुत्पत्स्यत इति भावार्थः। सूर्यप्रभोदये हि दिक्षु प्रकाशः, कमलबृन्दे विकासः, चन्द्रादिशोभाह्रास उपजायते। एतेन मुखे सूर्यसादृश्यं व्यङ्ग्यम्। मुखे मन्दस्मितानयनसमकालमेव चन्द्रो दारिद्र्यं भजिष्यते—वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वेति लट्। एवमुत्तरत्रापि। हेतुकार्ययोर्यौगपद्याभावेऽप्यत्र तथा वर्णनादतिशयोक्तिरलङ्कारः। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्॥५६॥

पाटीरद्रुभुजङ्गपुङ्गवमुखायाता[२] इवातापिनो[३]
वाता वान्ति दहन्ति लोचनममी ताम्रा रसालद्रुमाः।
एते[४] हन्त किरन्ति कूजितमयं[५] हालाहलं कोकिला
बाला बालमृणालकोमलतनुः प्राणान्कथं रक्षतु ॥ ५७ ॥

१. धा०—पाटीरास्तु। २. र०—°मुखोद्भूता। ३. र०—वपुस्तापिनो। ४. र०—श्रोत्रे। ५. र०—कूजितमिमे।

पाटीरेति। वसन्ते विरहिणीवर्णनम्। पाटीरद्रुभुजङ्गपुङ्गवमुखायाताः पाटीरद्रुः चन्दनतरुः, तस्मिन् भुजङ्गपुङ्गवाः सर्पश्रेष्ठाः, तेषां मुखेभ्यः आयाताः निःसृताः। पुङ्गवशब्देन तेषां महाविषत्वं द्योत्यते। इव। आतापिनः समन्तात् विरहिणीसंतापजनकाः। वाताः वायवः। वान्ति चलन्ति। अमी परितो दृश्यमानाः। ताम्राः रक्तवर्णाः। रसालद्रुमाः आम्रवृक्षाः। वसन्ते ताम्रपल्लवैराम्राणामाच्छादितत्वात्। लोचनं दहन्ति नेत्रयोरुद्वेगजनका इत्यर्थः। हन्त इति खेदे। एते कोकिलाः। कूजितमयं कूजितरूपं। हालाहलं कालकूटं। किरन्ति वर्षन्ति। सत्येतादृशेऽनर्थसंपाते—बालमृणालकोमलतनुः नवमृणालसदृशकोमलशरीरा। बाला युवतिः। कथं प्राणान् रक्षतु जीवतु। विरहावस्थायामेकैकमप्यनर्थाय, किन्त्वत्र भयंकराशीविषफूत्कारवद्दुःसहा दक्षिणानिलाः, अभिनवपल्लवभराचिता आम्राः, कालकूटवद्भृशमुद्वेजकाः कोकिलरवाः, त्रयोऽपि मिलित्वा बालाप्राणनाशायोद्युक्ता

इति भावः। समुच्चयालङ्कारोदाहरणे पठ्यते पद्यमिदं रसगङ्गाधरे (पृ. ४९१)। 'युगपत्पदार्थानामन्वयः समुच्चयः' इति लक्षणं च तत्रैव। अत्र त्रयोऽपि पदार्था जीवनाशार्थमापतन्तोऽरमणीयाः। शार्दूलविक्रीडितं छन्दः॥ ५७॥

आयातैव निशा मनो मृगदृशामुन्निद्रमातन्वती
मानो मे कथमेष संप्रति निरातङ्कं हृदि स्थास्यति।
ऊहापोहमिमं सरोजनयना यावद्विधत्तेतरां
तावत्कामनृपातपत्रसुषमं बिम्बं बभासे विधोः॥ ५८॥

आयातैवेति। कस्याश्चिद् विगलन्मानाया उक्तिरियम्। मृगदृशां हरिणाक्षीणां। मनः। उन्निद्रं दीप्ताभिलाषं। आतन्वती कुर्वती। निशा रात्रिः। आयातैव आगता एव। एष मे मानः। संप्रति अधुना। निरातङ्कं निःशङ्कं। कथं हृदि स्थास्यति। सरोजनयना कमलनयना नायिका। इमं। ऊहापोहं तर्कवितर्कं। यावत् विधत्तेतरां कुरुते। तावत्। कामनृपातपत्रसुषमं कामनृपस्य मदननृपतेः आतपत्रस्य छत्रस्य सुषमा शोभा इव सुषमा यस्य तत्। विधोः चन्द्रस्य। बिम्बं मण्डलं। बभासे प्रकाशितमभूत्। 'अत्र रात्रिसंनिधानादपि सिद्ध्यतो मानविनाशस्य चन्द्रोदयादनायासेन सिद्धिः।' (रसगङ्गाधर, पृ० ४९२) समाधिरलङ्कारः। तल्लक्षणं च—'एककारणजन्यस्य कार्यस्याकस्मिककारणान्तरसमवधानाहितसौकर्यं समाधिः।' शार्दूलविक्रीडितं छन्दः॥ ५८॥

प्रभातसमयप्रभां प्रणयिनि[1] ह्नुवाना रसा-
दमुष्य निजपाणिना दृशममीलयल्लीलया[2]।
अयं तु[3] खलु पद्मिनीपरिमलालि[4]पाटच्चरै
रवेरुदयमध्यगादधिकचारु तैर्मारुतैः[5]॥ ५९॥

१. नि०—प्रणयिनी। २. र०—नयनाम्बुजं सपदि पाणिनामीलयत्। ३. र०—अनेन। बा०—अयं नु। ४. बा०—°लाद्रिपाट°। ५. र०—समीरशिशुकैश्चिरादनुमितो दिनेशोदयः।

प्रभातेति। प्रणयिनि प्रियतमे। रसात् रागात्, प्रेम्णः, हेतोः। प्रभातसमयप्रभां प्रातःकालीनसूर्यकान्तिं। ह्नुवाना गोपयन्ती। काचिन्ना-

यिका निजपाणिना स्वहस्तेन । लीलया कुतूहलेन । अमुष्य स्वप्रियस्य । दृशं दृष्टिं । अमीलयत् आच्छादयामास । अयं प्रकृतनायकः । तु । खलु निश्चयेन । पद्मिनीपरिमलालिपाटच्चरैः पद्मिनीनां कमलिनीनां परिमलस्य गन्धस्य आलीनां पंक्तीनां पाटच्चरैः तस्करैः । तैः पूर्वानुभूतैः । मारुतैः वायुभिः । रवेः सूर्यस्य । उदयं । अधिकचारु अतिसम्यक् यथा स्यात्तथा । अध्यगात् अज्ञासीत् । काचिन्नायिका उषसि स्वप्रियतमस्य प्रभातदर्शनं वारयितुमिच्छन्ती तस्य नयने स्वहस्तेनाच्छादितवती, किन्तु कमलगन्धवाहिभिः पवनैस्तस्य सूर्योदयज्ञानमभूत्, सूर्योदये कमलानां विकासादिति भावः । इष्टाप्राप्तिजन्योऽत्र विषमालङ्कारः । 'अननुरूपसंसर्गो विषमम्' इति रसगङ्गाधरे लक्षयित्वेममलङ्कारं पद्यं चैतदुदाहृत्य (पृ० ४४६) ग्रन्थकृदाह— 'अत्र प्रियतमकर्तृकप्रभातविषयकज्ञानाभावः कामिन्याः सुखसाधनतयेष्टः । स च तया साध्यमानोऽपि न सिद्ध इतीष्टाप्राप्तिरेव । यद्वा तादृशज्ञानं तस्या दुःखसाधनम्, तन्निवृत्तिरूपं चेष्टं साध्यमानमपि न [त] थेति सैव । एवं च द्विप्रकारापीष्टाप्राप्तिरेवात्र संभवति ।' पृथ्वीवृत्तम् ॥ ५९ ॥

विदूरादाश्चर्यस्तिमितमथ किंचित्परिचया—
दुदञ्चच्चाञ्चल्यं तदनु परितः स्फारितरुचि ।
गुरूणां संघातं[1] सपदि मयि याते समजनि
त्रपाघूर्णत्तारं नयनमिह सारङ्गजदृशः[2] ॥ ६० ॥

१. नि० र०–संघाते । २. र०–नयनयुगमिन्दीवरदृशः ।

विदूरादिति । अत्र कश्चित्सखायं प्रति क्वचिदनपावृते स्थलविशेषे गुरूञ्शुश्रूषमाणायाश्चिरप्रोषितमसंभावितागमनं प्रियमकस्मादवलोकितवत्याः प्रियाया नयनव्यापारं वर्णयति । सारङ्गजदृशः सारङ्गो हरिणस्तस्माज्जायत इति सारङ्गजो मृगपोतस्तद्वद् दृग् दृष्टिर्यस्याः तस्याः, मत्प्रियायाः । नयनं नेत्रं । विदूरात् दूरतो मद्दर्शनात् । आश्चर्यस्तिमितं कथमयमकस्मादद्य संप्राप्त इत्याश्चर्येण निश्चलं । अथ ततः । किंचित्परिचयात् मयीषन्निकटवर्तिनि जाते सम्यग्दर्शनात् । उदञ्चच्चाञ्चल्यं प्राप्तचाञ्चल्यं औत्सुक्येन तरलतां प्राप्तं । तदनु तदनंतरं । परितः समन्ततः । स्फारितरुचि स्फारिता वृद्धिं प्रापिता रुचिः कान्तिर्यस्य, हर्षोद्रेकात् विकसितमित्यर्थः । इह अत्र । मयि

गुरूणां पूज्यानां । संघातं समूहं । याते सति । सपदि झटिति । त्रपाघूर्णत्तारं त्रपया लज्जया घूर्णन्ती भ्रमन्ती तारा कनीनिका यस्य तादृशं । समजनि संजातम् । अत्र क्रमेण नायिकागतनयनविकारवर्णनम्—दूरतो विलोकिते, अतर्कितागमनात् साश्चर्यं, ईषत्संनिधाने समुत्सुकतया चञ्चलं, तदनन्तरं हर्षाद्विकसितं, गुरुसांनिध्यमागते च सलज्जमभूदिति भावार्थः । अत्र क्रमेणानेकविकाराणां स्तिमितत्वादीनां नयनरूप एकस्मिन्नधिकरणे वर्णनात्पर्यायालङ्कारः । उदाहृतं चैतत्पद्यं रसगङ्गाधरे (पृ. ४७९) पर्यायालङ्कारे । तल्लक्षणं च तत्रैव—' क्रमेणानेकाधिकरणकमेकमाधेयमेकः पर्यायः । क्रमेणानेकाधेयकमेकमधिकरणमपरः । ' शिखरिणी छन्दः ॥ ६० ॥

कपोलावुन्मीलत्पुलकनिकुरम्बौ[1] मयि मनाङ्
मृशत्यन्तः[2] स्मेरस्तबकितमुखाम्भोरुहरुचः ।
कथंकारं शक्याः परिगदितुमिन्दीवरदृशो
दलद्द्राक्षानिर्यद्रसभरसपक्षा[4] भणितयः ॥ ६१ ॥

१. शे. वै०—°लसत्पुलकपाली । २. नि०—स्पृशत्यन्तः । ३. बा०—लसत् । ४. बा०—°समच्छा ।

कपोलाविति ॥ नायकोक्तिरियम् । उन्मीलत्पुलकनिकुरम्बौ उन्मीलन् उद्गच्छन्, मत्सांनिध्येन चेष्टया वा प्रादुर्भवन्, पुलकस्य रोमाञ्चस्य, निकुरम्बः निचयः ययोः तौ नायिकायाः कपोलौ । मयि । मनाक् ईषत् । मृशति स्पृशति सति । अन्तःस्मेरस्तबकितमुखाम्भोरुहरुचः अन्तः स्मेरस्य ईषद्धास्ययुक्तस्य, अत एव स्तबकितस्य ईषद्विकसितस्येव मुखाम्भोरुहस्य मुखकमलस्य रुक् कान्तिः यस्याः तस्याः नायिकायाः । अत्र नायिकाया नातिस्फुटस्मितयुक्तं वदनं, ईषद्विकसितेन कमलेनोपमीयते । अर्धविकसितं च कुसुमं, सम्यग्विकसितकुसुमानां गुच्छेन तुल्यं भवतीत्यत्र स्तबकितशब्दप्रयोगः । इन्दीवरदृशः नीलोत्पलतुल्यनयनायाः, तस्याः नायिकायाः । दलद्द्राक्षानिर्यद्रसभरसपक्षाः दलन्ती अत्यन्तपरिपाकेन स्वयमेव प्रस्फुटन्ती या द्राक्षा, तस्याः निर्यन् बहिर्गच्छन् यो रसभरः रससमूहः, तस्य सपक्षाः सदृशाः । अत्यन्तमधुरा इति यावत् । भणितयः वचनानि । परिगदितुं वर्णयितुं । कथंकारं केन प्रकारेण । शक्याः । मत्संनिधानेन सञ्जातरोमाञ्चौ

प्रियाकपोलौ यदाहं स्पृष्टवान्, तदेषद्धास्ययुक्तेन वदनेन यानि यानि मधुराणि वचांसि प्रिया जगाद, तानि वर्णयितुमशक्यानीति भावार्थः। अत्र स्पर्शात्पूर्वमपि रोमाञ्चोद्गमो नायिकाया नायके प्रेमातिशयं द्योतयति। स्पर्शानन्तरं च सहजमधुरोद्गारोऽप्यनुरागातिशयपोषकः। शिखरिणी वृत्तम् ॥ ६१ ॥

राजानं जनयांबभूव सहसा जैवातृक त्वां तु यः
सोऽयं कुण्ठितसर्वशक्तिनिकरो[1] जातो जरातो विधिः।
संप्रत्युन्मदखञ्जरीटनयनावक्त्राय नित्यश्रिये[2]
दाता राज्यमखण्डमस्य जगतो धाता नवो मन्मथः ॥ ६२ ॥

१. बा०—°शक्तिविभवो। २. बा०—नयनावक्त्रारविन्दश्रिये।

राजानमिति ॥ कस्यचिच्चन्द्रं प्रत्युक्तिः। हे जैवातृक चन्द्र। यः विधिः ब्रह्मा। त्वां राजानं नृपं, सौन्दर्यातिशयात्सर्वश्रेष्ठम्। द्विजराजपदाच्चन्द्रस्य राजत्वमपि प्रसिद्धम्। सहसा अविचारेणैव। जनयांबभूव उत्पादयामास। सोऽयं एतादृशाविमृश्यकारी। जरातः वार्धक्येन। कुण्ठितसर्वशक्तिनिकरः कुण्ठितः प्रतिहतः सर्वासां शक्तीनां निकरः समूहो यस्य। वृद्धत्वाल्लुप्तसकलसामर्थ्यः। जातः। अतो नास्मादन्यत्किंचिन्नूतनं निर्माणमाशास्यते। संप्रति अधुना। मन्मथः मदनः। नवो धाता नूतनः विधिः। अस्य जगतः। अखण्डं समग्रं। राज्यं सौन्दर्यश्रेष्ठत्वं। नित्यश्रिये। सततशोभायै। उन्मदखञ्जरीटनयनावक्त्राय उन्मदः उन्मत्तः खञ्जरीटः पक्षिविशेषः तस्य नयने इव नयने यस्या नायिकायाः, तस्याः वक्त्राय मुखाय। दाता दास्यति। 'अयं चन्द्रः सर्वश्रेष्ठसौन्दर्यः' इति मत्वा, विमर्शं विनैव यो ब्रह्मा, हे चन्द्र, त्वां राजानमकार्षीत्, सोऽस्मद्भाग्यवशाद्वृद्धावस्थां प्राप्तः सन् प्रतिहतसकलसामर्थ्यो जातः। अन्यथा पुनरप्यसमीक्ष्यैवान्यत्किंचिद्विरचयेत्। अधुना नवो धाता मदनः संततशोभायुक्तायास्मै नायिकावदनायाखिलभुवनचक्रवर्तित्वं दास्यति। चन्द्रो वृद्धिक्षययुक्तो रात्रावेव च रमणीयः, कान्तावदनं तु सर्वदैव रमणीयमिति व्यतिरेकालङ्कारो ध्वन्यते। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ६२ ॥

आविर्भूता यदवधि मधुस्यन्दिनी नन्दसूनोः
कान्तिः काचिन्निखिलनयनाकर्षणे कार्मणज्ञा[1]।

श्वासो दीर्घस्तदवधि मुखे पाण्डिमा गण्डमूले
शून्या वृत्तिः कुलमृगदृशां चेतसि प्रादुरासीत् ॥ ६३ ॥

१. बा०—°नयनाकर्षणी कर्मणि ज्ञा ।

आविर्भूतेति । यदवधि यद्दिनादारभ्य । नंदसूनोः भगवतः श्रीकृष्णस्य । मधुस्यंदिनी माधुर्यस्राविणी, अत्यन्तमनोहारिणीति यावत् । निखिलनयनाकर्षणे निखिलानां, अखिलानां जगतामिति भावः । नयनाकर्षणे दृष्टिविलोभने । कार्मणज्ञा कार्मणं मन्त्रतन्त्रादि, तज्ज्ञा । वशीकरणादिमन्त्रज्ञेति यावत् । काचित् अनिर्वचनीया । कान्तिः शोभा । आविर्भूता प्रकटीभूता । तदवधि तद्दिनादारभ्य । कुलमृगदृशां कुलस्त्रीणां, तासां चित्ताकर्षणस्य दुष्करत्वात् मुखे दीर्घः श्वासः, दुःखस्यासह्यत्वात् । गण्डमूले कपोले च । पाण्डिमा पाण्डुत्वं, विवर्णत्वमिति यावत् । चेतसि हृदये । शून्या यथोक्तप्रयोजनरहिता । वृत्तिः व्यापारः । प्रादुरासीत् बभूव । भगवतोऽनिर्वचनीया शोभा वशीकरणादिमन्त्रवेत्त्रा तान्त्रिकेण तुल्यं निखिलजगतां दृष्टिविलोभने तदाकर्षणे च समर्था । यदारभ्य सा कुलस्त्रीणां दृष्टिपथमायाता तदारभ्यैव ता दीर्घं निश्वसन्ति विवर्णमुख्यश्च तत्तदुचितव्यापारशून्यास्तिष्ठन्तीति भावार्थः । विप्रलम्भशृङ्गारोऽत्र व्यङ्ग्यः । उदाहृतं च पद्यमेतद्रसगङ्गाधरे (पृ० ३४)। मन्दाक्रान्ता वृत्तम् ॥ ६३ ॥

प्रसङ्गे गोपानां गुरुषु[१] महिमानं[२] यदुपते—
रुपाकर्ण्य स्विद्यत्पुलकितकपोला कुलवधूः ।
विषज्वालाजालं झटिति[३] वमतः पन्नगपतेः
फणायां साश्चर्यं कथयतितरां ताण्डवविधिम् ॥ ६४ ॥

१. नि०—यदुषु । २. नि०—बहुमानं । ३. र०—झगिति ।

प्रसङ्ग इति । प्रसङ्गे कालियाख्यसर्पदमनस्य कथावसरे । गोपानां गुरुषु वृद्धगोपानां समीपे । यदुपतेः श्रीकृष्णस्य । महिमानं शौर्यमहत्त्वं । उपाकर्ण्य श्रुत्वा । स्विद्यत्पुलकितकपोला स्विद्यंतौ स्वेदयुक्तौ पुलकितौ च कपोलौ यस्याः सा । कुलवधूः अभिजातकुलाङ्गना गोपवधूः । झटिति सपदि । विषज्वालाजालं विषस्य ज्वालाः अर्चींषि तासां जालं समूहं । वमतः उद्गिरतः । पन्नगपतेः सर्पराजस्य कालियस्य । फणायां । ताण्डव-

विधिं नृत्यप्रकारं, यदुपतेरिति भावः। साश्चर्यं विस्मयेन सह। कथयतितराम्। काचिद्गोपवधूः वृद्धसमीपे स्थिता श्रीकृष्णस्य कालियमर्दनावसरे वर्ण्यमानं माहात्म्यमुपश्रुत्य संजाताभिलाषाभूत्; प्रियतमगुणाकर्णनेन स्वेदपुलकरूपयोः सात्त्विकभावयोरुदयश्च तस्याः शरीरेऽभूत्; मा नाम च तदवस्थादर्शनेन तस्याः श्रीकृष्णे गूढप्रेमाविर्भावः स्यादिति तद्गोपनाय सा 'आश्चर्यं, आश्चर्यं, कथं नाम तादृशतीक्ष्णविषमुद्गिरतः कालियसर्पस्य फणायां सहेलं नृत्यमिवाकरोत् कृष्णः' इत्याश्चर्यं प्रकटयतीति भावः। पद्यमिदमवहित्थाख्यस्य व्यभिचारिभावस्य लक्षण उदाहृतं रसगङ्गाधरे (पृ. ८९)। तल्लक्षणं च तत्रैव–'व्रीडादिभिर्निमित्तैर्हर्षाद्यनुभावानां गोपनाय जनितो भावविशेषोऽवहित्थम्' इति। शिखरिणीवृत्तम्॥ ६४॥

कैशोरे वयसि क्रमेण तनुतामायाति तन्व्यास्तना—
वागामिन्यखिलेश्वरे रतिपतौ तत्कालमस्याज्ञया।
आस्ये पूर्णशशाङ्कता नयनयोस्तादात्म्यमम्भोरुहां
किं चासीदमृतस्य भेदविगमः साचिस्मिते तात्त्विकः[1] ॥६५॥

१. नि०–सर्वदा।

कैशोर इति। तन्व्याः कृशाङ्ग्याः। कैशोरे वयसि बाल्यावस्थायां। "'कैशोरमापञ्चदशं' इत्यभियुक्तोक्तेर्दशवर्षोत्तरपञ्चदशवर्षपरिसमाप्तिपर्यन्तमित्यर्थः" इत्यच्युतरायः। क्रमेण। तनुतां कृशतां, ह्रासमिति यावत्। आयाति आगच्छति सति। तथा। अखिलेश्वरे सर्वस्वामिनि, अनुल्लंघनीयाज्ञ इत्यर्थः। रतिपतौ कामदेवे। तनौ शरीरे। आगामिनि आगमिष्यति सति। अस्य मदनस्य। आज्ञया। तत्कालं तत्क्षणं। अस्याः तन्वङ्ग्याः आस्ये मुखे। पूर्णशशाङ्कता पूर्णचन्द्रत्वं। नयनयोः अंभोरुहां कमलानां। तादात्म्यं अभेदः। किं च अपि च। साचिस्मिते ईषद्धसिते। अमृतस्य तात्त्विकः यथार्थः। भेदविगमः भेदराहित्यं, तादात्म्यमित्यर्थः। आसीत् प्रादुरभवत्। यथैव बाल्यावस्थातिक्रमोऽभूत् तथैव तस्याः कृशाङ्ग्या वदनं पूर्णचन्द्रसदृशं, नेत्रे कमलतुल्ये, हसितं चामृतसममभूदिति भावः। अत्र मुखनेत्रहसितानामुपमेयानां चन्द्रकमलामृतोपमानैरभेदसंदर्शनाद्रूपकमल-

ङ्कारः। उदाहृतं चैतत्पद्यं रसगङ्गाधरे (पृ. २४२) रूपकालङ्कारप्रसङ्गे। शार्दूलविक्रीडितं छन्दः॥ ६५॥

शयिता शैवलशयने सुषमाशेषा नवेन्दुलेखेव।
प्रियमागतमपि सविधे सत्कुरुते मधुरवीक्षणैरेव[1]॥ ६६॥

१. नि०-°वीक्षणेनैव।

शयितेति॥ विरहिण्यवस्थावर्णनम्। **शैवलशयने** शैवलं जलनीली। तस्य शयने शय्यायाम्। विरहाग्निशान्त्यर्थं शीतलैव शय्या युक्ता। **शयिता** संविष्टा। अत एव-**नवेन्दुलेखा इव** नवश्चासाविन्दुः प्रतिपच्चन्द्रः। तस्य लेखा कला। प्रतिपदि चन्द्रस्यैकैव कला भवति। यथा स क्षीणो दृश्यते, तथा नायिकापि प्रियविरहात् कृशा दृश्यते। अत एव-**सुषमाशेषा** सुषमा परमा-शोभा। सा एव शेषो यस्याः सा। लावण्यमात्रशेषा। एतेन नितरां कृशेति गम्यते। **सविधे** निकटे। **आगतं** उपस्थितम्। **अपि प्रियं** नायकम्। **मधुरवीक्षणैः** प्रीतियुक्तैरवलोकनैः। **एव**। न तु प्रत्युत्थानादिभिः। **सत्कुरुते** अभिनन्दयति। काचिन्नायिका प्रियविरहाद्धेतोरत्यन्तं कृशा सती शैवल-शय्यामधिशेते। सा च क्षीणबला नितरां शैथिल्यमापन्ना च तथा दुःखविशेष-मनुभवति यथा विरहान्तकरं नायकं समीपागतमपि मधुरावलोकनैरेवाभि-नन्दयति, न प्रत्युत्थानालिङ्गनादिभिरिति भावः। पद्यमिदं रसगङ्गाधरे (पृ० ८०) ग्लान्याख्यस्य व्यभिचारिभावस्योदाहरणे पठ्यते। ग्लानिलक्षणं च तत्रैव—"अधिव्याधिजन्यबलहानिप्रभवो वैवर्ण्यशिथिलाङ्गत्वदृग्भ्रमणादि-हेतुर्दुःखविशेषो ग्लानिः" इति। **उपमालङ्कारः**। गीतिर्वृत्तम्॥ ६६॥

विरहेण विकलहृदया विलपन्ती दयित दयितेति।
आगतमपि तं[1] सविधे परिचयहीनेव वीक्षते बाला॥ ६७॥

१. नि०-सा।

विरहेणेति॥ विरहिण्यवस्थावर्णनम्। **विरहेण** प्रियस्येति शेषः। **विकलहृदया** विकलं विह्वलं हृदयं चित्तं यस्याः सा। हे **दयित** प्रिय। हे **दयित** प्रिय। **इति विलपन्ती** व्याक्रोशन्ती। **बाला** ऊनषोडशवर्षा मुग्धे-त्यर्थः। **तं** दयितम्। **सविधे** निकटे। **आगतमपि** प्राप्तमपि। **परिचयहीना इव** तमजानन्तीव। **वीक्षते** पश्यति। मुग्धावस्था काचिन्नायिका वियोगे

प्रियनामोच्चारणं कुर्वाणैतादृशं दशान्तरं प्राप्ता यन्निकटसमागतमपि प्रियं न प्रत्यभिजानातीति भावः। पद्यमिदं रसगङ्गाधरे (पृ० ७९) मोहाख्यस्य व्यभिचारिभावस्योदाहरणे पठ्यते। तल्लक्षणं च तत्रैव—"भयवियोगादिप्रयोज्या वस्तुतत्त्वानवधारिणी चित्तवृत्तिर्मोहः" इति। आर्यावृत्तम्॥ ६७॥

अधरद्युतिरस्तपल्लवा मुखशोभा शशिकान्तिलङ्घिनी।
तनुरप्रतिमा च[1] सुभ्रुवो न विधेरस्य कृतिं विवक्षति॥ ६८॥

१. बा०—तनुरप्रतिमात्र।

अधरेति॥ सुभ्रुवः शोभने भ्रुवौ यस्याः सा सुभ्रूः। तस्याः। अधरद्युतिः अधरस्य द्युतिः कान्तिः। अस्तपल्लवा अस्ताः निरस्ताः दूरीकृताः पल्लवाः किसलयानि यया सा। अधरः पल्लवानां रक्ततामतिशेत इत्यर्थः। मुखशोभा आस्यकान्तिः। शशिकान्तिलङ्घिनी शशिनः चन्द्रस्य कान्तिं लङ्घते अतिक्रामतीत्यर्थः। चन्द्रादप्यधिकमनोहारिणीति भावः। तनुः शरीरं चास्याः। अप्रतिमा नास्ति प्रतिमा सादृश्यं यस्याः सा। एवंभूता नायिकेयम्। अस्य प्रसिद्धस्य। विधेः ब्रह्मणः। कृतिं सृष्टिं। न विवक्षति वक्तुमिच्छति। अस्या नायिकाया अधरः किसलयेभ्योऽपि रक्ततरः, मुखं चन्द्रादपि सुन्दरतरम्, शरीरं चानुपमसौन्दर्यम्। एवं नेयं जगत्स्रष्टुर्ब्रह्मणः सृष्टिरपि त्वन्यस्य कस्यचिदिति भावः। रसगङ्गाधरे (पृ० ८२) उत्तरार्धं 'अकृतप्रतिमा तनुः कृता विधिना कस्य कृते मृगीदृशः' इति पठित्वा पद्यमिदं चिन्ताख्यस्य व्यभिचारिभावस्योदाहरणे दीयते। अतिशयोक्तिरलङ्कारः। आर्यावृत्तम्॥ ६८॥

व्यत्यस्तं लपति क्षणं क्षणमहो मौनं समालम्बते
सर्वस्मिन्विदधाति किं च विषये दृष्टिं निरालम्बनाम्।
श्वासं दीर्घमुरीकरोति न मनागङ्गेषु धत्ते धृतिं
वैदेहीविरहव्यथाविकलितो हा हन्त लङ्केश्वरः॥ ६९॥

व्यत्यस्तमिति॥ हा हन्त इति खेदातिशयसूचकं पदद्वयम्। वैदेहीविरहव्यथाविकलितः सीताविरहाकुलः। लङ्केश्वरः रावणः। क्षणं व्यत्यस्तं विपरीतं, असंबद्धं वा। लपति भाषते। अहो इत्याश्चर्ये। क्षणं मौनं समालम्बते मूको भवति। किं च। सर्वस्मिन् विषये पदार्थजाते।

निरालम्बनां शून्यां दृष्टिं विदधाति करोति। दीर्घं श्वासं उरीकरोति अङ्गीकरोति मुञ्चतीत्यर्थः। अङ्गेषु हस्तपादादिषु गात्रेषु। धृतिं धैर्यं, अनवसादमिति यावत्। मनाक् ईषदपि। न धत्ते न धारयति। स्पष्टो भावः। पद्यमिदं रसगङ्गाधरे (पृ. १०१) विप्रलम्भाभासोदाहरणे पठ्यते। उक्तं च तत्र "अत्र सीतालम्बनेयं लङ्केशगता विप्रलम्भरतिरनुभयनिष्ठतया ज्ञातृरूपत्नीविषयकतया चाभासतां गता, व्यस्यस्तं लपतीत्यादिभिरुक्तिभिर्व्यज्यमानैरुन्मादश्रममोहचिन्ताव्याधिभिस्तथैवाभासतां गतैः प्राधान्येन परिपोष्यमाणा ध्वनिव्यपदेशहेतुः" इति। अत्र लङ्केश्वरस्यैकस्य कर्तुर्लपतीत्याद्याभिरनेकाभिः क्रियाभिरभिसम्बद्धत्वाद्दीपकाख्योऽलङ्कारः। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्॥६९॥

उदितं मण्डलमिन्दो रुदितं सद्यो वियोगिवर्गेण।
मुदितं च सकलललनाचूडामणिशासनेन मदनेन॥ ७०॥

उदितमिति॥ चन्द्रोदयसमयवर्णनम्। इन्दोः चन्द्रस्य। मण्डलं बिम्बम्। उदितम्। सद्यः चन्द्रोदयसमकालमेव। वियोगिवर्गेण वियोगिनां विरहिणां वर्गेण समूहेन। रुदितं रोदनं कृतम्। चन्द्रोदये विरहस्यासह्यत्वात्। सकलललनाचूडामणिशासनेन सकलानां सर्वासां ललनानां चूडामणिः शिरोभूषणं तथाभूतं शासनं आज्ञा यस्य तेन। मदनेन कामेन। मुदितं प्रहृष्टम्। रुदितं मुदितमित्युभयत्रापि भावे क्तः। चन्द्रोदये जातमात्र एव विरहिणो रुदिताः, नारीष्वप्रतिहतशासनः कामदेवश्च प्रहृष्ट इति भावः। अत्र 'उदितं' 'रुदितं' 'मुदितं' इति तिसृणां युगपदेवेन्दुवियोगिमदनैर्भिन्नैर्धर्मिभिरन्वयात् समुच्चयाख्योऽलङ्कारः। उदाहृतं चैतत्पद्यमुत्तरार्धे सकलललनास्थाने सकलयुवजनेति पाठभेदेन समुच्चयालङ्कारप्रसङ्गे (रसगङ्गाधरे, पृ. ४९०)। तल्लक्षणं च तत्रैव—'युगपत्पदार्थानामन्वयः समुच्चय' इति। अनेन च समुच्चयेन 'कार्यकारणपौर्वापर्यविपर्ययात्मिकातिशयोक्तिः' (रसगङ्गाधर, पृ. १३६) ध्वन्यते। अत्र चन्द्रोदयः कारणं वियोगिरोदनमदनमोदने च कार्ये। किन्तूत्तरकालभाविनोरप्येतयोश्चन्द्रोदयसमकालभावित्ववर्णनम्। अत एव कार्यकारणपौर्वापर्यविपर्ययः। गीतिवृत्तम्॥ ७०॥

इदमप्रतिमं पश्य सरः सरसिजैर्वृतम्।
सखे मा जल्प नारीणां नयनानि दहन्ति माम्॥ ७१॥

इदमिति ॥ सरस्तटगतयोर्मित्रयोरालापोऽयम्। हे सखे। इदं पुरोवर्ति। सरसिजैः कमलैः। वृतं चितम्। अप्रतिमं नास्ति प्रतिमा उपमानं यस्य तत्। सरः पश्य। द्वितीयः सखा ब्रूते–हे सखे, इदमप्रतिममित्यादि मा जल्प मा भण। यतः नारीणां स्त्रीणाम्। नयनानि मां दहन्ति। एकेन मित्रेण प्रफुल्लकमलं सरो दर्शितो द्वितीयः सुहृत् कमलैस्तत्सदृशनारीनेत्रस्मृतियुक्तो भूत्वा प्रथमं वारयतीति भावः। पद्यमिदमुदाहृतं रसगङ्गाधरे स्मरणालङ्कारध्वनौ (पृ. २२२)। अनुष्टुप्वृत्तम् ॥ ७१ ॥

मुञ्चसि नाद्यापि रुषं भामिनि मुदिरालिरुदियाय।
इति सुदृशः प्रियवचनैरपायि नयनाब्जकोणशोणरुचिः ॥७२॥

मुञ्चसीति ॥ रुष्टां नायिकां प्रति नायकस्योक्तिः। हे भामिनि मानशीले। इयं मुदिरालिः मुदिराणां मेघाणां आलिः पङ्क्तिः। उदियाय उदयं प्राप्ता। त्वं अद्यापि अधुनापि। रुषं क्रोधं। न मुञ्चसि। मेघोदयस्य कामोद्दीपकत्वान्नाधुना कोपस्त्वया कार्य इति भावः। इति इत्थम्। प्रियवचनैः कान्तालापैः। सुदृशः शोभननेत्रायाः नायिकायाः। नयनाब्जकोणशोणरुचिः नयने अब्जे कमले इव तयोः कोणयोः प्रान्तभागयोः शोणा रक्ता रुचिः कान्तिः। अपायि पीता। सत्यपि मेघोदये त्वं कुपितासीति प्रियवचनमाकर्णयन्त्या नायिकाया रोषो निःशेषतां गत इति भावः। पद्यमिदं भावशान्त्युदाहरणे रसगङ्गाधरे (पृ० १०२) पठ्यते। 'भावस्य प्रागुक्तरूपस्य शान्तिर्नाशः' इति लक्षणानन्तरं ग्रन्थकृत्तत्रैवाह "इह तादृशप्रियवचनश्रवणं विभावः। नयनकोणगतशोणरुचेर्नाशः, तदभिव्यक्तः प्रसादो वानुभावः। उत्पत्तिकालावच्छिन्नो रोषनाशो व्यङ्ग्यः" इति ॥ उद्गीतिवृत्तम् ॥ ७२ ॥

आलोक्य सुन्दरि मुखं तव मन्दहासं
नन्दत्यमन्दमरविन्दधिया मिलिन्दाः।
किं चा[1]सिताक्षि मृगलाञ्छनसम्भ्रमेण
चञ्चूपुटं चटुलयन्ति चिरं चकोराः ॥ ७३ ॥

१. बा०–किं वासिताक्षि। र०–किं चालि पूर्णमृग°।

आलोक्येति ॥ हे सुन्दरि। मिलिन्दाः भ्रमराः। तव मन्दहासं मृदुहास्ययुक्तम्। मुखं आलोक्य। अरविन्दधिया कमलबुद्ध्या। अमन्दं

अत्यन्तम् । नन्दन्ति हृष्यन्ति । किं च । हे असिताक्षि असिते कृष्णे अक्षिणी यस्याः सा, तत्सम्बुद्धौ । मृगलाञ्छनसम्भ्रमेण चन्द्रभ्रान्त्या । चकोराः । चञ्चूपुटं चिरं बहुकालपर्यन्तम् । चटुलयन्ति चपलयन्ति । हे भामिनि मृदुहास्ययुक्तं तवाननं दृष्ट्वा भ्रमराणां कमलभ्रमो जायते चकोराणां च चन्द्रभ्रम इति भावः । अत्रैकस्यैव मुखस्य मिलिन्दैः कमलमिति चकोरैश्च मृगलाञ्छनोऽयमिति ग्रहणादुल्लेखालङ्कारः । स च भ्रान्तिमता मिश्रितः । उदाहृतं चैतत्पद्यं रसगङ्गाधरे (पृ० २७२) उल्लेखालङ्कारप्रसङ्गे । तल्लक्षणं च तत्रैव—" एकस्य वस्तुनो निमित्तवशाद्यदनेकैर्ग्रहीतृभिरनेकप्रकारकं ग्रहणं तदुल्लेखः " इति ॥ वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ ७३ ॥

स्मितं नैतत्किन्तु प्रकृतिरमणीयं विकसितं
मुखं ब्रूते को वा[1] कुसुम[2]मिदमुद्यत्परिमलम् ।
स्तनद्वन्द्वं मिथ्या कनकनिभमेतत्फलयुगं
लता रम्या सेयं भ्रमरकुलनम्या[3] न रमणी ॥ ७४ ॥

१. र०—मूढः । २. र० कुमुद° । ३. बा० °कुलरम्या ।

स्मितमिति ॥ एतत् स्मितं मृदुहसितम् । न । किन्तु । प्रकृतिरमणीयं प्रकृत्या स्वभावेन रमणीयं सुन्दरम् । विकसितं विकासः । कः वा इदं मुखं इति ब्रूते कथयति । इदं उद्यत्परिमलं उद्यन् उद्गच्छन् परिमलः आमोदः यस्मात् । तादृशं कुसुमं पुष्पम् । इदं स्तनद्वन्द्वं विद्यत इति यदि कश्चिद्ब्रवीति तत् मिथ्या अलीकम् । एतत् कनकनिभं सुवर्णसदृशम् । फलयुगं फलद्वन्द्वम् । सा इयं रमणी नारी न किन्तु भ्रमरकुलनम्या भ्रमरकुलैः नमयितुं शक्या । लता । स्पष्टो भावः । अत्र सर्वेषामुपमेयभूतानां रमण्यवयवानां निषेधात्, तदुपमानानां च स्थापनादपह्नुत्यलङ्कारः । पद्यमिदं रसगङ्गाधरे (पृ० २७८) अपह्नुत्युदाहरणे पठ्यते । सावयवा चेयमपह्नुतिः । तल्लक्षणं च तत्रैव—" उपमेयतावच्छेदकनिषेधसामानाधिकरण्येनारोप्यमाणमुपमानतादात्म्यमपह्नुतिः " इति शिखरिणीवृत्तम् ॥ ७४ ॥

संग्रामाङ्गणसंमुखाहतकियद्विश्वंभराधीश्वर—
व्यादीर्णीकृतमध्यभागविवरोन्मीलन्नभोनीलिमा ।

अङ्गारप्रखरैः करैः कवलयन्नेतन्महीमण्डलं
मार्तण्डोऽयमुदेति केन पशुना लोके शशाङ्कीकृतः ॥ ७५ ॥

संग्रामेति ॥ उदयन्तं चन्द्रं दृष्ट्वा कस्यचिद्विरहिण उक्तिरियम् । संग्रामाङ्गणसंमुखाहतकियद्विश्वंभराधीश्वरव्यादीर्णीकृतमध्यभागविवरोन्मीलन्नभोनीलिमा संग्रामाङ्गणे रणक्षेत्रे संमुखं आहताः, अपलायनतया पृष्ठमदर्शयन्तो नाशिताः, ये कियन्तः कतिपये, न तु बहवः, विश्वंभराधीश्वराः विश्वंभरायाः पृथिव्याः अधीश्वराः स्वामिनः राजानः, तैः व्यादीर्णीकृतः विदारितः यः मध्यभागः, तस्य विवरेण छिद्रेण, उन्मीलन् प्रकाशमानः, यः नभसः आकाशस्य, नीलिमा कृष्णो वर्णः, सोऽस्यास्तीति । रणे अभिमुखं हताः क्षत्रियाः सूर्यमण्डलं भित्त्वा दिवं गच्छन्ति। उक्तं च महाभारते—"द्वाविमौ पुरुषौ लोके सूर्यमण्डलभेदिनौ । परिव्राड् योगयुक्तश्च रणे चाभिमुखं हतः" इति । तस्मात्सूर्यमध्यगतछिद्रात्परिदृश्यमानं कार्ष्ण्यमेतत्, न तु चन्द्रगतः कलङ्क इति भावः । यतः—अङ्गारप्रखरैः अङ्गारवत्तीक्ष्णैः । करैः किरणैः । एतत् महीमण्डलं पृथिवीमण्डलम् । कवलयन् भक्षयन् । अयं मार्तण्डः सूर्यः । उदेति । लोके अस्मिन् जगति । केन पशुना पशुवन्मूर्खेण । शशाङ्कीकृतः शशचिह्नवान् चन्द्र इति कल्पितः । अङ्गारवत्तीक्ष्णैः किरणैर्जगत्सन्तापयन् सूर्योऽयं न चन्द्र इति भ्रान्तो विरही चन्द्रं सूर्यं मन्यते । पद्यमेतद्भ्रान्तिमदलङ्कारोदाहरणे पठ्यते रसगङ्गाधरे (पृ० २७९–८०) । उक्तं च तत्र—"अत्र विरहिजनवाक्ये नायं शशाङ्कः, अपि तु सच्छिद्रो मार्तण्ड इति तु छायामात्रमपह्नुतेः । नत्वपह्नुत्यलङ्कारः । तज्ज्ञानस्य दोषविशेषजन्यत्वेनानाहार्यत्वात् । किं तु भ्रान्त्यलङ्कार एव" इति । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ७५ ॥

श्यामं सितं च सुदृशो न दृशोः स्वरूपं
किं तु स्फुटं गरलमेतदथामृतं च[1] ।
नो चेत्कथं निपतनादनयोस्तदैव
मोहं मुदं च नितरां दधते युवानः ॥ ७६ ॥

१. बा०—स्फुटं च गरमेतदथामृतं वा ।

श्याममिति ॥ सुदृशः शोभननेत्रायाः अस्याः नायिकायाः । दृशोः नयनयोः । स्वरूपं स्वाभाविकः गुणः । श्यामं कृष्णम् । सितं श्वेतं च । न न

भवति । किं तु । एतत् स्वरूपम् । स्फुटं निश्चितम् । गरलं विषम् । अथ च अमृतम् । नो चेत् अन्यथा अनयोः नेत्रयोः । निपतनात् गात्रेषु पतनात् । तदैव तस्मिन्नेव क्षणे, निपतनसमकालमेव । युवानः नितरां अतिशयेन । मोहं मूर्च्छां । मुदं हर्षम् । च । कथं दधते धारयन्ति, प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । अस्या मृगलोचनाया नेत्रयोः श्यामत्वं श्वेतत्वं वा न स्वरूपम्, किं तु विषममृतं चेति मन्तव्यम् । यतो नयननिपातसमकालमेव यूनां मोहो हर्षश्च जायेते इति भावः । अपह्नुतिरलङ्कारः । पद्यमेतद्रसगङ्गाधरे (पृ० २७८) अपह्नुत्यलङ्कारोदाहरणे पठ्यते । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ ७६ ॥

अलिर्मृगो वा नेत्रं वा यत्र किंचिद्विभासते ।
अरविन्दं मृगाङ्को वा मुखं वेदं[1] मृगीदृशः ॥ ७७ ॥

१. बा०—चेदं ।

अलिरिति ॥ यत्र यस्मिन् मुखे । आलिः भ्रमरः वा । मृगः हरिणः वा । नेत्रं वा । किंचित् किमप्यनिर्वचनीयं वस्तु । विभासते शोभते । तत् इदं पुरोदृश्यमानम् । क्रमात्—अरविन्दं कमलं वा । मृगाङ्कः चन्द्रः वा । मृगीदृशः हरिणाक्ष्याः । मुखं वा । किमिदं हरिणीदृशो मुखं यत्र नेत्रं विभासते, उत कमलमेतद्यत्र भ्रमरो विलसति, अथवा चन्द्रोऽयं यत्र मृगः शोभत इति भावः । अत्र मुखरूपे वस्तुनि कमलचन्द्रयोराहार्यः संशयः, कवेर्वस्तुस्वरूपज्ञत्वात् । पद्यमिदं रसगङ्गाधरे (पृ० २६५) ससन्देहालङ्कारोदाहरणे पठ्यते । तल्लक्षणं च तत्रैव—"सादृश्यमूला भासमानविरोधका समबला नानाकोट्यवगाहिनी धी रमणीया ससन्देहालङ्कृतिः" इति ॥ अनुष्टुप् छन्दः ॥ ७७ ॥

दयिते रदनत्विषां मिषा
दयि तेऽमी विलसन्ति केसराः ।
अपि चालकवेषधारिणो
मकरन्दस्पृहयालवोऽलयः[1] ॥ ७८ ॥

१. बा०—अपि चालकवेषधारिणी मकरन्दस्पृहयालिचोलयः ।

दयिते इति ॥ नायिकां प्रति नायकोक्तिरियम् । अयि दयिते हे प्रिये । ते तव । रदनत्विषां दन्तकान्तीनाम् । मिषात् व्याजात् । अमी पुरोदृश्य-

मानाः। केसराः। किञ्जल्काः। विलसन्ति विकसन्ति। अपि च। अलकवेषधारिणः अलकाः चूर्णकुन्तलाः, तेषां वेषं धारयन्ति, तच्छीलाः। मकरन्दस्पृहयालवः मकरन्दः पुष्परसः, मधु इति यावत्, तस्य स्पृहयालवः अभिलाषुकाः। अलयः भ्रमराः। विलसन्तीति शेषः। नेमा दन्तकान्तयोऽपितु पद्मकेसराः, न चेमे कुन्तलाः किंतु मधुलुब्धा भ्रमरा इति भावार्थः। अत्रापह्नुत्यलङ्कारः। पठ्यते चैतत्पद्यं रसगङ्गाधरे (पृ० १३८,२८२) तदलङ्कारप्रसङ्गे। उक्तं च तत्र—"अत्र 'नैता रदनत्विषः, किं तु किञ्जल्कपरम्पराः। न चैतेऽलकाः, अपि त्वलयः' इति पूर्वोत्तरार्धाभ्यां द्वे अपह्नुती तावत्प्राकट्येनैव निवेदिते। ताभ्यां च 'न त्वं नारी, किं तु कमलिनी' इति तृतीयापह्नुतिर्व्यञ्जनाव्यापारेण प्राधान्येन निवेद्यते" इति। वैतालीयं वृत्तम्। तल्लक्षणं च—"षड्विषमेऽष्टौ समे कलास्ताश्च समे स्युर्निरन्तराः। न समात्र पराश्रिता कला वैतालीयेऽन्ते रलौ गुरू" इति ॥ ७८ ॥

अनिशं नयनाभिरामया
रमया संमदिनो मुखस्य ते।
निशि निःसरदिन्दिरं कथं
तुलयामः कलयापि पङ्कजम् ॥ ७९ ॥

अनिशमिति ॥ नायकस्य नायिकां प्रत्युक्तिः। अनिशं सर्वदा। नयनाभिरामया नयनोः अभिरामया कमनीयया। ते तव। संमदिनः हर्षयुक्तस्य। मुखस्य। रमया शोभया। निशि रात्रौ। निःसरदिन्दिरं निःसरन्ती अपगच्छन्ती इन्दिरा शोभा यस्य तत्। पङ्कजं कमलम्। कलया अंशेन। अपि। कथं तुलयामः उपमिमीमहे। तव मुखस्य शोभा सर्वदास्थायिनी, कमलस्य तु दिवस एव, रात्रौ मुकुलितत्वात्। अतस्ते मुखं रात्रौ निःशोभेन कमलेन कथं तुलयाम इति भावः। अत्रोपमानात्कमलादुपमेयस्य मुखस्य शोभाविशेषोत्थापित उत्कर्षो व्यतिरेकसूचकः। व्यतिरेकालङ्कारः। पठ्यते चैतत्पद्यमेतदलङ्कारोदाहरणे रसगङ्गाधरे (पृ० ३४७)। वैतालीयं वृत्तम् ॥ ७९ ॥

अङ्गैः सुकुमारतरैः सा कुसुमानां श्रियं हरति ।
विकलयति[1] कुसुमबाणो बाणालीभिर्मम प्राणान् ॥ ८० ॥

१. र०—प्रहरति ।

अङ्गैरिति ॥ नायकोक्तिरियम् । सा नायिका । सुकुमारतरैः अत्यन्तकोमलैः । अङ्गैः । कुसुमानाम् । श्रियं शोभाम् । हरति चोरयति । कुसुमबाणः मदनः । बाणालीभिः शरपङ्क्तिभिः, कुसुमरूपाभिरित्यर्थः । मम प्राणान् विकलयति विह्वलयति । नायिकया स्वकोमलैरङ्गैः कुसुमश्रीश्चोरिता । कुसुमबाणस्तु क्रुद्धः । यया च चौर्यं कृतं तस्यामेव दण्डो युक्तः । किं तु तथा न कृत्वा मम प्राणान् व्याकुलीकुर्वन् मां दण्डयतीति भावः । अत्र यत्रापराधहेतुस्तत्र दण्डकार्यं युक्तम् । किं तु तयोर्वैयधिकरण्यं जातम् । अतोऽसङ्गत्याख्योऽलङ्कारः । उदाहृतं चैतदलङ्कारप्रसङ्गे पद्यमिदं रसगङ्गाधरे (पृ. ४४०)। तल्लक्षणं च तत्रैव—" विरुद्धत्वेनापाततो भासमानं हेतुकार्ययोर्वैयधिकरण्यमसङ्गतिः " इति । उपगीतिवृत्तम् ॥ ८० ॥

खिद्यति सा पथि यान्ती कोमलचरणा नितम्बभारेण ।
खिद्यामि हन्त परितस्तद्रूपविलोकनेन विकलोऽहम्[1] ॥ ८१ ॥

१. र०—खिद्यन्ति हन्त परितस्तद्रूपविलोकिनस्तरुणाः ।

खिद्यतीति ॥ नायकोक्तिरियम् । कोमलचरणा सा नायिका । पथि मार्गे । यान्ती गच्छन्ती । नितम्बभारेण खिद्यति श्रममनुभवति । अहं पुनः । हन्त इति खेदे । परितः सर्वतः । तद्रूपविलोकनेन तदाकृतिदर्शनेन । विकलः विह्वलचित्तः सन् । खिद्यामि खेदमनुभवामि । गमनं नितम्बभारश्च नायिकायाः खेदहेतुर्मम पुनः परितस्तद्रूपविलोकनमिति भावः । असङ्गतिरलङ्कारः । पठितं चैतत्पद्यं रसगङ्गाधरे (पृ. ४४१) । गीतिवृत्तम् ॥ ८१ ॥

मधुरागमनोन्मुखे मुरारा—
वसुभारार्तिभृतां व्रजाङ्गनानाम् ।
प्रलयज्वलनायते स्म राका
भवनाकाशमजायताम्बुराशिः ॥ ८२ ॥

मथुरेति ॥ मुरारौ श्रीकृष्णे । मथुरागमनोन्मुखे मथुरां गन्तुं उद्यते सति । असुभारार्तिभृतां असवः प्राणाः एव भारः तस्य आर्ति पीडां बिभ्रति धारयन्ति इति तासाम् । प्राणभारपीडामावहन्तीनाम् । व्रजाङ्गनानां गोपस्त्रीणाम् । राका पूर्णिमा । प्रलयज्वलनायते स्म प्रलयस्य ज्वलनं अग्निः इव आचरति स्म । तथा । भवनाकाशं भवनस्य गृहस्य आकाशं प्रदेशः । अम्बुराशिः समुद्रः । अजायत । अश्रुजलपूर्णत्वात् । यदा श्रीकृष्णो मथुरां गन्तुमुद्यतोऽभवत्तदा गोपीनां पूर्णिमापि प्रलयाग्निवद्दाहकर्यभूत्, गृहप्रदेशश्च तदश्रुजलैः समुद्रोपमो बभूवेति भावः । उपमालङ्कारः । मालभारिणी-वृत्तम् ॥ ८२ ॥

केलीमन्दिरमागतस्य शनकैरालीरपास्येङ्गितैः
सुप्तायाः सरुषः सरोरुहदृशः संवीजनं कुर्वतः ।
जानन्त्याप्यनभिज्ञयेव कपटव्यामीलिताक्ष्या सखि
श्रान्तासीत्यभिधाय वक्षसि तया पाणिर्ममासञ्जितः[1] ॥८३॥

१. र०—'र्ममाधीयत ।

केलीति ॥ नायकस्य मित्रं प्रत्युक्तिः । केलीमन्दिरं क्रीडाभवनम् । आगतस्य प्राप्तस्य । इङ्गितैः अङ्गुल्यादीनां चेष्टाभिः । शनकैः शनैः । शब्दादिकरणं विना । आलीः प्रियासखीः । अपास्य दूरीकृत्य । सुप्तायाः व्याजनिद्रितायाः । सरुषः प्रणयकुपितायाः । सरोरुहदृशः कमलनयनायाः । संवीजनं कुर्वतः व्यजनादिना वायुसञ्चारणं कुर्वतः । जानन्त्या प्रियोऽयं मां वीजयति न तु सख्यः इति जानन्त्या । अपि । अनभिज्ञया अज्ञया इव । कपटव्यामीलिताक्ष्या कपटेन छद्मना व्यामीलिते अक्षिणी यया तया । सखि । व्यजनकरणेन श्रान्ता खिन्ना । असि । इति अभिधाय उक्त्वा । तया स्वे वक्षसि उरःस्थले । मम पाणिः हस्तः । आसञ्जितः स्थापितः । काचित्कुपिता नायिका रतिमन्दिरे व्याजसुप्तासीत् । तत्र गतो नायको निःशब्दं सखीजनं ततो दूरीकृत्य नायिकां स्वहस्तेन वीजयितुमारेभे । सा च 'प्रियो मां वीजयति, न काचित्सखी' इति जानन्त्यपि कपटनिमीलित-नयनानभिज्ञेव च 'हे सखि श्रान्तासि' इत्युक्त्वा प्रियहस्तं स्ववक्षःस्थले निहितवतीति भावः । पद्यमेतत्प्रहर्षणालङ्कारप्रसङ्गे रसगङ्गाधरे (पृ० ५०४)

पठ्यते । तत्रैव—"साक्षात्तदुद्देश्यकयत्नमन्तरेणाभीष्टार्थलाभः प्रहर्षणम्" इति लक्षयित्वालङ्कारं पण्डितराज आह—"अत्र भामिन्या रोषनिवारणाय यत्ने क्रियमाणे रोषनिवारणादप्यधिकतरसुखप्रदः कामुकस्य भामिनीकर्तृकः स्वकरकर्मकस्तत्कुचाधिकरणक आसङ्गः" इति । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥८३॥

मान्थर्यमाप गमनं सह शैशवेन
रक्तं सहैव मनसाधरबिम्बमासीत् ।
किं चाभवन्मृगकिशोरदृशो नितम्बः
सर्वाधिको गुरुरयं सह मन्मथेन ॥ ८४ ॥

मान्थर्यमिति ॥ मृगकिशोरदृशः मृगकिशोरस्य मृगशावस्य दृशौ इव दृशौ यस्याः तस्याः । गमनं गतिः । शैशवेन बाल्येन । सह । मान्थर्यं मन्दत्वम् । आप प्राप्तम् । शैशवमपगतं गतिश्च मन्दा जातेत्यर्थः । अधर-बिम्बं अधरो बिम्ब इव इति । मनसा सह । रक्तं ताम्रवर्णम् । मनःपक्षे अनुरागयुक्तम् । आसीत् । किं च । अयं नितम्बः । मन्मथेन कामेन । सह । सर्वाधिकः । गुरुः विस्तृतः । कामपक्षे महान् । अभवत् । स्पष्टो भावः । सहोक्तिरलङ्कारः । पठ्यते चैतदुदाहरणप्रसङ्गे पद्यमिदं रसगङ्गाधरे (पृ० ३६३) । तल्लक्षणं च तत्रैव–"गुणप्रधानभावावच्छिन्नसहार्थसम्बन्धः सहोक्तिः" इति । वसन्ततिलका वृत्तम् ॥ ८४ ॥

श्वासोऽनुमानवेद्यः शीतान्यङ्गानि निश्चला दृष्टिः ।
तस्याः सुभग[1] कथेयं तिष्ठतु तावत्कथान्तरं कथय ॥८५॥

१. पा०—सुरतकथेयं ।

श्वास इति ॥ नायकं प्रति विरहपीडिताया नायिकाया अवस्थां निवेदयति कश्चित् । हे सुभग सुन्दर । तस्याः नायिकायाः । श्वासः श्वसितम् । अनुमानवेद्यः अनुमानेन–एतन्नासिकाग्रसंस्थापितं वस्त्रं कम्पते, अतो ध्रुवमद्यापि श्वसितीयमेतादृशेनानुमानेन, न तु प्रत्यक्षेण–वेद्यः ज्ञेयः । अङ्गानि गात्राणि । शीतानि । दृष्टिः नेत्रयुगलम् । निश्चला इतस्ततो भ्रमणरहिते नेत्रे संजाते इत्यर्थः । इयं एतादृशी । तस्याः कथा वार्ता । तिष्ठतु तावत् अत्रैव विश्राम्यतु । त्वं पुनः । कथान्तरं अन्यत् किंचित् । कथय ब्रूहि । तस्या नायिकायाः श्वासोऽतिसूक्ष्मो जातः, अङ्गानि शीतत्वं प्राप्तानि, दृष्टिः

स्थिरा भूता—एवं त्वद्विरहे सा जाता—अथवा तिष्ठत्वेतत्सर्वम् । त्वं पुनरन्य-स्त्रिं किंचिद् गृहीति नायकं प्रत्युक्तिः कस्यचिदिति भावः । अत्र नायिकाविषयिण्याः कथाया अंशमात्रं कथयित्वा शिष्टकथाभागे निषेधस्तद्दुःसहत्वं द्योतयति । आक्षेपालङ्कारः । पठ्यते च पद्यमिदं तदुदाहरणप्रसङ्गे रसगङ्गाधरे (पृ० ४२२) गीतिवृत्तम् ॥ ८५ ॥

पाणौ कृतः पाणिरिलासुतायाः
सस्वेदकम्पो रघुनन्दनेन ।
हिमाम्बुमन्दानिल[1]विह्वलस्य
प्रभातपद्मस्य बभार शोभाम् ॥ ८६ ॥

१. नि०, वा०—'गङ्गानिल' । प०, वै० शे०—'झंझानिल' ।

पाणाविति ॥ रामविवाहवर्णनमिदम् । **रघुनन्दनेन** रामेण । **इला-सुतायाः** इला पृथिवी तस्याः सुतायाः सीताया इति यावत् । **पाणिः** हस्तः । स्वकीये **पाणौ** हस्ते । **कृतः** गृहीतः । **सस्वेदकम्पः** स्वेदश्च कम्पश्च ताभ्यां सहितः सन् । सात्त्विकभावोद्रेकात् । **हिमाम्बुमन्दानिलविह्वलस्य** हिमाम्बुना हिमकणैः विह्वलस्य आकीर्णस्य, मन्दानिलेन मन्दवायुना च विह्व-लस्य कम्पितस्य । **प्रभातपद्मस्य** प्रातःकाले ईषद्विकसितस्य कमलस्य । **शोभां बभार** धारितवान् । विवाहसमये रामेण स्वहस्ते गृहीतः सीताहस्तः सात्त्विकभावोदयात्स्वेदकम्पाभ्यां युक्तो बभूव । अतः प्रभात ईषद्विकसितस्य हिमकणैर्व्याप्तस्य तथा मन्दवायुना कम्पितस्य च कमलस्य शोभां दधावसा-विति भावः । निदर्शनालङ्कारः । पद्यमेतद्रसगङ्गाधर उदाहृत्य (पृ. ३४१) पण्डितराजेनोच्यते—" अत्र हिमाम्बुजनितविह्वलता हिमकणकीर्णतारूपा वा । तज्जनितविह्वलता च विधुतिरूपा । एताभ्यां च सस्वेदतासोत्कम्पितत्वयोः प्रति-बिम्बनमिति पूर्वस्मादुदाहरणाद्भेदः । प्रभातपदसांनिध्याच्च पद्मस्येषद्विकास-मुद्रणयोः प्रत्ययात्पाणावपि तत्सिद्धिः । अस्यां चोपमानोपमेयगतधर्मयोरार्था-भेदप्रतिपत्तिः । अतः पदार्थनिदर्शनेष्यते " इति । निदर्शनालक्षणं च तत्रैव " उपात्तयोरर्थयोरार्थाभेद औपम्यपर्यवसायी निदर्शना " इति उपजाति-वृत्तम् ॥ ८६ ॥

अरुणमपि विद्रुमद्रुं मृदुलतरं चापि किसलयं बाले ।
अधरीकरोति नितरां तवाधरो मधुरिमातिशयात् ॥ ८७ ॥

अरुणमिति ॥ नायकस्य नायिकां प्रति चाटूक्तिः । हे बाले । तव अधरः । मधुरिमातिशयात् मधुरिम्णः माधुर्यस्य अतिशयात् आधिक्यात् । अरुणं रक्तवर्णं अपि । विद्रुमद्रुं प्रवालवृक्षम् । मृदुलतरं अतिकोमलम् । किसलयं पल्लवम् । च अपि । नितरां अत्यन्तम् अधरीकरोति तुच्छीकरोति । तवाधरो रक्तवर्णात्प्रवालवृक्षाद्रक्ततरः, किसलयाच्च कोमलतर इति भावः । व्यतिरेकालङ्कारः । उदाहृतं चैतत्पद्यमेतदलङ्कारप्रसङ्गे रसगङ्गाधरे (पृ० ३५७)। तल्लक्षणं च तत्रैव—"उपमानादुपमेयस्य गुणविशेषवत्त्वेनोत्कर्षो व्यतिरेकः" इति । आर्यावृत्तम् ॥ ८७ ॥

नयने[1] वहतां नु खञ्जनानामिह नानाविधमङ्ग[2]भङ्ग[3]भाग्यम् ।
मुखमेतु तुलां कथं[4] सुशोभं सुदृशो भङ्गुरसम्पदाम्बुजेन ॥ ८८ ॥

१. र०, वैं०, शे०—नयनानि । २. वैं०, शे०—नानाविधमङ्ग भङ्गभाग्यम् ।
३. बा०—°भङ्गि । ४. र०, वैं०, शे०—सदृशं कथमाननं ।

नयने इति ॥ सुदृशः । मृगाक्ष्याः । नयने । इह जगति । खञ्जनानां खञ्जरीटानां पक्षिणाम् । नानाविधं अनेकप्रकारम् । अङ्गभङ्गभाग्यं अङ्गानां अवयवानां भङ्गाः तरङ्गाः तेषां भाग्यं सौन्दर्यम् । वहतां धारयताम् । परन्तु सुशोभं मुखं । भङ्गुरसम्पदा भङ्गुरा क्षणस्थायिनी सम्पत् शोभा यस्य तेन । अम्बुजेन कमलेन । कथं । तुलां उपमाम् । एतु गच्छतु । नायिकाया नयने यथाकथंचित् खञ्जरीटानामवयवस्तङ्गसादृश्यं धारयतां, किन्तु समीचीनशोभमस्या मुखमनियतशोभेन कमलेन कथं सदृशं स्यात्—कमलादधिकसुन्दरं मुखमिति भावः । व्यतिरेकालङ्कारः । पद्यमिदं रसगङ्गाधरे (पृ० ३४८) व्यतिरेकोदाहरणे पठ्यते । मालभारिणीवृत्तम् ॥ ८८ ॥

सुदृशो[1] जितरत्नजालया सुरतान्तश्रमबिन्दुमालया ।
अलिकेन[2] च हेमकान्तिना विदधे कापि[3] रुचिः परस्परम् ॥८९॥

१. बा०—सुदृशोज्झितरत्नमालया । २. बा०—अलकेन । ३. बा०—काति ।

सुदृश इति ॥ सुरतश्रान्तायाः नायिकाया वर्णनम् । सुदृशः चारुनेत्रायाः । जितरत्नजालया जितं रत्नजालं रत्नसमूहः यया तया ।

सुरतान्तश्रमबिन्दुमालया सुरतान्ते संभोगावसाने ये श्रमबिन्दवः स्वेदबिन्दवः तेषां मालया पङ्क्त्या। **हेमकान्तिना** हेम्नः सुवर्णस्य कान्तिः शोभा इव कान्तिः यस्य तेन। **अलिकेन** ललाटेन। **परस्परं** अन्योन्यम्। **का अपि** अनिर्वचनीयाः। **रुचिः** शोभा। **विदधे** कृता। स्वेदबिन्दुभिर्ललाटेन च परस्परं सौन्दर्यवर्द्धनं कृतमिति भावः। **अन्योन्यालङ्कारः।** पद्यमिदं रसगङ्गाधरे (पृ० ४५५) एतदलङ्कारप्रसङ्गे पठ्यते। तल्लक्षणं च तत्रैव—"द्वयोरन्योन्येनान्योन्यस्य विशेषाधानमन्योन्यम्" इति। मालभारिणीवृत्तम् ॥ ८९ ॥

परपूरुषदृष्टिपातवज्राहतिभीता हृदयं प्रियस्य सीता।
अविशत्परकामिनीभुजङ्गीभयतः सत्वरमेव सोऽपि तस्याः ॥९०॥

परेति ॥ परपूरुषदृष्टिपातवज्राहतिभीता परपूरुषाणां स्वपतिभिन्नानां दृष्टिपातः एव वज्राहतिः वज्रताडनं, तस्याः भीता। **सीता।** **प्रियस्य** रामस्य। **हृदयं अविशत्।** **सः** रामः। **अपि।** **परकामिनीभुजङ्गीभयतः** परकामिन्यः परस्त्रियः एव भुजङ्ग्यः सर्पिण्यः ताभ्यः भयं तस्मात्। **तस्याः** सीतायाः। **हृदयं सत्वरं** शीघ्रं **एव।** **अविशत्।** स्पष्टो भावः। **अन्योन्यालङ्कारः।** पद्यमिदं रसगङ्गाधरे (पृ० ४५५) एतदलङ्कारोदाहरणे पठ्यते। गीतिवृत्तम् ॥ ९० ॥

जम्बीरश्रियमतिलङ्घ्य लीलयैव
व्यानम्रीकृतकमनीयहेमकुम्भौ।
नीलाम्भोरुहनयनेऽधुना कुचौ ते
स्पर्धेते किल कनकाचलेन सार्धम् ॥ ९१ ॥

जम्बीरेति ॥ नायकस्य नायिकां प्रति चाटूक्तिः। हे **नीलाम्बोरुहनयने** नीलोत्पलसदृशनेत्रे। **ते कुचौ।** **जम्बीरश्रियं** जम्बीराख्यस्य प्रसिद्धस्य फलस्य श्रियं शोभाम्। **लीलया** अनायासेन। **एव।** **आतिलङ्घ्य** अतिक्रम्य **व्यानम्रीकृतकमनीयहेमकुम्भौ** व्यानम्रीकृतौ जितौ कमनीयौ सुन्दरौ हेम्नः सुवर्णस्य कुम्भौ याभ्यां तौ। **अधुना।** **कनकाचलेन** सुवर्णपर्वतेन। **सार्धं।** **स्पर्धेते** सुवर्णपर्वतं जेतुं इच्छां कुरुतः। **किल** निश्चयेन। तव कुचौ जम्बीरपरिमाणात्कुम्भपरिमाणौ भूत्वाधुना पर्वताकारौ जातावुत्तरोत्तर-

मुत्कर्षमनुभवत इति भावः । **सारालङ्कारः** । सारालङ्कारोदाहरणे रसगङ्गाधरे (पृ० ४६५) पठ्यते पद्यमिदम् । तल्लक्षणं च तत्रैव—"सैव संसर्गस्योत्कृष्टापकृष्टभावरूपत्वे सारः" इति । प्रहर्षिणीवृत्तम् । "म्नौ ज्रौ गस्त्रिदशयतिः प्रहर्षिणीयम्" इतिलक्षणम् ॥ ९१ ॥

अङ्गानि दत्त्वा हेमाङ्गि प्राणान् क्रीणासि चेन्नृणाम् ।
युक्तमेतन्नतु पुनः[1] कोणं नयनपद्मयोः ॥ ९२ ॥

१. र.-पुनर्लोचनाम्बुरुहद्वयम् ।

अङ्गानीति ॥ हे **हेमाङ्गि** सुवर्णवर्णावयवे । **अङ्गानि** आलिङ्गनेन सर्वाणि गात्राणि । **दत्त्वा** । **नृणां प्राणान् क्रीणासि चेत्** यदि । तर्हि । **एतत् युक्तं** समीचीनम् । **पुनः** किंतु । **नयनपद्मयोः** नेत्रकमलयोः । **कोणं** एकदेशं अपाङ्गमित्यर्थः । दत्त्वा यत् त्वं नृणां प्राणान् क्रीणासि तत् न युक्तम् । सर्वेषामङ्गानां दानेन मनुष्याणां प्राणान् यत्त्वं क्रीणासि तद्विनिमयस्य समत्वादुचितम् । किं तु यदा नेत्रकटाक्षमात्रेण नराणां प्राणान् गृह्णासि तन्न युक्तमिति भावः । **परिवृत्तिरलङ्कारः** । तदुदाहरणे च पठ्यते पद्यमिदं रसगङ्गाधरे (पृ० ४८१) तल्लक्षणं च तत्रैव—"परकीययत्किंचिद्वस्त्वादानविशिष्टं परस्मै स्वकीययत्किंचिद्वस्तुसमर्पणं परिवृत्तिः" इति ॥ अनुष्टुब्वृत्तम् ॥ ९२ ॥

जितमौक्तिकसम्पदां[1] रदानां
सहवासेन परां मुदं दधानम् ।
विरसादधरीकरोति[2] नासा—
मधुना साहसशालि मौक्तिकं ते ॥ ९३ ॥

१. बा०, नि०—जितरत्नरुचाम् . २. नि०—अधरीकुरुते शुभाङ्गि ।

जितेति ॥ नायकस्य नायिकां प्रति चाटूक्तिरियम् । **जितमौक्तिकसम्पदां** जिता मौक्तिकानां मुक्ताफलानां सम्पत् शोभा यैः तेषाम् । **रदानां** दन्तानाम् । **सहवासेन** सङ्गेन । **परां** महतीम् । **मुदं** हर्षम् । **दधानां** धारयन्तीम् । **ते नासां** नासिकाम् । **अधुना** । **साहसशालि** अशक्ये कर्मणि प्रयतमानम् । **मौक्तिकं** नासिकास्थितमित्यर्थः । **विरसात्** विरसत्वात् । भावप्रधानो निर्देशः । **अधरीकरोति** नीचीकरोति । दन्तैर्मौक्तिकानि जितानि तेषां दन्तानां सहवासेन नासिकाया महान्हर्षोऽभूत् । सैव च नासिकाधुना-

न्येन मौक्तिकेन जीयत इति भावः। अत्र स्वजातीयानां पराभवं कुर्वतां दन्तानां कमप्यपकारं कर्तुमसमर्थं नासामौक्तिकं दन्तसम्बन्धिन्या नासिकायाः पराभवं कुरुत इति वर्णनात्प्रत्यनीकालङ्कारोऽयम्। पठ्यते च पद्यमिदमेतदलङ्कारोदाहरणप्रसङ्गे रसगङ्गाधरे (पृ० ४९४)। तल्लक्षणं च तत्रैव— "प्रतिपक्षसम्बन्धिनस्तिरस्कृतिः प्रत्यनीकम्" इति। मालभारिणी वृत्तम्॥ ९३॥

निभाल्य भूयो निजगौरिमाणं
मा नाम मानं सहसैव यायाः।
गृहे गृहे पश्य तवाङ्गवर्णा
मुग्धे सुवर्णावलयो लुठन्ति॥ ९४॥

१. र०—हृदये विधासीः। प०—शे०—सहसैव यासीः।

निभाल्येति॥ हे मुग्धे बाले। निजगौरिमाणं आत्मनः गौरत्वम्। भूयः पुनः पुनः। निभाल्य दृष्ट्वा। सहसा अविचार्य। एव। मानं अभिमानम्। नाम खलु। मा यायाः मा गच्छ। गृहे गृहे प्रतिगृहम्। तवाङ्गवर्णाः तव अङ्गानां गात्राणां वर्णः इव वर्णः यासां ताः। सुवर्णावलयः सुवर्णस्य अवलयः पङ्क्तयः। लुठन्ति अनादृताः एव पतन्ति। इति पश्य। वारं वारं स्वशरीरगौरतामवलोक्य, हे बाले, मा वृथाभिमानं कुरु, ननु त्वच्छरीरतुल्यवर्णाः काञ्चनपङ्क्तयोऽत्र प्रतिगृहं लुठन्तीति भावः। प्रतीपालङ्कारः। पठ्यते चैतत्पद्यं रसगङ्गाधरे (पृ. ४९६) अस्यैवालङ्कारस्योदाहरणत्वेन। तल्लक्षणं च तत्रैव— "उपमानोपमेययोरन्यतरस्य किंचिद्गुणप्रयुक्तमद्वितीयतोत्कर्षं परिहर्तुं द्वितीयप्रदर्शनेनोल्लास्यमानं सादृश्यमपरं द्विविधम्" इति॥ उपेन्द्रवज्रावृत्तम्॥ ९४॥

करिकुम्भतुलामुरोजयोः क्रियमाणां कविभिर्विशृङ्खलैः।
कथमालि शृणोषि सादरं विपरीतार्थविदो हि योषितः॥ ९५॥

करोति॥ हे आलि सखि। विशृङ्खलैः अनर्गलैः। कविभिः। क्रियमाणां। उरोजयोः कुचयोः। करिकुम्भतुलां करिणः गजस्य कुम्भयोः गण्डयोः तुलां समानताम्। सादरं आदरपूर्वकम्। कथं शृणोषि। सादरश्रवणमयुक्तं, यतो द्वयोः साम्यमेव नास्ति। त्वं च यच्छृणोषि तस्य हेतुः कः? तमेव चतुर्थचरणेन सम्पादयति। हि यतः। योषितः स्त्रियः। विपरीतार्थ-

विदः विपरीतं अयथार्थं अर्थं ज्ञानं विदन्ति जानन्ति इति। गजगण्डयोः कुचाभ्यां साम्यमिति श्रवणस्यानौचित्यम्, तच्च भ्रान्तत्वं विना न सम्भवति। यतः स्त्रियः स्वभावेन भ्रान्ता इति भावः। अत्र 'स्त्रियः स्वभावेन विपरीतार्थविदः' इति सामान्येन नायिकागतभ्रान्तत्वरूपो विशेषः समर्थ्यते। अतोऽर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः। 'कथं श्रृणोषि' इत्यनेन तुलैव न सम्भवतीति गम्यते–अयं च प्रतीपालङ्कारः। स चार्थान्तरन्यासेन पुष्यते। पद्यमिदं रसगङ्गाधरे (पृ. ४७१, ४९६) प्रतीपार्थान्तरन्यासालङ्कारयोरुदाहरणत्वेन पठ्यते। सुन्दरीवृत्तम् ॥ ९५ ॥

तिरस्कृतो रोषवशात्परिष्वज[1]—
न्प्रियो मृगाक्ष्या शयितः पराङ्मुखः।
किं दुःखितो[2]ऽसाविति कांदिशीकया
कयाचिदाचुम्ब्य चिराय सस्वजे ॥ ९६ ॥

१. बा० वं०—परिष्वजन् रोषवशात्तिरस्कृतः। २. र०—मूर्च्छितो°।

तिरस्कृत इति ॥ परिष्वजन् आलिङ्गन्। मृगाक्ष्या हरिणाक्ष्या। रोषवशात् प्रणयकोपहेतोः। तिरस्कृतः भर्त्सितः। प्रियः कान्तः। पराङ्मुखः। शयितः। 'किं असौ दुःखितः' मम व्यवहारेण खिन्नः—इति कांदिशीकया भयद्रुतया। कयाचिन्नायिकया। आचुम्ब्य चिराय चिरकालम्। सस्वजे आलिङ्गितः। रुष्टा काचिन्नायिका परिष्वजन्तं प्रियं प्रत्याख्यातवती—असौ वराको मुखं परावृत्य शयितः—मद्व्यवहारेण खिन्नोऽयमिति भीता नायिका स्वयमेव तं परिचुम्ब्य परिरब्धवतीति भावः। अत्र विनापि यत्नं नायकस्याभीष्टप्राप्तेः प्रहर्षणाख्योऽलङ्कारः। पठितं च पद्यमेतत्तदलङ्कारप्रसङ्गे। रसगङ्गाधरे (पृ० ५०४) वंशस्थं वृत्तम् ॥ ९६ ॥

चेलाञ्चलेनाननशीतरश्मिं
संवृण्वतीनां हरिदम्बरीणाम्।
व्रजाङ्गनानां[1] स्मरजातकम्पा—
दकाण्डसम्पातमियाय नीवी ॥ ९७ ॥

१. र०—गोपाङ्गनानां।

चेलेति ॥ हरिदृश्वरीणां हरिं कृष्णं दृष्टवत्य इति हरिदृश्वर्यः, तासाम् । अत एव—लज्जया । चेलाञ्चलेन चेलस्य वसनस्य अञ्चलेन प्रान्तेन । आननशीतरश्मिं मुखचन्द्रम् । संवृण्वतीनां छादयन्तीनाम् । व्रजाङ्गनानां गोपीनाम् । नीवी वस्त्रग्रन्थिः । स्मरजातकम्पात् स्मरेण मदनेन हेतुना जातः यः कम्पः तस्मात् । सात्त्विकभावोदये कम्पो जायते । अकाण्डपातं अकाण्डे सहसा पातं पतनम् । इयाय प्राप । श्रीकृष्णं दृष्ट्वा गोपीभिर्मुखान्याच्छादितानि, किन्तु मदनजनितेन कम्पेन तासां वसनग्रन्थिः सहसैवापतदिति भावः । विषादनाख्योऽलङ्कारः । उक्तं च रसगङ्गाधरे (पृ० ५०६)—"अत्रेष्टस्याननगोपनस्य विरुद्धोऽर्थो नीवीस्खलनम् । कारणीभूतत्रपापरिपन्थित्वात् । तच्च सात्त्विककम्परूपात्स्वकारणादेवोत्पन्नम्, न तु गोपनानुकूलयत्नात् । नापीष्टसाधनत्वेन प्रयुक्तात्कारणादिष्टानुत्पत्तिरत्रास्ति । चेलाञ्चलावरणेनाननगोपनरूपस्येष्टस्योत्पत्तेः । अतो विषादनमेवात्र न विषमम्" इति । उपजातिवृत्तम् ॥ ९७ ॥

अधरेण समागमाद्रदानामरुणिम्ना पिहितोऽपि शुक्लभावः ।
हसितेन सितेन पक्ष्मलाक्ष्याः पुनरुल्लासमवाप जातपक्षः ॥९८॥

अधरेणेति ॥ अधरेण अधरोष्ठेन । समागमात् सम्पर्कात् । अरुणिम्ना अरुणस्य रक्तवर्णस्य भावः अरुणिमा तेन । पक्ष्मलाक्ष्याः पक्ष्मले चारुणी अक्षिणी यस्याः सा तस्याः । रदानां दन्तानाम् । शुक्लभावः श्वेतवर्णः । पिहितः आच्छादितः । अपि । सितेन श्वेतेन । हसितेन । जातपक्षः जातः पक्षः सहायः यस्य । पुनः उल्लासं अवाप प्रादुर्बभूव । रक्तवर्णाधरोष्ठसहवासाद् दन्तानां श्वेतवर्णः पिहितोऽपि नायिकायाः शुक्लवर्णहसितसाहाय्यं प्राप्य पुनः प्रादुर्बभूवेति भावः । अत्र दन्तैः शुभ्रस्वरूपः स्वगुणः परित्यक्तः, अधरस्य च रक्तो गुणो गृहीत इति कृत्वा तद्गुणाख्योऽयमलङ्कारः । पठितं चैतत्पद्यं रसगङ्गाधरे (पृ० ५१३) अस्यालङ्कारस्योदाहरणत्वेन । अलङ्कारलक्षणं च तत्रैव—"स्वगुणत्यागपूर्वकं स्वसंनिहितवस्त्वन्तरसम्बन्धिगुणग्रहणं तद्गुणः" इति । मालभारिणीवृत्तम् ॥ ९८ ॥

सरसिरुहोदरसुरभावधरितबिम्बाधरे मृगाक्षि तव ।
वद वदने मणिरदने ताम्बूलं केन लक्षयेम वरम् ॥ ९९ ॥

सरसीति ॥ प्रियेण 'ताम्बूलं कुतो न गृह्णासि' इत्युक्ते 'एतावन्तं कालं ताम्बूलानि भुक्त्वैव समागतास्मि' इत्युक्तवतीं प्रति तस्येयमुक्तिः। हे मृगाक्षि। सरसिरुहोदरसुरभौ सरसि रोहतीति सरसिरुहं तस्य उदरं मध्यभाग इव सुरभौ सुगन्धयुक्ते। अधरितबिम्बाधरे अधरितं तुच्छीकृतं बिम्बं बिम्बफलं येन तादृशः अधरः अधरोष्ठः यस्मिन् तस्मिन्। मणिरदने मणयः इव रदनाः दन्ताः यस्मिन् तस्मिन्। तव वदने मुखे। वयं ताम्बूलं ताम्बूलभक्षणम्। केन लिङ्गेन। लक्षयेम तर्कयेम। हे मृगलोचने कमलवत्सुगन्धिनि रक्ताधरे मणिसदृशदन्ते च ते मुखे ताम्बूलभक्षणं लक्षयितुं न पारयामो वयम्। मुखस्य स्वाभाविकरक्तत्वात् स्वाभाविकसुगन्धवत्त्वाच्च ताम्बूलगुणास्तत्र निवसन्तीति भावः। मीलितालङ्कारः। पठ्यते चैतत्पद्यमेतदलङ्कारप्रसङ्गे रसगङ्गाधरे (पृ० ५१५)। अलङ्कारलक्षणं च तत्रैव—"स्फुटमुपलभ्यमानस्य कस्यचिद्वस्तुनो लिङ्गैरतिसाम्यादभिन्नत्वेनागृह्यमाणानां वस्त्वन्तरलिङ्गानां स्वकारणाननुमापकत्वं मीलितम्" इति। गीतिवृत्तम्॥९९॥

शयिता सविधेऽप्यनीश्वरा सफलीकर्तुमहो मनोरथान्।
दयिता दयिताननाम्बुजं दरमीलन्नयना निरीक्षते ॥ १०० ॥

शयितेति ॥ सविधे पार्श्वे। अपि। पत्युरिति शेषः। शयिता सुप्ता। मनोरथान् आलिङ्गनचुम्बनादीन् स्वाभिलाषान् सफलीकर्तुं पूरयितुम्। अनीश्वरा असमर्था, लज्जावशादित्यर्थः। दयिता प्रिया नायिका। दरमीलन्नयना दरं ईषत् मीलती संकुचिते नयने यस्याः सा। दयिताननाम्बुजं दयितस्य प्रियस्य मुखकमलम्। निरीक्षते अवलोकयति। पार्श्वे सुप्तापि नायिका मुग्धभावेन लज्जया च स्वदयितस्यालिङ्गनादिकं कर्तुमसमर्था सती केवलमीषदाकुञ्चितनेत्राभ्यां तद्वदनमवलोकयतीति भावः। अत्र दरमीलन्नयनेति पदेन लज्जा व्यज्यते, निरीक्षत इति पदेन च नायके रतिः। शृङ्गारध्वनिरयम्। पद्यमिदं रसगङ्गाधरे (पृ० १०) उत्तमकाव्योदाहरणत्वेन पठ्यते। सुन्दरीवृत्तम् ॥ १०० ॥

किमिति कृशासि कृशोदरि किं तव परकीयवृत्तान्तैः।
कथय तथापि मुदे मम कथयिष्यति पथिक तव जाया ॥१०१॥

किमिति ॥ कस्याश्चित्प्रोषितभर्तृकायाः पान्थेन सह संवादोऽयम्। हे कृशोदरि तनुमध्ये। किमिति कस्मात् कारणात्। कृशा क्षीणा। असि।

सोत्तरं ददाति—परकीयवृत्तान्तैः तव किं प्रयोजनम्। पुनः पान्थः पृच्छति-तथा अपि मे मुदे हर्षाय। कथय। नायिकोत्तरं ददाति—तव जाया भार्या। कथयिष्यति। पद्यमिदं रसगङ्गाधरे (पृ० ५२०) उत्तरालङ्कारोदाहरणे पठ्यते। उक्तं च तत्र ग्रन्थकृतैतद्व्याख्यानावसरे—"अत्राद्यप्रश्नस्य हेतुं चेद्वदसि तदा प्रतिकरिष्यामीति व्यङ्ग्यम्। उत्तरस्य तु न मया पतिव्रतया हेतुर्वक्तुं परपुरुषं प्रति योग्यः, न च त्वया प्रतिकर्तुं शक्य इति। द्वितीयप्रश्नस्य त्वलं पातिव्रत्येनाविदग्धजनहठमात्रविलसितेन। स्वपरसंतोष एव संसारसार इति। द्वितीयोत्तरस्य तु या मम दशा सैव तव जायाया अपि दशास्ति। सैव प्रतिक्रियताम्। न हि स्वकीयं सदनं दह्यमानमुपेक्ष्य कश्चित्परसदनाग्निं प्रतिकरोति। अथ यदि परोपकारः स्वकीयां क्षतिमपि सोढ्वा करणीय इत्यस्ति मनीषा तदा तवैवंविधोपकारे प्रवृत्तस्य जायायाः केनचिदन्येन भवादृशेनोपकारः करणीय इति त्वयैव तस्या ममेव परपुरुषपराङ्मुख्या विरहो दूरी कर्तव्य इति"। अलङ्कारलक्षणं च तत्र—"प्रश्नप्रतिबन्धकज्ञानविषयीभूतोऽर्थ उत्तरम्" इति। आर्यावृत्तम्॥ १०१॥

वदनारविन्दसौरभलोभादिन्दिन्दिरेषु[1] निपतत्सु।
मय्यधरार्थिनि सुदृशो दृशो जयन्त्यतिरुषा परुषाः॥ १०२॥

१. नि०—दिन्दिवरेषु

२ इति श्रीपण्डितराजजगन्नाथविरचिते भामिनीविलासे शृङ्गारविलासः॥

वदनेति॥ वदनारविन्दसौरभलोभात् वदनारविन्दस्य मुखकमलस्य सौरभस्य परिमलस्य लोभात्। इन्दिन्दिरेषु भ्रमरेषु। निपतत्सु। एतेन नायिकायाः पद्मिनीत्वं ध्वन्यते। अधरार्थिनि अधरपानं प्रार्थितवति। मयि। सुदृशः शोभननेत्रायाः। अतिरुषा अतिकोपेन। परुषाः निष्ठुराः। दृशः कटाक्षाः। जयन्ति सर्वोत्कर्षेण वर्तन्ते। कश्चिन्नायकः सखायं ब्रूते—तस्या नायिकाया मुखकमलगन्धमाघ्राय समन्ततो भ्रमरा निपेतुस्तथाहं च तस्मिन्नेव काले तदधरपानं प्रार्थितवान्। एतदवस्थायां महानभूत्तस्या रोषः, प्राक्षिपच्चासौ मां प्रति निष्ठुरकटाक्षान्—किन्तु सा तद्दशा तच्छोभां नितरामवर्धयदिति भावः। आर्यावृत्तम्॥ १०२॥

॥ इति चषकटीकायां शृङ्गारविलासः॥

॥ श्रीः ॥

श्रीपण्डितराजराजतिलकजगन्नाथप्रणीते

भामिनीविलासे

३ करुणविलासः ॥

दैवे पराग्वदनशालिनि हन्त जाते
याते च संप्रति दिवं प्रति बन्धुरत्ने ।
कस्मै मनः कथयितासि निजामवस्थां
कः शीतलैः शमयिता वचनैस्तवाधिम् ॥ १ ॥

दैव इति ॥ प्रमीतां स्वप्रियामुद्दिश्य कस्यचिच्छोकोक्तिरस्मिन्विलासे ग्रथिता । हन्त इति खेदे । दैवे विधौ । पराग्वदनशालिनि पराग्वदनं वैमुख्यं तेन शालते शोभते इति तस्मिन्, पराङ्मुखे इत्यर्थः । जाते सति । संप्रति इदानीम् । बन्धुरत्ने बन्धुरत्र प्रिया सा एव रत्नं तस्मिन् । च । दिवं स्वर्गं याते गते सति । हे मनः कस्मै निजां अवस्थां शोचनीयां दशाम् । कथयितासि वर्णयितासि । कः च जनः । शीतलैः वचनैः तव आधिं मनोव्यथाम् । शमयिता शमयिष्यति । भाग्यस्य प्रातिकूल्यात्, प्रियाया मरणाच्च न कोऽप्यद्यावशिष्टो यस्मै दुःखवृत्तान्तो निवेद्येत यश्च शीतलवचनैर्मम शोकाग्निं निर्वापयेदिति भावः । विलासेऽस्मिन् विहायाष्टादशं श्लोकं सर्वत्र वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ १ ॥

प्रत्युद्गता सविनयं सहसा पुरेव[१]
स्मेरैः स्मरस्य सचिवैः सरसावलोकैः ।
मामद्य मञ्जुरचनैर्वचनैश्च बाले
हा लेशतोऽपि न कथं शिशिरीकरोषि[२] ॥ २ ॥

१. र०—सखीभिः । २. र०—वद मुत्करोषि ।

प्रत्युद्गतेति ॥ हे बाले मुग्धे । पुरा इव पूर्वं इव । सहसा अकस्मात् । सविनयं नम्रतया सहितं यथा स्यात्तथा । प्रत्युद्गता अभिमुखं आगता ।

स्मरस्य कामस्य। सचिवैः सहायैः। कामोद्दीपनसमर्थैरिति यावत्। स्मेरैः ईषद्धास्ययुक्तैः। सरसावलोकैः सरसैः प्रेमयुक्तैः अवलोकैः वीक्षणैः। मञ्जुरचनैः मञ्जु मधुरा रचना पदविन्यासः येषां तैः। वचनैः आलापैः। लेशतः अपि ईषद् अपि। मां अद्य कथं न शिशिरीकरोषि शीतलयसि। हे मुग्धे यथा त्वं पूर्व सहसैव मत्संमुखमागत्य मधुरनिरीक्षणैर्मधुरालापैश्च मामरञ्जयस्तथाद्य मनागपि कथं न करोषीति भावः। अत्र नायकस्य नायिकायां या रतिः सा तस्या निधनेन प्रवृद्धस्य नायकशोकस्याङ्गमिति रसगङ्गाधरे (पृ० ४८) स्फुटीकृतम् ॥ २ ॥

सर्वेऽपि विस्मृतिपथं विषयाः प्रयाता
विद्यापि खेदकलिता[1] विमुखीबभूव।
सा केवलं हरिणशावकलोचना मे
नैवापयाति हृदयादधिदेवतेव ॥ ३ ॥

१. नि०, बा०—खेदगलिता।

सर्वेऽपीति ॥ सर्वे अपि विषयाः स्रक्चन्दनवनितादयः इन्द्रियार्थाः। विस्मृतिपथं विस्मृतेः विस्मरणस्य पन्थानं मार्गं। प्रयाताः गताः। खेदकलिता खेदेन परिश्रमेण कलिता प्राप्ता। विद्या अपि विमुखीबभूव पराङ्मुखा संजाता। केवलं सा। हरिणशावकलोचना हरिणशिशोः लोचने इव लोचने यस्याः सा। अधिदेवता अधिष्ठात्री देवी। इव। मे हृदयात् चित्तात्। न एव अपयाति गच्छति। सर्वेऽपि विषया विस्मृताः, कष्टेनाधिगता विद्यापि विस्मृता, केवलं सा मृगनयना न विस्मृतिपथं गच्छतीति भावः। पद्यमेतद्रसगङ्गाधरे भावध्वनौ (पृ. १०२) उदाहृतम्। उक्तं च तत्र पण्डितराजेन "गुरुकुले विद्याभ्याससमये तदीयकन्यालावण्यगृहीतमानसस्यान्यस्य वा कस्यचिदतिप्रतिषिद्धगमनां स्मरतो देशान्तरं गतस्येयमुक्तिः। अत्र च स्वात्मत्यागात्यागाभ्यां स्रक्चन्दनादिषु विषयेषु चिरसेवितायां विद्यायां च कृतघ्नत्वम्, अस्यां च लोकोत्तरत्वमभिव्यज्यमानं व्यतिरेकवपुः स्मृतिमेव पुष्णातीति सैव प्रधानम्। (अस्यार्थः—विषयैः परित्यक्तो नायकः, अतस्ते कृतघ्नाः। विद्ययापि परित्यक्तः, अतः सापि कृतघ्नैव। किन्तु नायिकया न परित्यक्तः, अतस्तस्यामलौकिकत्वम्। एवं नायिकाया विद्याविषयेभ्यो

व्यतिरेकः। स च नायकहृदयस्थां नायिकाविषयां स्मृतिं पोषयति) एवं त्यागाभावगतं सार्वदिकत्वं व्यञ्जयन्त्यधिदेवतोपमापि। (अर्थात्—यथाधिदेवता सर्वदा वर्तमाना तथैवेयं नायिकेत्युपमाध्वनिरपि स्मृतिपोषं करोति)। एषा चानुचितविषयकत्वादनुभयनिष्ठत्वाच्च भावाभासः (अर्थात्—अनुचिताया नायिकायाः स्मृतिस्तथा च सा केवलं नायकहृदये निवसति न तु नायिकाया अपि)। यदि पुनरियं परिणेतुरेवोक्तिस्तदा भावध्वनिरेव" इति ॥ ३ ॥

निर्वाणमङ्गलपदं त्वरया विशन्त्या[1]
मुक्ता दयावति दयापि किल त्वयासौ।
यन्मां न भामिनि निभालयसि प्रभात-
नीलारविन्दमदभङ्गिमदैः[2] कटाक्षैः ॥ ४ ॥

१. नि०—व्रजन्त्या। २. नि०—°मदभङ्गकरैः।

निर्वाणेति ॥ हे दयावति दयाशीले। त्वरया शीघ्रम्। निर्वाणमङ्गलपदं निर्वाणं मोक्षः एव मङ्गलस्य श्रेयसः पदं स्थानम्। विशन्त्या गच्छन्त्या। त्वया असौ मया अनुभूतपूर्वा। दया करुणा। अपि मुक्ता किल। यत् यस्मात्। हे भामिनि। प्रभातनीलारविन्दमदभङ्गिमदैः प्रभाते प्रातःकाले यानि नीलारविन्दानि इन्दीवराणि। एतेन तेषां विकासोन्मुखत्वं तात्कालिकपवनचापल्यं च सूचितमित्यच्युतरायः। तेषां यो मदः सौन्दर्याभिमानः तस्य भङ्गी भञ्जकः मदः येषां तैः। कटाक्षैः मां न। निभालयसि पश्यसि। सद्योमृतां भार्यां प्रति नायकस्योक्तिरियम्—हे प्रिये यत्त्वं नीलारविन्दादप्यतिसुन्दरैः कटाक्षैर्मां न पश्यसि तस्मात् प्रतीयते यदद्भुतरूपं मोक्षं संप्राप्य मयि कृपापि त्यक्ता। न केवलमहं त्यक्तः किन्तु मयि दयापि त्यक्तेति भावः ॥ ४ ॥

धृत्वा पदस्खलनभीतिवशात्करं मे
यारूढवत्यसि शिलाशकलं विवाहे।
सा मां विहाय कथमद्य विलासिनि द्या—
मारोहसीति हृदयं शतधा प्रयाति ॥ ५ ॥

धृत्वेति। 'आतिष्ठेममश्मानमश्मेव त्वं स्थिरा भव। प्रमृणीहि दुरस्यून् सहस्व पृतनायतः॥' इति मन्त्रेण विवाहकाले वधूर्वरहस्तमवलम्ब्य पाषाणखण्डमारोहति। एतदेव मनसि कृत्वा कविना पद्यमिदं रचितम्। हे विला-

सिनि विभ्रमवति । या त्वं विवाहे । पदस्खलनभीतिवशात् पदस्खलनात् चरणच्युतेः भीतिः भयं तद्वशात । मे करं धृत्वा अवलम्ब्य । शिलाशकलं गौरीप्रतिष्ठाख्यं पाषाणखण्डम् । आरूढवती असि । सा त्वं अद्य मां विहाय त्यक्त्वा । कथं द्यां स्वर्गम् । आरोहसि इति मे हृदयं शतधा प्रयाति विदीर्यते । हे प्रिये विवाहकाले पाषाणखण्डारोहणसमये पतनभयात्त्वं मम हस्तावलम्बनमकरोः, कथमद्य स्वर्गारोहणसमये पुनस्त्वं मम हस्तावलम्बनं परित्यक्तवसीति हृदयं विदीर्यत इति भावः ॥ ५ ॥

निर्दूषणा गुणवती रसभावपूर्णा
सालंकृतिः श्रवणकोमलवर्णराजिः ।
सा मामकीनकवितेव मनोऽभिरामा
रामा कदापि हृदयान्मम नापयाति ॥ ६ ॥

निर्दूषणेति ॥ अस्मिन्पद्ये प्रिया कवितयोपमीयते । विशेषणानि च श्लिष्टानि । निर्दूषणा दुःशीलत्वादिदोषरहिता । कवितापक्षे—श्रुतिकटुत्वादिदोषशून्या । गुणवती दयादाक्षिण्यादिगुणयुक्ता । कवितापक्षे–माधुर्यादिगुणयुक्ता । रसभावपूर्णा रसेन प्रीत्या भावैर्विलासादिभिः च पूर्णा । कवितापक्षे—रसैः शृङ्गारादिभिः भावैः चिन्तानिर्वेदादिभिः व्यभिचारिभावैः पूर्णा । सालंकृतिः कटककेयूरादिभिः अलंकारैः युक्ता । कवितापक्षे—उपमादिभिः अलंकारैः युक्ता । श्रवणकोमलवर्णराजिः श्रवणयोः कर्णयोः कोमला मधुरः—श्रुतिमनोहरेत्यर्थः । वर्णराजिः शब्दपंक्तिः यस्याः सा । कवितापक्षे—श्रवणकोमला काव्यनिष्पादकानां वर्णानां पंक्तिः यस्याः सा । मनोऽभिरामा मनोहरा । सा मे । रामा प्रिया । मामकीनकविता मत्कविता । इव । मम हृदयात् कदा अपि न अपयाति निर्गच्छति । उपमालङ्कारोऽर्थश्लेषश्च । अत्र मम्मटाचार्यविरचितं काव्यलक्षणमनुसन्धेयम् । तद्यथा—“ तददोषौ शब्दार्थौ सगुणावनलङ्कृती पुनः क्वापि ” इति ॥ ६ ॥

चिन्ता शशाम सकलापि सरोरुहाणा—
मिन्दोश्च बिम्बमसमां सुषमामयासीत् ।
अभ्युद्गतः कलकलः किल कोकिलानां
प्राणप्रिये यदवधि त्वमितो गतासि ॥ ७ ॥

चिन्तेति ॥ हे प्राणप्रिये । यदवधि यत आरभ्य । त्वं इतः अस्मात् लोकात् स्वर्गलोकं गता असि । तदवधि । सरोरुहाणां कमलानाम् । सकला अपि । चिन्ता पराभवभीतिः । शशाम शान्ता । इन्दोः चन्द्रस्य । च । बिम्बं मण्डलम् । असमां अतुलाम् । सुषमां शोभाम् । अयासीत् । कोकिलानां च कलकलः रवः । किल । अभ्युद्गतः उत्थितः । हे प्राणप्रिये यावदासीस्त्वं जीविता तावत्त्वन्मुखसौन्दर्यनिर्जितानि कमलानि चिन्ताकुलान्यासन्, चन्द्रबिम्बमपि सद्वितीयमासीत्, त्वत्कण्ठमाधुर्यनिर्जिताश्च कोकिला मूका अभूवन् । इदानीं त्वयि गतायामभावं—कमलानां चिन्ताऽभावं गता, चन्द्रस्य बिम्बमनुपमसौन्दर्यं जातं, कोकिलानां च मूकत्वमप्यभावं प्रापेति भावः । काव्यलिङ्गध्वनिः ॥ ७ ॥

सौदामिनीविलसितप्रतिमानकाण्डे
दत्वा कियन्त्यपि दिनानि महेन्द्रभोगान् ।
मन्त्रोज्झितस्य नृपतेरिव राज्यलक्ष्मी—
भाग्यच्युतस्य करतो मम निर्गतासि ॥ ८ ॥

सौदामिनीति ॥ हे प्रिये । सौदामिनीविलसितप्रतिमान् सौदामिनी विद्युत् तस्याः विलसितानि स्फुरणानि तत्प्रतिमान् तत्सदृशान् । अति क्षणिकानित्यर्थः । महेन्द्रभोगान महेन्द्रयोग्यान् भोगान् सुखानीति यावत् । कियन्ति अपि स्वल्पानि एव । दिनानि दत्वा समर्प्य । मन्त्रोज्झितस्य मन्त्रेण सन्धिविग्रहादिकेन उज्झितस्य त्यक्तस्य । नृपतेः राज्ञः । करतः हस्तात् । राज्यलक्ष्मीः राज्यसम्पत् । इव । भाग्यच्युतस्य भाग्यहीनस्य । मम करतः हस्तात् । अकाण्डे सहसा निर्गता असि । सन्धिविग्रहादिमन्त्ररहितस्य राज्ञो हस्ताद्यथा विद्युदिव चपला लक्ष्मीरपयाति, तथा महेन्द्रसदृशभोगानल्पकालं दत्वा भाग्यहीनस्य मम हस्तात्त्वं भ्रष्टासीति भावः । उपमालङ्कारः ॥ ८ ॥

केनापि मे विलसितेन समुद्गतस्य
कोपस्य किं नु करभोरु वशंवदाभूः ।
यन्मां विहाय सहसैव पतिव्रतापि
यातासि मुक्तिरमणीसदनं विदूरम् ॥ ९ ॥

केनापीति । हे करभोरु 'मणिबन्धादाकनिष्ठं करस्य करभो बहिः' इत्यमरः । करभः हस्तबहिर्भागः इव ऊरू यस्याः सा, तत्सम्बुद्धौ । केन अपि अनुचितेन । मे । विलसितेन चेष्टितेन । समुद्गतस्य उत्पन्नस्य । कोपस्य । वशंवदा अधीना । अभूः जाता असि । किं नु । कुतो ज्ञातमित्याकांक्षाया-मुच्यते यत् यस्मात् । पतिव्रता अपि । अत्रापिशब्देन पतित्यागोऽत्ती-वानुचित इति सूचितम् । मां विहाय । विदूरं अतिदूरस्थम् । मुक्तिरमणी-सदनं मुक्तिः एव रमणी सखी तस्याः सदनं गृहम् । मोक्षपदमित्यर्थः । सहसा एव । याता गता । असि । सर्वदा पत्यनुगामिनी सत्यपि मां परि-त्यज्य यत्त्वं मोक्षपदं प्रविष्टासि तद् ध्रुवं केनापि ममानुचितेन व्यवहारेण कुपितासीति तर्कयामीति भावः ॥ ९ ॥

> काव्यात्मना मनसि पर्यणमन्पुरा[1] मे
> पीयूषसारसरसास्तव ये विलासाः ।
> तानन्तरेण रमणी रमणीयशीले
> चेतोहरा सुकविता भविता कथं नः ॥ १० ॥

१. नि०—पर्यगमन्पुरा ।

काव्येति ॥ हे प्रिये । पीयूषसारसरसाः पीयूषः अमृतं तस्य सारं तत्त्वं तद्वत् सरसाः रसपूर्णाः । तव ये । विलासाः विभ्रमाः । मे मनसि पुरा पूर्वम् । काव्यात्मना कवितारूपेण । पर्यणमन् परिणताः अभूवन् । हे रम-णीयशीले रमणीयं सुन्दरं शीलं चरितं यस्याः, तत्सम्बुद्धौ । तान् विला-सान् । अन्तरेण विना । नः अस्माकम् । सुकविता शोभनकाव्यरचना । कथं केन प्रकारेण । रमणी सुन्दरा । चेतोहरा मनोहरा च । भविता । हे प्रिये त्वयि जीवन्त्यां पीयूषरसपरिपूर्णास्ते विभ्रमाः काव्यरूपतां प्रापुः, अधुना त्वयि दिव गतायां तेषां विलासानामभावात् सुन्दरकवितारचने कथं समर्थो भविष्यामीति भावः । अत्र रमणीतिपदस्य द्विरावृत्तेर्यमका-लङ्कारः ॥ १० ॥

> या तावकीनमधुरस्मितकान्तिकान्ते[1]
> भूमण्डले विफलतां कविषु व्यतानीत् ।

१. नि०—कान्तिकान्ता ।

सा कातराक्षि विलयं त्वयि यातवत्यां
राकाधुना वहति वैभवमिन्दिरायाः॥ ११॥

येति। हे कातराक्षि कातरे भीते तरले इत्यर्थः, अक्षिणी यस्याः सा तत्स-म्बुद्धौ। या राका पूर्णिमा। तावकीनमधुरस्मितकान्तिकान्ते तावकीनं त्वदीयं यत् मधुरं स्मितं मनोहरं हसितं तस्य कान्तिः शोभा तया कान्ते रमणीये। भूमण्डले पृथ्वीमण्डले, जाते सति इति शेषः। कविषु शुभ्रवस्तु-वर्णनपरेषु कविषु। विफलतां निष्फलताम्। व्यतानीत् अकरोत्। सा राका। त्वयि विलयं मृत्युम्। गतायां प्राप्तायाम्। अधुना इन्दिरायाः लक्ष्म्याः। वैभवं सौन्दर्यम्। वहति धारयति। हे प्रिये त्वयि जीवन्त्यां तव मधुरस्मितेन सिते च भूमण्डले, शुभ्रवस्तुवर्णनप्रस्तावे कवयः पूर्णिमां निष्प्र-योजनाममन्यन्त। अधुना त्वदभावे, सा पूर्णिमा निःसपत्नत्वादतितरां शोभत इति भावः॥ ११॥

मन्दस्मितेन सुधया परिषिच्य या मां
नेत्रोत्पलैर्विकसितैरनिशं समीजे।
सा नित्यमङ्गलमयी गृहदेवता मे
कामेश्वरी हृदयतो दयिता न याति॥ १२॥

मन्देति॥ या मे प्रिया। मन्दस्मितेन तद्रूपया सुधया अमृतेन। मां परिषिच्य स्नपयित्वा। विकसितैः फुल्लैः। नेत्रोत्पलैः नेत्राणि कटाक्षाः एव उत्पलानि कमलानि तैः। अनिशं सर्वदा। समीजे पूजितवती। सा नित्यमङ्गलमयी सततमङ्गलरूपा। गृहदेवता गृहाधिष्ठात्री देवता। कामेश्वरी कामानां ईश्वरी पूरणे समर्था। दयिता प्रिया। मे हृदयतः न याति सर्वदा स्मर्यते इत्यर्थः। यथा कश्चित्स्नपयित्वा पुष्पैरर्चयति तथा मत्प्रिया मन्द-स्मितरूपेणामृतेन मां स्नपयित्वा कटाक्षरूपैरुत्पलैर्मां पूजितवती। एता-दृशी नित्यकल्याणरूपिणी गृहाधिष्ठात्री कामपूरणे समर्था च मत्प्रिया मे हृद-यान्न दूरीभवति कर्हिचित्—इति भावः॥ १२॥

भूमौ स्थिता रमण नाथ मनोहरेति
सम्बोधनैर्यमधिरोपितवत्यसि द्याम्।
स्वर्गं गता कथमिव क्षिपसि त्वमेण—
शावाक्षि तं धरणिधूलिषु मामिदानीम्॥ १३॥

भूमाविति ॥ हे एणशावाक्षि एणस्य मृगस्य शावस्य अर्भकस्य अक्षिणी इव अक्षिणी यस्याः सा, तत्सम्बुद्धौ । भूमौ पृथिव्याम् । स्थिता जीवन्ती इत्यर्थः । या त्वं रमण नाथ मनोहर इति । सम्बोधनैः आमन्त्रणैः । यं माम् । द्यां स्वर्गम् । अधिरोपितवती उन्नमितवती । असि । सा त्वं स्वर्गं गता सती तं माम् । इदानीं धरणिधूलिषु पृथ्वीपांसुषु । कथं इव क्षिपसि । त्वयि जीवन्त्यां त्वदीयैः रमण, नाथ, मनोहरेत्याद्यामन्त्रणैरहं स्वर्गसुखमन्वभूवम् । अधुना त्वयि स्वर्गं गतायां त्वच्छोकनिमग्नो भूमौ लुठामीति भावः । पृथ्वीस्थितया त्वयाहं स्वर्गमारोपितः, किन्तु स्वर्गं गतया भूमौ प्रक्षिप्त इति महदनौचित्यं तवेति ध्वन्यते ॥ १३ ॥

लावण्यमुज्ज्वलमपास्ततुलं[1] च शीलं
लोकोत्तरं विनयमर्थमयं नयं[2] च ।
एतान्गुणानशरणानथ मां च[3] हित्वा
हा हन्त सुन्दरि कथं त्रिदिवं गतासि ॥ १४ ॥

१. प०–D. अपास्य कुलं । २. बा०–वचः । ३. बा०–गुणान् शरणकान् कतमांश्च ।

लावण्येति ॥ हे सुन्दरि । उज्ज्वलं दीप्तम् । लावण्यं सौन्दर्यम् । अपास्ततुलं अपास्ता निरस्ता तुला उपमा यस्य तत्—निरुपममित्यर्थः । शीलं चरित्रम् । लोकोत्तरं अलौकिकम् । विनयं नम्रत्वम् । अर्थमयं सार्थकम् । नयं व्यवहारचातुर्यम् । च एतान् अशरणान् आश्रयरहितान् । गुणान् मां च अशरणमिति शेषः । हित्वा त्यक्त्वा । हा हन्त इति खेदे । त्वं कथं त्रिदिवं स्वर्गं गता असि । हे प्रिये त्वदीयस्वर्गगमनेन न केवलमहं किन्तु लावण्यादयो गुणा अपि निराश्रया जाता इति भावः । त्वं लावण्यादीनां सर्वेषामाधार आसीरित्यर्थः ॥ १४ ॥

कान्त्या सुवर्णवरया परया च शुद्ध्या
नित्यं स्विकाः खलु शिखाः परितः क्षिपन्तीम् ।
चेतोहरामपि कुशेशयलोचने त्वां
जानामि कोपकलुषो दहनो ददाह ॥ १५ ॥

कान्त्येति ॥ हे कुशेशयलोचने कमलनेत्रे । चेतोहरां मनोहारिणीम् । अपि । सुवर्णवरया सुवर्णात् कनकात् वरया श्रेष्ठया । कान्त्या शोभया । परया श्रेष्ठया । शुद्ध्या निर्मलतया । च । स्विकाः । स्वीयाः । दहनस्येत्यर्थः । शिखाः ज्वालाः । क्षिपन्तीं अभिभवन्तीम् । कोपकलुषः क्रोधपरवशः । मम कान्तिः शुद्धिश्चानया नायिकया जिते इति संक्रुद्धः । दहनः अग्निः । त्वां ददाह इति । जानामि मन्ये । नूनं परोत्कर्षासहिष्णुरग्निः स्वकान्तिशुद्धिभ्यां त्वया जितत्वात्संप्राप्तरोषः संस्त्वां ददाहेति मन्य इति भावः । उत्प्रेक्षालङ्कारः ॥ १५ ॥

कर्पूरवर्तिरिव लोचनतापहन्त्री
फुल्लाम्बुजस्रगिव कण्ठसुखैकहेतुः ।
चेतश्चमत्कृतिपदं कवितेव रम्या
नम्या नरीभिरमरीव हि सा विरेजे ॥ १६ ॥

कर्पूरेति ॥ कर्पूरवर्तिः कर्पूरशलाका । इव । लोचनतापहन्त्री नेत्रतापहारिणी । यथा कर्पूरशलाका नेत्रयोरञ्जिता तापं दूरीकृत्य शैत्यं ददाति, तथा सापि नेत्रानन्दजननी। फुल्लाम्बुजस्रक् फुल्लानि विकसितानि अम्बुजानि कमलानि तेषां स्रक् माला । इव । कण्ठसुखैकहेतुः कण्ठे धृता सुखस्य एकहेतुः अनुपमः उपायः । कमलमाला यथा तापहरणे समर्था, तथा सापि कण्ठालिङ्गनेन कामानलदाहहरणे समर्था । रम्या मनोहरा । कविता इव । चेतश्चमत्कृतिपदं चेतसः मनसः चमत्कृतेः आश्चर्यस्य पदं स्थानम् । यथा मनोहरा कविता मनस्याश्चर्यमुत्पादयति, तथा सापि निजसौन्दर्येण मनस्याश्चर्य समुदपादयत् । एतादृशी सा प्रिया । नरीभिः नरजातिस्त्रीभिः । नरशब्दात् "जातेरस्त्रीविषयादयोपधात्" इति सूत्रेण जातौ वाच्यायां ङीष् प्रत्ययः । नम्या प्रणामयोग्या । अमरी देवी । इव । विरेजे शोभिता अभूत् । मालोपमालङ्कारः ॥ १६ ॥

स्वप्नान्तरेऽपि खलु भामिनि पत्युरन्यं
या दृष्टवत्यसि न कंचन साभिलाषम् ।
सा सम्प्रति प्रचलितासि गुणैर्विहीनं
प्राप्तुं कथं कथय हन्त परं पुमांसम् ॥ १७ ॥

स्वप्नेति ॥ हे भामिनि । स्वप्नान्तरे स्वप्नावस्थायाम् । अपि या त्वं पत्युः अन्यं इतरम् । परपुरुषमित्यर्थः । साभिलाषं अभिलाषेण सह । कं चन न दृष्टवती असि । सा त्वं सम्प्रति अधुना । गुणैः विनयादिभिः, पक्षे सत्त्वरजस्तमोभिः । विहीनं शून्यम् । परं अन्यं, पुरुषं पुमांसम् । पक्षे परमेश्वरम् । प्राप्तुं लब्धुम् । कथं प्रचलिता असि इति हन्त कथय । अत्र ' गुणैर्विहीनं परं पुमांसं " इति पदेष्वर्थश्लेषवशात् " विनयादिशून्यं परपुरुषं " " निर्गुणं परमेश्वरं " इत्यर्थद्वयमुपलभ्यते । तन्मूलकश्च 'पतिव्रता, अथ च परपुरुषं गच्छतीति " विरोधाभासोऽलङ्कारः ॥ १७ ॥

दयितस्य गुणाननुस्मरन्ती
शयने सम्प्रति या विलोकितासीत् ।
अधुना खलु हन्त सा कृशाङ्गी
गिरमङ्गीकुरुते न भाषितापि ॥ १८ ॥

दयितेति ॥ दयितस्य प्रियस्य । ममेत्यर्थः । गुणान् अनुस्मरन्ती या सम्प्रति अधुना मरणसमयेऽपीत्यर्थः । विलोकिता दृष्टा आसीत् । अधुना सा कृशाङ्गी खलु । भाषिता उक्ता । अपि । हन्त । गिरं न अङ्गीकुरुते उत्तरं न ददाति । या मरणकालेऽपि प्रियगुणानन्वदत्, साधुना तेनैव प्रियेणोक्तस्योत्तरं न ददातीति महद्दुःखमिति भावः । अत्र ' सम्प्रति ' इति पदेनान्तकालेऽपि प्रियगुणविस्मरणं नाभूदिति व्यज्यते । उदाहृतं चैतत्पद्यं रसगङ्गाधरे (पृ० ९१) मरणाख्यस्य व्यभिचारिभावस्य व्याख्यानावसरे । मरणलक्षणं च तत्रैव—" रोगादिजन्या मूर्च्छारूपा मरणप्रागवस्था मरणम् " मालभारिणी वृत्तम् ॥ १८ ॥

रीतिं गिराममृतवृष्टिकरीं तदीयां[१]
तां चाकृतिं कृतिवरैरभिनन्दनीयाम्[२] ।
लोकोत्तरामथ कृतिं करुणारसार्द्रां[३]
स्तोतुं न कस्य समुदेति[४] मनःप्रसारः[५] ॥ १९ ॥

१. र०—°वृष्टिकिरां त्वदीयां । २. वै०, शो०—कविवरै° । ३. नि०, प०, चा०—कृतिं च सुधारसार्द्रां । ४. र०—ज्ञातुं न कस्यचिदुदेति । ५. वै०, शो०—मनःप्रसादः ।

इति श्रीपण्डितराजजगन्नाथविरचिते भामिनीविलासे करुणविलासः

रीतिमिति ॥ तदीयां तत्सम्बन्धिनीम्। अमृतवृष्टिकरीं गिरां वाचाम्। रीतिं पद्धतिम्। कृतिवरैः कुशलश्रेष्ठैः। अभिनन्दनीयां प्रशंसनीयाम्। तां आकृतिं तत्स्वरूपं च। अथ करुणारसार्द्रां करुणापूर्णाम्। कृतिं कृत्यपरिपाटीम्। स्तोतुं प्रशंसितुम्। कस्य। मनःप्रसारः मनसः व्यापारः। न समुदेति उत्पद्यते। को नामैतादृशः पुरुषो यस्तस्या मत्प्रियायाः सुधाप्लावनकरीं वचनचातुरीं, कविभिः प्रशंस्यामाकृतिं, करुणारसपूर्णां तत्कृतिं च प्रशंसितुं नोत्सुकः स्यादिति भावः। अत्र कविना भङ्ग्यन्तरेण स्वकवितापि कटाक्षिता। पद्यमेतत्पाठान्तरेणाक्षेपालङ्कारोदाहरणे पठ्यते रसगङ्गाधरे (पृ० ४२२)॥ १९॥

इति चषकटीकायां करुणविलासः

ERRATA

ERRATA OF शृंगारविलास

Page	Line	Read
7	1	वैश्रवणस्य
,,	23	उपालपन्ति
12	17	21
13	4	22
16	20	श्रियम्
19	19	परिपतु:
20	27	नि० त्विदानीं ।
21	19	गाढमाश्लिष्टा
22	12	त्वामतः ।
24	3	सुवर्णवर्णामिति ।
29	13	बा०–'रुचं ।
30	27	माङ्गल्किीं ।
42	23	नन्दन्त्य
47	25	वसुभाराति
51	20	मवयवतर
53	3	ऱौ
,,	,,	गश्चि
,,	14	दधानाम् ।
54	8	च्चायाः[१]
,,	19	द्वितीय—
,,	22	विपरीतार्थविदो

ERRATA OF करुणविलास

1	23	सत्करोषि ।
6	21	रमणी

PANDIT JAGANNATH'S

BHĀMINĪVILĀSA

(A Collection of Stray Verses in Sanskrit)

ENGLISH TRANSLATION

II ṢṚṄGĀRAVILĀSA

1. O beautiful lady, there is not even the slightest fear about the anger of Rāhu (for the moon in the form of your face), nor is there (any possibility of) a contact with a stain or paleness; (but on the contrary) some indescribable lustre of your face, is ever increasing only on all sides.

2. When the tenderness of your limbs (is being spoken of), then a row of lotuses is extremely rough; the lotus stalks are not tender enough for consideration; and (lastly) what mention should be made of the foliage?

3. The inexpressibly charming state of my beloved endowed with fascinating eyes, produces delight in my mind when remembered; the state, which deserves to be praised (lit. saluted) on account of the ear-rings dangling over the surface of the cheeks adorned with a network and drops of perspiration.

4. O friend, having applied a *tilaka* mark of musk (to your forehead), mount the top of the turret with a smiling face in the evening; and so let night-lotuses have a good deal of delight and let the quarters gladden their faces all around.

5. Alas! that sweet and gentle smile, those sighs and that spotless and charming beauty of the face of the lady whose eyes appeared like an evening lotus (i.e. closed) still madden my heart.

6. Having heard the pleasant words ' Be endowed with a son ' uttered by the elderly persons when a salutation was offered to them early in the morning, the beloved fixed her glances on her lover, that was standing near, with respect accompanied by extreme delight.

7. Oh ! I can never forget the eye, beautiful like a slightly open lotus, of the deer-eyed one, feeling a confusion, in consequence of the fear of the elderly persons, in the act of her looking at me.

8. Having in succession imitated (lit. taken away) the excellent beauty of a Badara (jujube), an Āmalaka (myrobolan), a mango, and a pomegranate, your breasts, O dear one, are now striving for surpassing the beauty of the temple of a young elephant.

9. O you, slender-bodied and blessed with beauty, your cheek is, I think, the quarter called the North, since in that place, where there are charming hair (where there is the charming city of Alakā), there surely shines the attractive beauty of the ear (there shines the attractive wealth of Kubera).

10. Never at any time disappears from my mind the grace of the navel—resembling the interior of a lotus—of the lotus-eyed one, (seen at the time) when she, seeing the light of the morning, wished to leave the bed after tying the knot of her garment.

11. The young lady, often imitating my words to her friends under the impulse of sport, assumed the beauty of the lightning (i.e. disappeared immediately) on hearing my voice from a distance.

12. When I talked to her with a feigned anger by ascribing a false charge to her that I may (find an opportunity to) go away, she whose body was bent down, with eyes trembling and filled with tears, had

recourse to every possible word (that she thought necessary to appease my anger).

13. The discretion, resulting from a deep meditation of hundreds of Purāṇas, Śāstras and Smṛtis, is safe so long as the dalliance of the eyes of the fawn-eyed one does not find place in the mind.

14. Coming to the threshold in a startled manner on hearing the words of her friends "the husband is come," when will the deer-eyed one cool my eyes like the moon-light?

15. The beautiful lady, who had directed her eyes towards the gate of the house in the evening which was the appointed time (of my arrival), had her face delighted on seeing me come.

16. When her lover, having touched with his hand the end of her breast, went away, the young lady stood silent, only gazing steadfastly at his lotus-like face with her eyes, the corners of which had become red.

17. Although surrounded by the elderly persons, the young lady cast a glance towards me (by creating an opportunity to do so) under the charming pretext of scratching her cheek, slightly displaying (in doing so) her golden arm resembling a lotus-stalk.

18. The lady, whose limbs were stooping, being gently struck by me with the bud of a lotus while she was in the midst of elders, became confused when she saw me with her ear-rings slightly shaking and her creeper-like eyebrows bent down.

19. When I show submission to you, there spreads a redness in your eyes (owing to anger); if I prostrate before you, there flows down, alas! continuous stream of tears; and if I go away, there is fear of your life (thus) I do not know, O deer-eyed one, in what way you should be propitiated.

20. O happy sleep, who indeed but you can win over to me the slender-bodied one who has cast off her ornaments, who is continuously shedding tears, and who reproaches me with the words ' O you, ruthless and ocean of false words, leave off the end of my garment ; I have well seen what your love is."

21. Seeing the smiling face of the young woman on the bank and an opening lotus in the water (of a lake), the line of young bees greedy for honey, being confused, runs in both the directions.

22. Having observed on the bosom of her lover a mark of the necklace of a rival woman, the young lady at once withdrew her creeper-like arm that was placed round his shoulder.

23. I long remember the (sexual) intercourse of my beloved, wherein her neck was a little bent down, her lotus-like and affectionate eyes were slightly closed, and her limbs were languid on account of a number of heavy breathings.

24. When I, who had gone away in a fit of anger, came to the door after the lapse of two *yāmas* (six hours) and announced a false name, she, having known me positively, came out slowly from the apartment like the goddess of wealth.

25. Placing moss on her bosom, and often tossing her limbs here and there, this lady directs extremely helpless glance on the face of her friends when they utter the name of her lover.

26. I call to mind the lotus-like smiling face with the neck turned back and with the eyebrows bent down of the lady who, surrounded by her elders, proceeded to her house from this very place.

27. How indeed, tell me, can there be produced any hope for my life; since the winds, emitted by

snakes of the Malaya mountain, blow, (killing) like the god of death; and even this bee, humming sweetly on the top of a mango tree, takes away (lit. drinks up) my consciousness?

28. When I placed before the cooing pigeon his mate that was going away by stopping her forcibly, she (my beloved) slowly bent down her smiling lotus-like face towards me.

29. O lady, with eyes as beautiful as those of a Cakora bird, the lustres of your face dispel the darkness stationed in the quarters, remove the heat of those that are afflicted by it, and obscure the beauties of a lotus.

30. The young lady, with her body all horripilated, looking at the marks of my nails between her two jar-like breasts, at once entered the house, with limbs expressing fear and bent down, when she saw me with my face placed in a window (looking at her).

31. On that occasion the slender-bodied one, lying on my bosom placed her cheek in a favourable position with regard to my face (so that I may find no difficulty in kissing it), and thus obscured the incomparable beauty of the sovereignty of Indra (in my estimation).

32. Even a cloud became merciless towards me just at the time when I was touching the chin of the fair-eyed one, that was presented to me in the last quarter of the night (in a dream) by Sleep that was frequently requested to do so.

33. Alas! even a hundred Śrutis or the Bhārata, studied oftentimes, do not effect an alleviation of the pain to that extent to which it is immediately done even by this charming denial proceeding from the

lotus-like face of the beloved fatigued with the sport (of sexual intercourse).

34. While your cheek was easily surpassing (lit. devouring) the Lavalī plant by its lovely lustre, great distress fell all around on the collection of white lotuses (lest they also might be similarly devoured, i.e. surpassed).

35. The beauties of the lotus-like eyes of Jānakī while falling on Rāma contract on account of shyness due to the advent of his youth and expand on account of being tempted by his good nature, valour, strength and charm.

36. Will this youth after fixing a string to the bow of Śiva and (thus) removing the anxiety of his friends marry the daughter of the King of Mithilā without any obstacle or not? (Such were the thoughts of the people of Mithilā).

37. A newly wedded bride caught in the fold of arms by her husband in private, trembles exceedingly like a young hind caught into a net all of a sudden.

38. The Upaniṣads have been studied; and even the Gītā has, alas! been made a subject of meditation. Still, Oh! the moon-faced one does not go out of the abode of mind.

39. Mad (on account of separation), she, holding the hand of a friend of hers, thus speaks to her (mistaking her to be her lover): O cruel-hearted lover, I shall never let you go henceforth.

40. A great sapphire (i. e. Kṛṣṇa) was found in the middle of the street by a cowherd girl wandering till night for selling butter-milk with the desire of (getting some) cowries.

41. Alas! (in the mind) of the fair-eyed one there arose a dislike for the whole world including even her own body, while she was tasting the beauty of the face of Kṛṣṇa with a view to remove her dislike for beauty.

42. O wretched one, how do you say foolishly that your body is of the colour of gold? For the latter can be compared with you only when it falls into the fire.

43. Victorious is the delight of the eyes of a newly married couple united together for the first time, (eyes) which meet together out of eagerness and are again contracted through shame.

44. A salutation to you, the indiscriminate fortitude of the youthful, that receive smallness (levity) from the breast of lotus-eyed women by giving it greatness (gravity)!

45. While the childhood was passing away, and the youth was budding forth, the voice, gait, and dalliance of the fair-eyed one assumed an extreme sweetness.

46. The two eyes which have the good fortune of possessing an endless beauty of the woman with her limbs bent down, are tremulous in consequence, as it were, of the absence of the delight of seeing each other.

47. The deer-eyed one prevented me, who intended to strike her in the midst of her elders with pieces of a clod of earth, (from doing so) by holding the tip of her tongue between (the two rows of) her teeth and by rolling her eyes.

48. She, who could never before bear even the contact of a glance remained silent even though embraced by her lover who intended to go away (to some distant place).

49. Although the beloved has (purposely) turned away her face (from her lover) through anger, still she, pretending to be asleep, places her cheek on his lotus-like hand in such a manner that the arm was raised up and the neck dropped through lassitude.

50. This bee, whose sole mind is rendered unsteady by a desire (to lick the honey) of the two fully opened lotuses in the form of your eyes, (being fixed up between the two) shines on your fore-head under the pretext of the musk mark.

51. The lotus-eyed one, made somehow or other to lie down during the night by the side of her lover by elderly women, thinks with apprehension "What should follow ?"

52. The god of love has his mind vacant with anxiety (i. e. does not know what to do to influence your mind); your friends have lost their splendour (since they cannot persuade you); and the lord of your life is distressed on account of his love; but let all this consideration be set aside. This, however, I tell you, if you think my advice to be beneficial, that you should not, O foolish one, be head-strong, otherwise the husband of Rākā (the moon) will vanquish (surpass) this face of yours.

53. O beautiful ear-ring, victorious is your all-praiseworthy birth, since you taste (the pleasure of) the movements, which are the fruit of your good actions, of the lotus-like hands of the deer-eyed one who, to adorn her ears, incessantly experiences fresh pain and turns her face aside with a hissing sound.

54. The night has come; the space between the quarters is pervaded by the rays of the lord of the night (moon); and other women are adorning their

bodies with numbers of ornaments in their houses; still you, O foolish one, do not lessen your haughtiness even in the slightest degree. (And), alas! your body, much more slender than even a young lotus-stalk, is distressed by your anger.

55. Alas! the young lady looks at the lord of her life with tremulous eyes, with her breasts wet with the falling tears, and with her lower lip faded with sighs, by placing her lotus-like face at a window in her private apartment, while other persons (of the house) are uttering auspicious words at the time of his departure (to some distant place).

56. O you, whose body is of a golden colour, if you expand the lotus-like face of yours (i.e. if you smile), this moon will seem poor, the full-moon night will fade away, dullness will of its own accord spread all over the forest of night-lotuses, the space between the quarters will be illumined, and the assembly of your friends will be delighted.

57. There blow winds that are afflicting, as if because they proceed from the mouths of the best of serpents (dwelling) on sandal trees; these red mango trees burn the eye; and here the cuckoos scatter poison in the form of their cooing. (Under such circumstances) how should the young lady, whose body is tender like the young lotus stalks, hold on her life?

58. The disk of the moon, as charming as the umbrella of king Cupid arose just while the lotus-eyed one was engaged in the thoughts as to how her pride would fearlessly hold its position in her heart at a time when the night, which rendered the mind of deer-eyed women void of sleep (i.e. full of love), had actually come.

59. The beloved, wanting to conceal from her lover the morning twilight, closed sportively through affection his eyes with her hand. But he came to know of the sunrise still better by means of those breezes which were fraught with the fragrance of lotuses.

60. The eyes of my fawn-eyed beloved were steady with wonder (when she saw me) at a distance ; they became tremulous after a partial recognition ; afterwards their lustre grew on all sides ; and when I soon approached the assembly of the elders, their pupil began to roll through shyness.

61. How is it possible to repeat the words, (sweet) like a flood of juice coming out of (ripe) grapes breaking open, of the lotus-eyed one, whose lotus-like face, resembling a bunch of flowers, had the beauty of a smile inside, when I slightly kissed her cheeks that became horripilated ?

62. O moon, the Creator, that made you *Rājā* thoughtlessly (king, also a synonym of the moon), has lost all his power owing to his old age ; (and) now the god of love, the new creator, means to give the sole sovereignty of this world to the ever beautiful face of the lady whose eyes are like those of an intoxicated Khañjarīṭa bird.

63. A long sigh from the mouth, pallor on the cheek, and a vacant mood of the mind were experienced by high-born ladies from the time that they saw the inexpressible beauty of the son of Nanda, that dropped honey (i. e. was sweet like honey) and knew the magic of attracting all eyes.

64. A high-born lady who had her cheeks perspiring and horripilated by hearing the greatness of Kṛṣṇa in the midst of the cowherd elders at the time

when Kāliya's death by him was narrated, at once described with wonder the mode of the dancing (of Kṛṣṇa) on the hood of the lord of serpents, emitting flames of poison.

65. When the childhood of the slender one was gradually waning away from her body, and the husband of Rati (Cupid), the lord of all, was about to come (to reside) there, there at once appeared by his (Cupid's) order an identity with the full moon in the face, with lotuses in the eyes and a real absence of difference between nectar and an oblique smile.

66. She, who, like the digit of the new moon, has only her beauty still remaining, lying on a bed of moss, receives her lover, although he comes near, only with her sweet glances.

67. The young lady whose heart was afflicted with separation and who was crying out 'my dear lover,' 'my dear lover,' looks at him, even when he comes near, like one that has no acquaintance with him.

68. The grace of the lower lip obscuring (the redness of) the tenderness of sprouts, the beauty of the face surpassing that of the moon, and the incomparable body of her whose eyebrows are beautiful—all this does not speak of the creation of this creator (i. e. this must have been the creation of some other creator).

69. Alas! the lord of Laṅkā, tormented with the pain of separation from Vaidehī (Jānakī), now talks incoherently and now assumes silence, now casts a vacant glance towards all things, fetches a long sigh and has not even the slightest strength in his limbs.

70. No sooner did the orb of the moon rise than the multitude of separated persons began to weep at

once and the god of love, whose command is borne like the crest-jewel by all women, became delighted.

71. 'Look at this matchless lake filled with lotuses.' 'Friend' (replies the other), 'do not say this; the eyes of women burn me.'

72. The red hue of the corners of the lotus-like eyes of the beautlful-eyed one was removed (lit. drunk up) by the words of her lover to this effect: Bhāmini, the line of clouds has arisen, and still you do not leave off your anger!

73. O beautful one, seeing your smiling face, bees are extremely delighted on account of their mistaking it for a lotus; and, O dark-eyed one, Cakora birds move about their beaks for a long time on account of taking it to be the deer-marked moon.

74. This is not a smile, but the blossoming (of flowers) which is naturally attractive. And who says that this is a face? (For) this is a flower from which fragrance is issuing forth. It is false that this is a pair of breasts; since this is a couple of fruits possessing the lustre of gold. (And) this is a charming creeper, worthy of being bent down by clusters of bees, and not a woman.

75. Here rises up the sun, swallowing this earth with his rays, hot like embers; through a hole, produced in his centre by several lords of the earth killed face to face on a battlefield, there appears the blue colour of the sky. What fool in this world has set him down for the hare-marked moon?

76. What appears as black and white in the eyes of the fair-eyed one is not their real form; but it is obviously poison and nectar. (For) if it be not so, how is it that youths fall into a swoon or get delighted to

a great extent as soon as they (eyes) are cast (towards them)?

77. Is this a lotus, or the moon, or the face of the deer-eyed one, where something like a bee, or a deer, or an eye is shining?

78. O dear one, these are the filaments (of a lotus) that shoot here under the pretext of the lustres of your teeth, and these are the bees, longing for the honey, that shine here under the form of (your) hair.

79. How should we compare a lotus, from which its beauty disappears during the night, even with a part of your face, which is full of delight on account of its charm which is ever pleasing to the eye?

80. (It is) she who takes away the beauty of flowers by her softer limbs, while as it is my life that the flower-arrowed god (of love) overpowers with rows of his arrows.

81. She, whose feet are tender, is wearied by the burden of her hips, while passing by the road; (and) alas! I am afflicted being unnerved on account of seeing her form on all sides.

82. The full-moon night appeared like the fire at the universal destruction, and the space in the house (became) like an ocean to the women of Gokula, that suffered the pain caused by a burden of their lives, when the enemy of Mura (Kṛṣṇa) was about to go to Mathurā.

83. When I came to the private apartment, and, aftery slowly dismissing the maid-servants by means of signs, began to fan the lotus-eyed one who was lying in bed in anger, she recognised me but pretending not to know; and therefore feigning to close her

eyes, placed my hand on her bosom with the words, 'O friend, you are tired.'

84. The gait of that fawn-eyed one obtained slowness (became slow, came almost to an end) with childhood, the Bimba-like lower lip became red (full of love) with the mind, and more than all her hips became extended (greater) along with cupid.

85. Her breathing is to be known by an inference, the limbs are cold; and the sight motionless; O, friend, let this story about her be set aside; you speak of something else.

86. The hand of the daughter of the earth (Sītā), full of perspiration and tremour, when held in his hand by Rāma, assumed the beauty of a morning lotus shaken by drops of snow and gentle breeze.

87. By reason of an excess of sweetness your lower lip, O young one, exceedingly surpasses a coral plant, although it is red, and the foliage, although it is softer.

88. The two eyes may here indeed bear the multiform beauty of the glances of Khañjana birds; but how should the beautiful face of the fair-eyed one be compared with a lotus whose beauty is transient?

89. The line of the drops of perspiration produced in the course of the sexual intercourse, which (line) surpassed a collection of jewels (in beauty), and the golden-coloured forehead of the fair-eyed one heightened mutual beauty to an inexpressible extent.

90. Afraid of a stroke of the thunderbolt in the form of glances of persons other than her husband, Sītā entered the heart of her dear (husband), and he too entered hers at once through the fear of a female serpent in the form of another woman.

91. O you, whose eyes are beautiful like a blue lotus, your breasts, after easily exceeding the beauty of a citron, and throwing into the background beautiful golden jars, are now indeed competing with the golden mountain (Meru).

92. O golden-bodied one, if you buy the lives of men by giving (them) your limbs it is but proper (*i. e.* justifiable); but it is not at all proper if you do so by giving them only the corner (a glance from the corner) of your lotus-like eyes.

93. At present this audacious pearl in your nose subdues (lit. lowers down) through enmity your nose that feels great delight by its company with the teeth that have vanquished the beauty of pearls.

94. Do not, I say, be at once puffed up with pride by often looking at your own fairness; (for), O foolish one, do you not see that heaps of gold, of the same colour with your body, are rolling in every house?

95. O friend, how do you respectfully listen to a comparison of your breasts, made by unrestrained poets, with the temples of an elephant? Surely, women take a wrong view of things.

96. A certain lover, treated with contempt in anger by the deer-eyed one when he was going to embrace her and therefore sleeping with his face turned away from her was embraced for a long time after kissing him by her, being distracted that he was perhaps offended.

97. At the sight of Hari, the women of Vraja covered their moon-like faces with the ends of their upper garments, but the knot of the garments round their waists was loosened all of a sudden on account of tremour caused by love.

98. The whiteness of the teeth, concealed by the redness (produced) from a contact with lower lip, became again visible, being helped out by a white smile of the lady who had beautiful eyelashes.

99. Tell (us), O deer-eyed one, by what means we should detect a *tāmbūla* in your mouth, which is fragrant like the interior of a lotus, of which the lower lip surpasses a Bimba fruit (in redness), and of which the teeth are like jewels.

100. Oh ! the beloved, unable to satisfy her desires, although lying down near her lover, looks at his lotus-like face with her eyes slightly closed (on account of bashfulness).

101. 'O slender-waisted one, why are you emaciated ?' 'What have you to do with the affairs of others ?' 'Still do tell it for my delight.' 'O traveller, your wife will tell that to you.'

102. Victorious are the glances of the fair-eyed one, which were harsh owing to extreme anger towards me, for my having asked for (a kiss of) her lower lip, while bees were clustering there through a desire for the fragrance of her lotus-like face.

ENGLISH TRANSLATION

OF

III KARUṆAVILĀSA

1. Alas ! to whom will you, O mind, disclose your condition and who will remove your pain now by soothing words that the fate is adverse (lit. has its face turned away from me) and the jewel of friends (wife) gone to heaven ?

2. Alas ! how is it that you, O love, do not, suddenly coming forth with modesty (to receive me) as before, gladden (lit. cool) me even in the slightest degree by means of your smiling and affectionate looks and your sweet words, which are the ministers of love ?

3. Even all the objects of senses have been forgotten, and learning too, acquired by exertion, has turned away its face from me (has left me) ; only the fawn-eyed lady, never disappears from my mind like a deity presiding over it.

4. Indeed, while hastily entering the auspicious state of salvation you have, O kind one, left off even that kindness (which I knew you to be possessed of) ; since, O lady, you do not look at me with your glances, whose beauty could break down the pride of a blue lotus (opening) in the morning.

5. My heart breaks into hundred pieces, when I think how you, O beautiful one, should now have ascended the heaven without me, you who at the time of the marriage ascended a piece of stone by holding my hand for support through the fear about the slipping of your feet.

6. Never does that lady disappear from my mind who, like my poetry, was free from faults, possessed of qualities (*mādhurya* etc.), filled with sentiments and affection (*rasas* and *bhāvas*), adorned with ornaments (figures of speech), endowed with a voice (rich in a flow of words) soft to the ear, and charming to the mind.

7. O you, dear as my life, the entire anxiety of lotuses has subsided, the orb of the moon has attained an unrivalled grace, and indeed the noise of cuckoos has arisen, since the time you went away from this place.

8. Having given (me to enjoy) for some days the pleasures worthy of the great Indra, resembling (in their transitory nature) the flashes of lightning, you have suddenly gone away from the hand of me, an unfortunate one, like sovereignty (from the hand) of a king, abandoned by policy.

9. O lady, whose thighs resemble the back of the hand from the wrist to the root of the smallest finger, were you influenced by anger, caused by some (improper) action of mine, that you suddenly went away to the distant house of your friend *mukti* (final beatitude), and abandoned me although you were a devoted wife ?

10. O you of a pleasing character, how will my good poetry be charming and attractive to the mind in the absence of those sports of yours, which, sweet like the essence of nectar, once transformed themselves into verses in my mind ?

11. O tremulous-eyed one, now that you are dead, the full-moon night attains the perfection of beauty, which (night) was useless for (the purpose of)

poets, so long as the earth was adorned with the lustre of your sweet smiles.

12. That beloved of mine, able to satisfy all desires, the deity presiding over my house, ever united with auspicious things, who constantly worshipped me with blooming lotuses in the form of her eyes (glances) after sprinkling me with nectar in the shape of a soft smile, never disappears from my mind.

13. O fawn-eyed lady, having ascended the heaven how, indeed, do you now throw the dust of the earth on me, whom you, while living in this world, raised to heaven (i. e. gave me to enjoy the pleasures of heaven) by calling me 'O pleasant one,' 'O lord,' 'O charming one'?

14. A brilliant beauty, an unparallelled nature, an uncommon modesty, and a beneficial conduct—having abandoned these qualities and also me, that are (consequently) rendered helpless, how have you, alas! O beautiful one, gone to the next world?

15. O lotus-eyed one, although you were attractive, I am sure, the (funeral) fire has burned you, on account of its being influenced by anger, because you always threw into the back-ground its flames everywhere by means of your lustre, superior to that of gold, and your extreme purity.

16. She was the remover of the pain of the eyes like a pencil of camphor, the principal source of delight to the neck like a garland of blooming lotuses, an object of delight to the mind like a beautiful verse, and fit to be honoured by (other) women like a goddess.

17. How, tell me, O love, have you, who did not look affectionately at any other person than your hus-

band even in dream, now set out, alas! for obtaining another man (the highest Brahman) that is void of qualities (*sattva*, *rajas*, and *tamas*).

18. Alas! the slender-bodied one, who was just seen to be recollecting the qualities of her lover even on her death-bed, does not now utter a word, although questioned.

19. In whose mind will not an eagerness arise to praise her mode of speech pouring down nectar, her form deserving to be praised by the best men, and her uncommon actions full of compassion?

BHĀMINĪVILĀSA

NOTES

VILĀSA II

ŚṚṄGĀRAVILĀSA

1. In this verse we have the *dhvani* of *vyatirekālaṅkāra*. The poet here establishes the superiority of face (the *upameya*) over the moon (the *upamāna*). The moon is afraid of Rāhu, has got a spot and paleness and wanes during the dark half of a month. The face of the lady, however, has no such blemishes and its beauty is always on the increase. Here, the contrast is not *expressed* by giving inferior epithets to the *upamāna*. Cf. यत्र तूपमानतद्विशेषणोपादानमन्तरेणैवोपमेयविशेषणैः 'सुन्दरो देवदत्तः' इत्यादाविव वस्तुस्थितिप्रकाशनेन कृतार्थैरप्याकूतविशेषेण स्वविलक्षणविशेषणविशिष्टधर्म्यन्तरापेक्षया वर्ण्यस्योत्कर्षः प्रतीयते स व्यञ्जनाविषयः। (R.G.)

2. Supply the words अनुभूयते or प्रस्तूयते and तदा or तर्हि after the third line, and read it before the first and second lines. When even सरोजमाला and मृणाल cannot bear comparison with the delicacy of a lady's limbs, then even the mention of sprouts is inappropriate. The poet has given this verse as an example of माधुर्यगुण (शब्दगत) which is defined as—संयोगपरह्रस्वातिरिक्तवर्णघटितत्वे सति पृथक्पदत्वं माधुर्यम्।

3. In the third line, Acyutarāya reads स्मरणे न and construes मदिरेक्षणायाः कापि (अनिर्वचनीया) मे मनसि स्मरणे (जायमाने सति) आनन्दं न अङ्कुरयति।—स्मरणे जायमाने मन्मनसि मनसिजपरिताप एव भूरितरं भवतीति भावः। He criticises the reading स्मरणेन in the instrumental:—यथाश्रुतभट्टास्तु यथाश्रुतमेव स्मरणपदं तृतीयान्तं कृत्वा योजयन्ति। तेषां स्मरणस्य परोक्षैकविषयत्वेनावश्यं वियोगकालिकत्वस्य वाच्यत्वात्तदानीं निरुक्तस्मरणस्य

दुःखैकजनकत्वस्यानुभवसिद्धत्वेनानन्दजनकत्वस्य सुतरामयुक्तत्वादाग्रहेण तदङ्गीकारे तु प्रकृते प्रतिपाद्यत्वेन विवक्षितस्य शृङ्गारस्य भङ्ग एव भवेत्। तस्माद्युक्तमेवेदं सप्तम्यन्तत्वेन व्याख्यानमिति तत्त्वेन तत्त्वविदो विदांकुर्वन्त्विति दिक्। Although the point raised by Acyutarāya is right, yet the force of परिताप एव भवति is not obtained by आनन्दं न अङ्कुरयति. The verse is an example of सुकुमारता which is defined as—अपरुषवर्णघटितत्वं सुकुमारता।

4. Here we have the *dhvani* of *Rūpakālaṅkāra*. As soon as the lady mounts the terrace with a smiling face and after applying a mark of musk on her forehead, the *kumudas* will blossom and the quarters will be illumined. Thus an identity between the face and the moon is suggested. For the justification of शब्दालङ्कारs in this example of रसध्वनि, see the Commentary.

5. According to the Commentary and the author himself (Cf. सायंतनाम्बुजोपमानेन नयनयोरुत्तरोत्तराधिकनिमीलनोन्मुखत्वध्वननद्वारा तस्या आनन्दमग्नताप्रकाशः।) this verse describes the सुरतावस्था. But, according to Śeṣādri, this is a description of expected separation. He says—" From सायंतन, etc., it is to be concluded that it was the past recollection of the face of the beloved on the expected separation of the lover. As the day-lotus is closed in the evening so she must be spiritless and dejected on the departure of her lover." However, मञ्जु मन्दहसितं presents a difficulty, unless we understand by it ' a sad smile.'

6. प्रमोद is here caused by the expectation of realising the highest desire of womanhood. Acyutarāya's remark quoted in the Commentary is queer.

7. A beautiful commingling of the feelings fear and longing caused by the presence of elders and the lover. "The eye is compared to a slightly open lotus, since it (eye) is half opened with the desire of

looking at the lover, while it is half closed with fear that she might be detected by her elders while doing so."

8. The comparison of breasts with करिकुम्भs is to be understood in the light of the following remark of Acyutarāya :—लोके प्रायेण गजान्तलक्ष्म्या एव संपाद्यत्वप्रवादात्तत्संपादने निरुक्तकुचाभ्यां कृते सत्यस्यां प्रौढावस्थात्वमेव स्यात् etc.

9. An example of सभङ्गश्लेष. ललितालकायां—in which there is ललित (charming) (i) अलकs, hair or (ii) अलका, city of Kubera; similarly वै श्रवणस्य, surely of the ear and वैश्रवणस्य, of Kubera.

10. Here the word सोदर stands for सदृश and hence it is an उपमा. नाभेः प्रभा—Mr. Śeṣādri explains that it was acquired from the jewelled bangles that she had in her hands which she took these for tying the knot of the garment. According to Acyutarāya, the lustre was in the shape of redness imparted by the fingers of hands engaged in tying the knot. The poet, however, seems to refer to the natural beauty of the navel visible on account of light.

11. ममालापमुपालपन्ती—On account of केलिरभस she was imitating my words; but when she heard my sound then she immediately vanished like a flash of lightning—सौदामिनीयां सुषमामयासीत्।. The verse is an example of the व्यभिचारिभाव called त्रास. It is defined by the author as—भीरोर्घोरसत्त्वदर्शनस्फूर्जथुश्रवणादिजन्मा चित्तवृत्तिविशेषस्त्रासः।

13. An example of कविप्रौढोक्तिनिष्पन्नेन वस्तुना वस्तुनो ध्वनिः। Cf. अत्र कामिनीदृग्विलासे चेतसि पदमर्पितवति विवेकस्य नास्ति कुशलमिति वस्तुना दृग्विलासकर्तृकपदार्पणस्य लोकसिद्धत्वाभावात्कविप्रौढोक्तिनिष्पन्नत्वेन सुनिषण्णे तस्मिन्का कुशलचर्चा विवेकस्येति वस्तु व्यज्यते। (R. G.).

14. An example of the भाव of औत्सुक्य—eagerness. The figure is उपमा. The साधारणधर्म is शिशिरीकरण and is joined here to उपमेय alone and not to उपमान. Cf. भविष्यत्कालावच्छिन्नशिशिरीकरणस्य साधारणधर्मस्योपमेयान्वितत्वमिव नोपमानान्वितत्वम् (R. G.). On this Nāgeśa remarks—तथा चानुपपद्यमानकालार्थकत्वं सर्वत्र बोध्यम्। एषु सर्वेषु भूतभविष्यत्तत्पदार्थानामेवोपमानीकरणेनान्वयस्य संभवोऽस्त्येवेति चिन्त्यान्येतान्युदाहरणानि। 'त्यक्ष्यामि वैदेहसुतां पुरस्तात्समुद्रनेमिं पितुराज्ञयेव' इत्यादि तूदाहर्तुमुचितम्।

15. An example of the भाव called हर्ष and defined as इष्टप्राप्त्यादिजन्मा सुखविशेषो हर्षः। (R. G.)

16. An example of the भाव called अमर्ष and defined as—परकृतावज्ञादिनानापराधजन्यो मौनवाक्पारुष्यादिकारणभूतश्चित्तवृत्तिविशेषोऽमर्षः। The अमर्ष is distinguished from क्रोध by the author. Cf.—ननु क्रोधामर्षयोः स्थायिसंचारिणोर्भावयोः किं भेदकमिति चेत्, विषयतावैलक्षण्यमेवेति गृहाण। तत्र तु गमकं झटिति परविनाशादौ प्रवृत्तिर्वचनवैमुख्यादिकं चेति कार्यवैलक्षण्यम्।

18. The verse suggests indignation of the young wife towards her husband who acted improperly. Here the words of the verse, as well is its sense—असमीक्ष्यकारिन्किमिदमनुचितं कृतवानसि—are subordinate to the suggested sense of अमर्ष or indignation. Hence, it is an example of 'the best sort of poetry'.

19. Acyutarāya's readings—नयनारुणप्रचारा, निरन्तराश्रुधारा and जीवितसंशया have to be taken as adjectives of the heroine. विनय stands for नम्रतादिसूचकवचनोक्ति and not नमन as Mr. Vaidya would have it, otherwise, प्रणतौ in the text would become redundant.

20. An example of the suggestion of the भाव called सुप्त and defined by the author as निद्राविभावोत्थज्ञानं सुप्तम्. We have here the ध्वनि of वस्तु and रस also; Cf—यद्यप्येवंभूतायाः प्रियतमावस्थाया निवेदनेन निद्रे मम भवत्या महानुपकारः

कृत इति वस्तु, विप्रलम्भशृङ्गारश्चात्र प्रतीतिपथमवतरति, तथापि पुरः-स्फूर्तिकतया स्वप्रध्वननमन्त्रोदाहृतं न प्रान्ते तयोर्ध्वननं निरोद्धुमीष्टे। (R.G.). The reading क इव of Paranjape's edition should be explained "who else."

22. Here we have the उदय of the भाव called रोष. What is the difference between भावशान्ति and भावोदय? Cf. R. G. for the answer—यद्यपि भावशान्तौ भावान्तरोदयस्य, भावोदये वा पूर्वं भावशान्तेरावश्यकत्वान्नानयोर्विविक्तो व्यवहारस्य विषयः, तथापि द्वयोरेकत्र चमत्कारविरहात् चमत्काराधीनत्वाच्च व्यवहारस्य, अस्ति विषयविभागः।

23. This is not an example of the suggestion of स्मृत्याख्यभाव, for rememberance is referred to by a word and hence cannot be suggested ; nor is it an example of the figure स्मरण, for the latter is based on सादृश्य which is absent here. The verse only describes the विभाव, i. e. the नायिका. And this description, being very charming, somehow suggests विप्रलम्भशृङ्गार.

24. कांचिदाख्यां गृणन्तम्—has heen explained in the commentary as अलीकं स्वनामधेयं (नायिकासख्यै) निवेदयन्तम्. Here we have to supply नायिकासख्यै. Acyutarāya explains it as—कांचित्तत्सखीं प्रत्याख्यां निरुक्तमद्गोपकारणकथां जल्पन्तम्. In the latter explanation we have to take the word आख्या in rather an unusual sense of कथा.

25. R. G. reads तदुदन्तपरे for प्रियनामपरे. For singular in मुखे, cf. Nāgeśa—मुखे इत्येकवचनेनैकवार्तैव सर्वाभिरुच्यत इति ध्वनितम्. On दैन्य, he comments—तदलाभाद्दैन्यं दृष्टौ.

26. Acyutarāya reads विनतायाः for वनितायाः, and adds वैनत्ये हेतुः—गुरुभिः समावृतायाः.

27. Here the blowing of मलय winds and buzzing of bees *together* are responsible for producing the effect in the shape of जीवितनाश. Hence, it is not an example of the figure called समाधि where a cause, in bringing about

an effect, is unexpectedly helped by another cause. Cf. R. G. अत्र जीवितनाशं प्रति वातवानचञ्चरीकगुञ्जितयोरहमहमिकया हेतुत्वादेकस्याकस्मिकत्वाभावान्न प्रकृतालंकारस्य (of *Samādhi*) विषयः। किंतु कर्तृरूपभिन्नधर्मिकेण वानगुञ्जनक्रिययोः समुच्चयेन जीवितनाशरूपैककार्यात्मकैकधर्मिकस्तयोरेव कारणयोः समुच्चयः संकीर्णः। The word चञ्चरीक in the above supports the reading adopted in our text. For मलयभुजगवान्ताः, Cf.—व्यालनिलयमिलनेन गरलमिव कलयति मलयसमीरम्-Gitagovinda, IV. 7.

28. The reading दमयाम्बभूव is meaningless and its explanation by the commentator (वा°) as नासाभूषणीचक्रे is absurd. This verse and the 30th are instances of the suggestion of the भाव called व्रीडा defined by the author as—स्त्रीणां पुरुषमुखावलोकनादेः पुंसां च प्रतिज्ञाभङ्गपराभवादेरुत्पन्नो वैवर्ण्याधोमुखत्वादिकारणीभूतश्चित्तवृत्तिविशेषो व्रीडा।

31. The reading मद्वचनानुकूलं is inappropriate as it lacks spontaniety on the part of the heroine. The reading चिराय. etc. of R. G. is certainly more charming as that gives a complete picture of fatigue.

32. Mr. Paranjape discusses the variants of मुदिर—"The reading of G. for मुदिर is मुदित and the commentator says, निरुक्तस्वप्नदर्शकत्वेन सुप्रसन्नोऽपि निर्दयः अभूत्...विधिरिति शेषः। निरुक्तावस्थाघातकत्वेन दुर्जनत्वादेव मूले वक्त्रा तन्नामाग्रहो गुण एवेति बोध्यम्। Now even if it be admitted that not to utter the name of bad person is a गुण, still it must not be secured even at the sacrifice of the most important rule of grammar that a verb should have a subject. Kālidāsa also introduces that गुण in को तस्स धम्मदारपरिच्चाइणो णाम संकीतिदुं चिन्तिस्सदि. Ś. VII, but no grammatical mistake is found in it. And hence that reading must be rejected. Mr. Vaidya's reading is मिहिरः the Sun. Now the dreaming lover is to be awakened from his sleep; and therefore the cloud

with his thunder is more fitted for the purpose than the sun with his mild morning rays. And hence मुदिरः seems to me to be preferable."

33. The idea is similar to that found in verse 38.

35. Here we have भावसन्धि–a union of व्रीडा and औत्सुक्य: The संकोच of eyes is due to *shyness.* Mr. Śeṣādri is wrong to attribute this संकोच to *fear* from Rāma's youth.

36. The reading कृत्तचापं and its explanation as त्रुटितधनुं (?) by the commentator (बा० edn.) are both absurd ; not only is it grammatically incorrect, but the stringing of a broken bow is also an impossibility. Acyutarāya reads परिणेष्यति वा युवा त्विदानीं and explains it as परिणेष्यति किम् ? अपि तु नैवोद्वहिष्यतीत्यन्वयः; and, hence, he is obliged to explain युवा as यः कश्चिद्रामातिरिक्तो राजकुमारः। This is evidently far-fetched.

37. An example of रसाभास, as the रति resides in the husband and not in the newly wedded wife who is quite innocent of love. The places of रसाभास are thus enumerated in R. G.— उपनायकसंस्थायां मुनिगुरुपत्नीगतायां च बहुनायकविषयायां रतौ तथानुभयनिष्ठायाम् ॥

39. A fine illustration of the distracted condition of a lady due to separation.

40. The Cow-herd girl was wandering to sell butter-milk for *cowries*, instead of which she got a big blue gem, i.e. Kṛṣṇa.

41. The heroine got रूपारुचि; and as people taste लवण in order to remove अरुचि and get back रुचि, so the heroine tasted the लावण्य of हरिमुख, but it so happened that not only रूपारुचि was not removed, but there ensued universal अरुचि. Cf. Acyutarāya—हरिमुखस्य लावण्यं, न तु सौन्दर्यम्। ते न हि लवणस्य भावो लावण्यं लवणमेव लावण्यमिति व्युत्पत्तितः

श्लेषो विवक्षितः। तथा चारुचिनिरासार्थं लोके सैन्धवादिक्षारास्वादनं क्रियत इति प्रसिद्धमेव।

42. Acyutarāya notices the reading 'न वारोहेत्' (in place of तवारोहेत्) and says—इति पाठे तु तदापि तुलामारोहेन्न वेति संशय एव।

45. If we adopt the reading उल्लसति कापि शोभा वचसां च दृशां च विभ्रमाणां, then the verse illustrates that type of तुल्ययोगिता where the सम्बन्ध of वाणी, दृश् and विभ्रमs is with शोभा which is a गुण. In the reading adopted in the text, the सम्बन्ध is with गुणविशिष्टा क्रिया.

47. The reading निहन्तुकामं or विहन्तुकामं is inferior to प्रहर्तुकामं given in R. G. Queer is the reading रदयन् रसनाग्रं and its explanation by the Commentator (बा॰ edn.) जिह्वाग्रं मर्दयन्निव नासिकाग्रगततर्जन्या मां निवारयांचक्रे.

48. Acyutarāya reads आलिङ्गितापि तस्थौ साङ्गं and explains—सा गन्तुकेन जिगमिषुणा दयितेनालिङ्गितापि न तु दृष्टा साङ्गमङ्गैर्भुजप्रसारणकुचौन्नत्यकरणादिरूपैः साधनैः सहितं यथा भवति तथा। एतेन प्रसादो द्योतितः। तस्थावित्यन्वयः।

49. Acyutarāya reads (हे) दयित। (तावकी) प्रिया करकमले (स्वहस्तपद्म इति यावत्)।

51. This verse and the 37th describe the condition of a newly wedded bride unaccustomed to the company of her husband.

52. The verse is quoted in R. G. as an illustration of all the three *guṇas*, viz., माधुर्य, ओजस् and प्रसाद. The sense of the quotation from R. G. given in the commentary is—The verse as a whole suggests प्रसाद, and in parts, suggests also माधुर्य and ओजस्. The portions चिन्तामीलितमानसो मनसिजः and मा कुरु मानमाननमिदं suggest माधुर्य; सख्यो विहीनप्रभाः, etc. suggest ओजस्. But, what business has ओजस् in a verse of शृङ्गार? To this the author replies—When the friend of the heroine got

tired of propitiating her, then she spoke with some indignation. Thus there is propriety of ओजस् in her words. Nāgeśa's remarks on this verse are—जेष्यति पीडादानेन। मानमलीमसत्वन्मुखसादृश्यस्य स्वस्मिन्संपादनेन वा। अत एव राकापतिरित्युक्तम्। राका पूर्णिमा। अन्यथा तु चन्द्रे सर्वथा साम्याप्रसिद्धिरिति भावः।

53. For a similar idea cf. चलापाङ्गां दृष्टिं स्पृशसि बहुशो वेपथुमतीं रहस्याख्यायीव स्वनसि मृदु कर्णान्तिकचरः। करौ व्याधुन्वत्याः पिबसि रतिसर्वस्वमधरं वयं तत्त्वान्वेषान्मधुकर हतास्त्वं खलु कृती॥ Śak. I, 21.

54. An illustration of वैदर्भी style which is very difficult. Cf. अस्याश्च रीतेर्निर्माणे कविना नितरामवहितेन भाव्यम्। अन्यथा तु परिपाकभङ्गः स्यात्। (R. G.). Acyutarāya reads तनुः क्षाम्यति and explains it as अतिकृशत्वमेतीति योजना।

55. The variant विन्यस्तवक्त्राम्बुजं should be taken as an adverb.

57. The reading in बा० edn. is पाटीरास्तु भुजङ्गपुङ्गवमुखायाता इवातापिनः, where the commentary runs—पाटीराश्चन्दनद्रुमाः भुजङ्गपुङ्गवानां मुखेभ्य आयाता निःश्वासरूपा इव न तु चन्दनाः शीतलाः सर्पफूत्कारेभ्यो मिश्रिताः सन्तेः (सन्तः) सन्तापवहा इति भावः। आतापिनः चिल्लाः पक्षिणो यथा वाता वान्ति चक्रवाता वात्यारूपवत्। Here आतापिनः is explained as kites and later on as Cakravāka birds ! !

59. Acyutarāya takes this verse and the next together. He reads प्रणयिनीं in place of प्रणयिनि and discusses the reading as follows—'प्रणयिनि' इति सप्तम्यन्तपाठे पञ्चम्यन्तरसपदेन सम्बन्धे कान्तविषयकानुरागवशादित्यर्थसंभवेऽपि कर्त्र्यां नायिकाया अध्याहारापत्तिः। एवं 'प्रणयनिह्नुवाना' इति समस्तपाठेऽपि प्रणयेन प्रेम्णा निह्नुवानेति व्युत्पत्तिसंभवेऽपि रसादित्यत्र पौनरुक्त्यापहृत्यै संभोगशृङ्गाररसाद्धेतोरित्यर्थकरणेऽपि च तदापत्तिर्दुर्वारैवेति बोध्यम्। एवं चोक्तपाठ एव श्रेयान्। तथा च प्रणयिनीत्वादेवोक्तदनिमीलने प्रवृत्तिरिति तत्त्वम्।

60. The reading संघाते is preferable as it produces alliteration with याते. नयनयुगमिन्दीवरदृशः is better than नयनमिह सारङ्गजदृशः ।

61. Śeṣādri reads कपोलावुन्मीलन्नवपुलकपाली and explains उन्मीलंतौ विकसंतौ नवपुलका नूतनरोमांचा ययोस्तथाविधे पाली कर्णप्रदेशौ । 'पालिः कर्णलतायां स्यात्प्रदेशे पंक्तिचिह्नयो' रित्यजयः । ययोस्तथाविधौ कपोलौ ।

62. बा० edn. has, as usual, a peculiar explanation to offer for जैवातृक—Cf.-हे जैवातृक हे वृद्ध । जैवातृकः स्यादायुष्मानित्यमरः ।

63. Acyutarāya reads मधुस्पन्दिनी and explains—मधुवन्मद्यवत्स्पन्दयति व्यामोहनेन धैर्याच्चेतश्चालयतीति तथा । स्वदर्शनमात्रेणैवोन्मादयित्रीत्यर्थः ।

64. The गोपाङ्गना tries to hide her स्वेद and पुलक (indications of सात्त्विकभावs) created by श्रीकृष्णमाहात्म्यश्रवण by means of describing श्रीकृष्ण's ताण्डव on कालिय and thus representing that स्वेद and पुलक are due to wonder and not love. The reading गुरुषु is better than यदुषु, for it is proper to hide her feelings before the elders.

65. The reading सर्वदा for तात्त्विकः is not happy, for the force of these changes taking place at the advent of youth is lost if सर्वदा is adopted.

66. Acyutarāya would read मधुरवीक्षणेनैव in place of °वीक्षणैरेव. His reasons are—परमासामर्थ्यव्यञ्जकत्वादेकवचनान्तपाठ एवेष्टः । यदि तु प्रेयोदर्शनोत्तरं प्रतीक्षणोज्जीवनाधिक्येन तद्वदनसौन्दर्यदिदृक्षाधिक्येन च वीक्षणे पानकन्यायेन विरम्य विरम्यास्वादनीयनायकलावण्यलालस्येन भूयस्त्वमपि गुणत्वेनैव संभाव्यते तदा भवतु नाम बहुवचनान्त एव पाठः 'वीक्षणैरिति' ।

71. A fine example of the figure स्मरण. Here the नायक is reminded of eyes by seeing the lotuses which are similar to eyes—'सादृश्यज्ञानोद्बुद्धसंस्कारप्रयोज्यं स्मरणं स्मरणालङ्कारः॥' (R. G.)

72. At the rise of clouds, the मान disappears immediately. For the effect of clouds on lovers, Cf. मेघालोके भवति सुखिनोऽप्यन्यथावृत्ति चेतः। Megha I, 3. The verse is given as an example of भावशान्ति in R. G.

73. Here one and the same face is mistaken for a lotus by the bees and for the moon by the *Cakoras*; it is an illustration of उल्लेख mixed with भ्रान्तिमत्. Had the bees and *Cakoras* mistaken *two* things for a lotus and the moon, then the figure would have been a pure भ्रान्तिमत्.

75. A separated lover feels greater pangs at night during moon-light. To him the moon gives no peace or tranquility, but increases his agony. So, the bereaved lover says—which fool calls this a moon? When he is pointed out the dark spot—कलङ्क, he says that it is no कलङ्क, but the dark sky visible through a hole created in the orb of the sun by those Kṣattriya warriors who have faced death on a battlefield. In support of his conjecture, the lover gives his own experience that this Sun's burning rays are devouring the earth. "A reference to this circumstance occurs also in the following stanza of P. R. VII. रणे मुक्तप्राणा रजनिचरवीरा दिनमणिं विशन्तः शोभन्ते कमलमिव सायं मधुलिहः। अथामीभिर्भिन्नं गगननवकुञ्जोदरदरीमयच्छत्रच्छायामनुभवति बिम्बं दिनकृतः ॥" (Parānjape).

76. स्वरूप–True nature. Poison is black and nectar is white.

77. Here ससन्देह is mixed with यथासंख्य.

78. The reading given in बा० edn. अपि चालकवेषधारिणी मकरन्दस्पृहयालिचोलयः and its explanation are both absurd. The Commentary is—अपि च पुनः अलकानां वेषस्य धारिणी नायका (यिका) तस्याः स्पृहया अलिचोलयः भ्रमरपङ्क्तयः विलसन्ति इत्यत्रापि योज्यम्।

80. A fine example of असङ्गति—The beauty of Cupid's arrows (i. e. flowers) is stolen by the heroine and punishment for the theft is given to the lover.

82. भवनाकाशमजायताम्बुराशिः—Constant flow of tears filled the space inside the house; so it looked like a sea. Sea-water and tears are both saltish.

83. Acyutarāya interprets the verse differently—The heroine sees the lover coming towards her apartment and herself dismisses her friends by gestures in the shape of covering herself and feigning to go to sleep. He adds एतेन चातुर्यातिशयः सूचितः।

84. An example of सहोक्ति where the गुणs like मान्थर्य, रक्तत्व, etc. are the समानधर्मs. Jagannātha remarks—अत्र यद्यपि क्रियापि गुणेन सह समानधर्मतामनुभवति तथापि तस्या नान्तरीयकत्वेन (तां विना वाक्यार्थासमाप्तेरिति भावः) असुन्दरत्वाद्गुणस्यैव पर्यवसाने समग्रभरसहिष्णुत्वम्। शोणत्वासक्तत्वाभ्यामधिकभारत्वोपदेशकर्तृत्वाभ्यां च भिन्नयोरप्युपमेयोपमानगतयोर्निरुक्तगुणयोः श्लेषेण पिण्डीकरणात्सहभावोपपत्तिः।

85. This illustrates आक्षेप. Paranjape and Śeṣādri construe तिष्ठतु, etc. as uttered by the person (नायक) who was listening to the above account being rather afraid to hear any worse news.

86. Paranjape, Vaidya and Seṣādri read हिमाम्बुझंझानिलविह्वलस्य. This reading is not preferable as झंझानिल is strong wind and the shaking of lotus by such wind must naturally be violent. But the shaking of Rāma's hand (which is उपमेय here) could not be so violent. The reading °गङ्गानिल° adopted by Acyutarāya is also good.

88. Vaidya and Śeṣādri read नयनानि वहंतु खंजनानामिह नानाविधमंग भंगभाग्यम्. अंग is taken separately and explained as अंगेत्यव्ययं खल्वर्थे। What are the अवयवतरङ्गs of खञ्जनs? Can they mean the flashes of glances?

89. Jagannātha remarks—अत्र गुणरूपविशेषाधानम्। रुचेर्गुणत्वात्। न च विधानरूपक्रियात्मकविशेषाधानमिह शङ्क्यम्। भावनासामान्य-

रूपस्य विधानस्याचमत्कारित्वेनाविशेषत्वात्। The next verse illustrates क्रियारूपविशेषाधान.

91. Jagannātha remarks—अत्र पूर्वपूर्वावस्थाविशिष्टाभ्यां कुचाभ्यामुत्तरोत्तरावस्थाविशिष्टयोस्तयोरेवोत्कर्ष इत्येकविषयत्वम् । यद्यपि परिमाणभेदेन द्रव्यभेदोऽपि मतविशेषे शक्यते वक्तुम्, तथापि कुचत्वेनाभेदाश्रयणेन तत्राप्येकविषयत्वं सूपपादम्। यदि च वक्ष्यमाणं एकाश्रये क्रमेणानेकाधेयस्थितिरूपः पर्यायोऽत्र प्रतीयते तदा सोऽप्यस्तु। न हि तेन पूर्वपूर्वापेक्षयोत्तरोत्तरोत्कर्षरूपः सारोऽन्यथासिद्धः शक्यः कर्तुम्।

92. In the first half we have an exchange of equal things. But in the second half, it is unequal.

93. The reading जितमौक्तिकसम्पदां is superior to जितरत्नरुचां सदा of Acyutarāya. For, the pearl of the nose can have an enmity with the teeth when they surpass pearls (and not any रत्नs) in point of beauty. Unable to injure the teeth, the nose-pearl tries to humiliate the nose which is connected with the teeth. Again, अधरीकुरुते शुभाङ्गि has the disadvantage of not mentioning the cause of अधरीकरण.

95. Cf. निरङ्कुशाः कवयः।

96. कांदिशीका—Being at a loss what to do through fear.

99. Śeṣādri remarks–A तांबूल when eaten gives out fragrance and makes the lower lip red; but these qualities, the lover says, are to be naturally found in his beloved.

102. Acyutarāya reads इन्दीवरेषु in place of इन्दिन्दिरेषु and explains इन्दीवरेषु as equivalent of भ्रमरेषु. He quotes the following authority from त्रिकाण्डशेष in support of his meaning. भ्रमरश्चञ्चरीकः स्याद्रोलम्बो मधुसूदनः। इन्दीवरः पुष्पकीटो मधुद्रो मधुकेशटः॥

III. KARUṆAVILĀSA

1. Paranjape and Śeṣādri are of opinion that the entire करुणविलास is the outcome of the poet's great grief for the loss of his wife, and hence this chapter is based on his personal experience. This view, however, cannot be regarded as correct. For, if we assume that every beautiful description of a situation or of a sentiment always indicates the personal experience of a poet, then we shall have to admit many impossible things. For instance, कालिदास's graphic description of दुष्यन्तs descent from heaven (शैलानामवरोहतीव शिखरादुन्मज्जतां मेदिनी, etc.) would lead us to infer that कालिदास must have flown in an aeroplane. See also the Introduction, p. V.

2. R. G. reads सहसा सखीभिः in place of सहसा पुरेव. In that case we shall have to construe सखीभिः (सह) सहसा प्रत्युद्गता. The reading वद सत्करोषि of R. G., however, is not so good as शिशिरीकरोषि. On this verse Jagannātha remarks—इयं च पुरोनिपतितां प्रमीतां नायिकां प्रति नायकस्योक्तिः। इह नायिकालम्बना, अश्रुपातादिभिरनुभावैरावेगचिषा[दा]दिभिः संचारिभिश्च व्यज्यमाना नायकगता रतिस्तुल्यसामग्र्यभिव्यक्ते प्रकृतत्वात्प्रधानीभूते तद्गत एव शोके प्रकर्षकत्वादङ्गम्। यदि तु नायकगता रतिर्नात्र प्रतीयते, किंतु निरुक्तसामग्र्या शोक एव प्रकृतत्वादित्याग्रह्यते तदा नायकालम्बना प्रत्युद्गमाद्यनुभाविता हर्षादिभिः पोषिता नायिकाश्रया रतिरेव तत्राङ्गमस्तु। नायिकागतरतेर्नायकशोकप्रकर्षहेतुतायाः सर्वसंमतत्वात्। न च नायिकाया नाशात्तद्गतायाः रतेरसंनिधानात्कथमङ्गतेति वाच्यम्। संनिधानस्याङ्गतायामतन्त्रत्वेन स्मर्यमाणायास्तस्या अङ्गत्वोपपत्तेः।

3. The reading खेदगलिता is unjustifiable and appears to be a misprint for खेदकलिता. Vaidya and Paranjape explain खेदकलिता as खेदव्याप्ता, which is absurd. It should be taken to mean as खेदेन अधिगता–acquired after great pains.

4. त्वरया—hastily. The husband says that she should not have made haste; she ought to have waited for him.

5. The verse refers to the practice of the bride ascending a piece of stone at the time of marriage. See the commentary. Paranjape very aptly points out that the contrast lies in the fact that at the time of marriage she could not ascend even a small piece of stone without holding his hand, while she can now ascend so high a place as the heaven without his help.

6. The self-confidence of the poet in his powers is admirable.

7. For a similar idea, see below verse 11 and compare R. V., VIII, 59-60.

8. The भोगs are aptly called सौदामिनीविलसितप्रतिमान्—transitory like the flashes of lightning. Cf. प्रायेण बांधवसुहृत्प्रियसंगमादि सौदामिनीस्फुरणचञ्चलमेव सौख्यम्। Mālatīmādhava, VIII, 14. Paranjape rightly points out the fault of दूरान्वय in construing अकाण्डे with निर्गतासि.

9. See the propriety of मुक्तिरमणीसदनम्. A पतिव्रता could go to the house of a *female* friend. करभ = 'मणिबंधादाकनिष्ठं करस्य करभो बहिः"। अमरकोशः।

10. Acyutarāya reads रमणीरमणीयशीले and explains the compound as रमणीनां सुन्दरीणां मध्ये रमणीयं पातिव्रत्यादिगुणैर्लोकोत्तरं शीलं चारु चरितं यस्याः सा तथा। But this sort of compound is objected to by 'न निर्धारणे' Pāṇ. II. 2. 10. Paranjape remarks–But though it is not quite correct, and the addition of the word रमणी does not lead to the addition of any special sense, still the formation of the compound removes the want of a च, that was required to connect चेतोहरा with रमणी, when the latter word did not form a member of the above compound. Acyuta-

rāya reads पर्यंगमन् and criticises 'पर्यंणमन् ' इति पाठे तु परिणामप्राप्ता इत्यर्थः । परिणामो हि तात्त्विकोऽन्यथाभावः। स तु प्रकृते वास्तविको नैव संभवति। etc. This is hypercriticism. What is meant by परिणाम here is 'becoming the subject-matter' or 'transformation,' which, of course, is metaphorical.

11. Acyutarāya reads तावकीनमधुरस्मितकान्तिकान्ता and construes it with राका. The idea is that as long as your smile was there so long the full-moon night was redundant. There is no idea of उत्कर्ष of स्मित over राका as rightly pointed out by Paranjape. Here इन्दिरा = लक्ष्मी stands for beauty in general.

12. मन्दस्मितेन सुधया. Here मन्दस्मित itself is सुधा. समीजे-सम् + यज्-3rd person, singular, perfect, कामेश्वरी-Able to fulfil all desires like a goddess.

13. The contrast is remarkable. When you were on earth you raised me to heaven; when you are in the heaven you are throwing me down to earth.

14. You were the शरण-protector or main-stay of the qualities like लावण्य and myself. So your departure has left these qualities and myself both destitute.

15. The lady conquered the flames of fire by means of the golden hue of her body. The fire is enraged at that defeat and hence has reduced that body to ashes.

17. Here परपुमान् is the supreme Soul or ब्रह्मन् who is निर्गुण. Paranjape is right in observing that there is a sort of अनौचित्य involved in the poet's attributing to his beloved (a पतिव्रता) a going to परपुमान् even by way of श्लेष.

19. The poet indirectly praises his own poetry in this verse. The different readings given in the text do not materially change the sense.

॥ श्रीः ॥

श्रीपण्डितराजराजतिलकजगन्नाथप्रणीते भामिनीविलासे शान्तविलासः ॥

४ शान्तविलासः ॥

विशालविषयाटवीवलय[1]लग्नदावानल-
प्रसृत्वरशिखावलीविकलितं[2] मदीयं मनः ।
अमन्दमिलदिन्दिरे निखिलमाधुरीमन्दिरे
मुकुन्दमुखचन्दिरे चिरमिदं चकोरायताम् ॥ १ ॥

[1]. नि० °मलय° । [2]. प० D. °विगलितं

विशालेति ॥ विशालविषयाटवीवलयलग्नदावानलप्रसृत्वरशिखावलीविकलितं विशाला दीर्घा या विषयाणां कामक्रोधादीनां अटवी अरण्यं तद्वलयं मण्डलं तस्मिन् लग्नः यः दावानलः वनवह्निःतस्य प्रसृत्वराःप्रसर्पणशीलाः याः शिखाः ज्वालाः तासां अवलीभिः पंक्तिभिः विकलितं आकुलितं । मदीयं मनः । अमन्दमिलदिन्दिरे अमन्दं अत्यर्थं मिलन्ती संगच्छन्ती इंदिरा शोभा यस्मिन् तस्मिन् । निखिलमाधुरीमन्दिरे निखिला समग्रा या माधुरी माधुर्यं तन्मन्दिरे निवासस्थाने । मुकुन्दमुखचन्दिरे मुकुंदस्य श्रीकृष्णस्य मुखं एव चन्दिरः चन्द्रः तस्मिन् । चकोरायतां चकोर इव आचरतु । संसारदुःखैरत्यर्थं संतापितं मम मनः अत्यन्तशोभने मधुरे च श्रीकृष्णचन्द्रमुखे तथा अनुरक्तं भवतु यथा चकोरश्चन्द्रे अनुरक्तो भवति–इति भावार्थः । अत्र विषयेष्वटवीत्वारोपणात् मुखे च चन्द्रस्य रूपकमलङ्कारः । तस्य चोपमया संसृष्टिः । पद्यमिदं करुणालहर्यां (५९) पठ्यते । पृथ्वी वृत्तम् । तल्लक्षणं च-‘ जसौ जसयलावसुग्रहयतिश्च पृथ्वी गुरुः’ इति ॥ १ ॥

अये जलधिनन्दिनीनयननीरजालम्बन
ज्वलज्ज्वलनजित्वरज्वरभरत्वराभङ्गुरम् ।

प्रभातजलजोन्नमद्गरिमगर्वसर्वंकषै[१]-
र्जगत्त्रितयरोचनैः[२] शिशिरयाशु मां लोचनैः ॥ २ ॥

१. B. प्रभातजलदोन्नम....सर्वंकषे । २. नि०—°लोचनैः ।

अये इति ॥ अये इति कोमलामंत्रणे। जलधिनन्दिनीनयननीरजालम्बन जलधेः क्षीराब्धेः नन्दिनी सुता तस्याः नयने एव नीरजे कमले तयोः आलंबन आश्रयभूत भगवन् विष्णो। ज्वलज्ज्वलनजित्वरज्वरभरत्वराभङ्गुरं ज्वलन् दीप्यमानः यो ज्वलनः अग्निः तस्य जित्वरः जेता यः ज्वरभरः विषयसंतापातिशयः तस्य त्वरया वेगेन भङ्गुरं भज्यमानं। मां आशु शीघ्रम्। प्रभातजलजोन्नमद्गरिमगर्वसर्वंकषैः प्रभाते यानि जलजानि कमलानि तेषां उन्नमन् उद्गच्छन् यः गरिमा गौरवं तस्य गर्वः अभिमानः अहमेव सर्वसुन्दर इति गर्वः तस्य सर्वंकषैः नाशकैः। जगत्त्रितयरोचनैः जगत्त्रयस्य भुवनत्रयस्य रोचनैः प्रीतिजनकैः। लोचनैः कटाक्षैः। शिशिरय शीतलं कुरु। हे लक्ष्मीनयनालंबन विष्णो प्राभातिककमलादप्यधिकसुन्दरैः भुवनत्रयप्रीतिजनकैः कटाक्षैः संसारानलसंतापितं मां शीतलीकुर्विति भावार्थः। पृथ्वीवृत्तम् ॥ २ ॥

स्मृतापि तरुणातपं करुणया हरन्ती नृणा-
मभङ्गुरतनुत्विषां वलयिता शतैर्विद्युताम् ।
कलिन्दगिरिनन्दिनीतटसुरद्रुमालम्बिनी
मदीयमतिचुम्बिनी भवतु कापि कादम्बिनी ॥ ३ ॥

१. नि० नगनन्दिनी ।

स्मृतापीति ॥ का अपि अनिर्वचनीया। कादम्बिनी मेघमाला। अर्थात् भगवतः कृष्णस्य मूर्तिः, या मेघमालावत् श्यामा, किन्तु ततोऽप्यधिकगुणवती—अत्र श्रीकृष्णमूर्तिः कादम्बिनीत्वेनाध्यवसिता, निश्चिता, कविना। तस्याश्च मेघमालात आधिक्यं व्यतिरेको वा विशेषणवाचकैः पदैर्वर्ण्यते। या स्मृता अपि। करुणया दयया। नृणाम्। तरुणातपं प्रचंडतापम्। हरन्ती निवारयन्ती। अस्तीति शेषः। मेघमाला हि स्पर्शनेन वर्षणेन वा लोकानां तापं हरति, इयं भगवन्मूर्तिस्तु स्मरणमात्रेणेति व्यतिरेकः। पुनश्च—अभङ्गुरतनुत्विषां विद्युतां शतैः वलयिता—अभङ्गुराः अक्षणिकाः, चिरस्थायिन्य इत्यर्थः, याः तनुत्विषः शरीरकान्तयः तासां शतैः वलयिता

वेष्टिता। मेघमाला हि क्षणिकैः विद्युदुल्लासैः वेष्टिता, भगवन्मूर्तिस्तु चिरस्थायिनीनां शरीरकान्तीनां विद्युद्भिः, तत्वेनाध्यवसिताभिर्गोपाङ्गनाभिर्युक्तेति व्यतिरेकः। कलिन्दगिरिनन्दिनीतटसुरद्रुमालम्बिनी कलिन्दाख्यस्य गिरेः पर्वतस्य नन्दिनी कन्या, यमुनेत्यर्थः, तस्याः तटे ये सुरद्रुमाःकल्पवृक्षाः, कल्पवृक्षत्वेनाध्यवसिताः नीपवृक्षाः, यमुनातटे कल्पवृक्षाणामभावात्, तेषां आलम्बिनी तदाश्रितेत्यर्थः। मेघमाला हि आकाशाश्रिता, भगवन्मूर्तिस्तु नीपद्रुमाश्रितेति व्यतिरेकः। मदीयमतिचुम्बिनी मम हृदये विराजमाना। भवतु। अत्र श्रीकृष्णमूर्तेर्मेघमालात्वेनाध्यवसानादतिशयोक्तिरलङ्कारः, तस्याश्च मेघमालात आधिक्यदर्शनात् व्यतिरेकालङ्कारोऽपि। तयोश्चाङ्गाङ्गिभावेन संकरः। व्यतिरेकलक्षणं च काव्यप्रकाशे–'उपमानाद्यदन्यस्य व्यतिरेकः स एव सः' इति। पृथ्वीवृत्तम्। पद्यमिदं रसगंगाधरे मंगलाचरणे पठ्यते॥ ३॥

कलिन्दगिरि[१]नन्दिनीतटवनान्तरं भासयन्
सदा[२] पथि गतागतश्रमभरं[३] हरन्प्राणिनाम्।
लतावलिशतावृतो मधुरया रुचा संभृतो
ममाशु हरतु श्रमानतितमां[४] तमालद्रुमः॥ ४॥

१. नि०— कालिन्दनग° २. प० H. मुदा ३. प० D. गतागतैः। र० °क्रमभरम्। ४. शे० ०तराम्

कलिन्देति॥ कलिन्दगिरिनन्दिनीतटवनान्तरं कलिन्दगिरिनन्दिनी कालिन्दी यमुनेत्यर्थः तस्याः तटे यत् वनं वृन्दावनादि, तस्य यत् अन्तरं मध्यं। भासयन् दीपयन्। सदा सर्वस्मिन् काले। पथि मार्गे, नानायोनिसंचरणरूपे संसारमार्गे। प्राणिनां जीवानां गतागतश्रमभरं गतागतं एकशरीरत्यागपूर्वकमन्यशरीरप्रवेशः, तस्य श्रमभरं क्लेशातिशयं। हरन् नाशयन्। लतावलिशतावृतः लतानां आवलिः पंक्तिः, पक्षे लतासदृशीनां गोपीनां पंक्तिः, तस्याः शतैः आवृतः परिवेष्टितः। तथा मधुरया मनोहारिण्या। रुचा कान्त्या। संभृतः युक्तः। तमालद्रुमः तमालवृक्षः, पक्षे तमालवृक्षवच्छीलः श्रीकृष्णः। मम श्रमान् खेदान्। आशु शीघ्रं। अतितमां अत्यर्थं, यथा न पुनस्तेषां खेदानामुद्भवः कदापि स्यात्तथा। हरतु अपनयतु। यमुनातटे वृन्दावने शोभमाना, प्राणिनां जन्ममरणदुःखापहारिणी, गोपाङ्ग-

नाभिः परिवेष्टिता, तमालवन्नीला भगवतः कृष्णस्य मूर्तिः मम खेदान् हरत्विति भावार्थः । अत्र भगवान् श्रीकृष्ण उपमेयः, तमालद्रुम उपमानम् । तमालद्रुमेण भगवतो निगरणात् अतिशयोक्तिरलङ्कारः । अस्याश्च चतुर्थचरणगताया अतिशयोक्तेः समर्थकानि चरणत्रयगतानि विशेषणानि । अतः सावयवेयमतिशयोक्तिरुदाहृता रसगंगाधरे (पृ. २०८)। पृथ्वी वृत्तम् ॥ ४ ॥

वाचा निर्मलया सुधामधुरया यां नाथ शिक्षामदा-
स्तां स्वप्नेऽपि न संस्मराम्य[1]हमहंभावावृतो निस्त्रपः[2]।
इत्यागःशतशालिनं पुनरपि स्वीयेषु मां बिभ्रत--
स्त्वत्तो नास्ति दयानिधि[3]र्यदुपते मत्तो न मत्तोऽपरः ॥ ५ ॥

[1]. र०—संस्पृशाम्य° बा०—संस्पृहाम्य° । [2]. प०—B.—निस्पृहः । [3]. प० B. दयापरः

वाचेति ॥ हे नाथ भगवन् । निर्मलया निर्दोषया । तथा सुधामधुरया सुधावत् अमृतवत् मधुरया । वाचा वेदरूपिण्या वाण्या । यां शिक्षां उपनिषत्सु प्रोक्ताम् । अदाः त्वं दत्तवानसि । ताम् शिक्षां । अहंभावावृतः अहंभावेन अहङ्कारेण आवृतः युक्तः । निस्त्रपः निर्लज्जः । अहम् । स्वप्ने निद्रायाम् । अपि न संस्मरामि । इति एवं गते सति । हे यदुपते श्रीकृष्ण । आगःशतशालिनं आगसां अपराधानां शतेन शालते शोभत इति—अपराधशतयुक्तम् । माम् । पुनरपि । स्वीयेषु स्वकीयेषु भक्तेष्वित्यर्थः । बिभ्रतः धारयतः। त्वत्तः । दयानिधिः कृपालुः । नास्ति—त्वदधिकः नान्यः कश्चिद्दयालुरित्यर्थः । मत्तः मदपेक्षया च । अपरः अन्यः । मत्तः उन्मत्तः । नास्तीति शेषः । हे भगवन् त्वया दत्ता आत्मकल्याणकारिणी शिक्षा अहङ्कारावृतेन मया न मनागपि स्मर्यते, किन्तु त्वं तथापि स्वभक्तेषु मम गणनां करोषि, अतस्त्वदपेक्षया नान्यः कश्चिदधिको दयालुः मदपेक्षया च नान्यः कश्चिदधिक उन्मत्त इति भावार्थः । अत्र शिक्षादानेऽपि विस्मरणं मत्तत्वे हेतुः, तथा सापराधस्यापि भक्तेषु यद्गणनं तस्य दयानिधित्वं हेतुः—अतः काव्यलिङ्गमलङ्कारः । पद्यमिदं रसगङ्गाधरे प्रसादगुणोदाहरणे (पृ० ६६) पठ्यते । तल्लक्षणं च तत्रैव (पृ० ५९) ' यावदर्थकपदत्वरूपमर्थवैमल्यं प्रसादः । ' शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ५ ॥

पातालं व्रज याहि वा सुरपुरी[1]मारोह मेरोः शिरः
पारावारपरम्परां[2]तर तथाप्याशा न शान्ता[3] तव ।
आधिव्याधिजरापराहत यदि क्षेमं निजं वाञ्छसि
श्रीकृष्णेति रसायनं रसय रे शून्यैः किमन्यैः श्रमैः[4] ॥ ६ ॥

१. बा०—वासवपुरी । २. नि०—परम्पराः ३. नि०—शान्ताः । ४. बा०—आधिव्याधिजरापराहतिमतिक्षेमं निजं वाञ्छति, श्रीकृष्णेति रसायनं रसपरे शून्यैः किमन्यैर्श्रमैः ॥

पातालमिति॥आशाग्रस्तं प्रत्युक्तिरियम्। **पातालम्**। **व्रज** गच्छ। **सुरपुरीं** देवनगरीं अमरावतीम्। **वा याहि** गच्छ। **मेरोः** सुवर्णपर्वतस्य। **शिरः** शिखरं। **आरोह**। **पारावारपरम्परां** पारावाराणां समुद्राणां परम्परां श्रेणीं। **तर** उल्लंघय। **तथापि** कृतेऽपि सर्वप्रकारोद्यमे। **तव**। **आशा**। **न शान्ता** समाप्तिं न गता। **रे आधिव्याधिपराहत** आधिभिः चिन्ताभिः व्याधिभिः रोगैः जरया वृद्धावस्थया पराहत अभिभूत जन्तो। **यदि**। **निजं** स्वकीयम्। **क्षेमं** कल्याणम्। **वाञ्छसि** इच्छसि। तर्हि। **श्रीकृष्ण इति**। **रसायनं** औषधम्। **रसय** आस्वादय। **अन्यैः**। **शून्यैः** निष्फलैः। **श्रमैः** खेदैः। **किम्**। भगवन्नामस्मरणमेव नरस्य कल्याणाय कल्पते इति भावार्थः। अत्र श्रीकृष्णेति नाम्नो रसायनत्वेन रूपणात् रूपकमलङ्कारः। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ६ ॥

मृद्वीका रसिता सिता समशिता[1] स्फीतं निपीतं पयः
स्वर्यातेन[2] सुधाऽप्यधायि[3] कतिधा[4] रम्भाधरः खण्डितः ।
सत्यं ब्रूहि मदीय जीव भवता भूयो भवे भ्राम्यता
कृष्णेत्यक्षरयोरयं मधुरिमोद्गारः क्वचिल्लक्षितः ॥ ७ ॥

१. प०—B. समस्तसरितः । २. बा०—टीका—स्वर्यातो न । ३. बा०—कदा । ४. प० B. कदा सुधाधिकरसः ।

मृद्वीकेति ॥ हे **मदीय जीव** जीवात्मन्। त्वया। इहलोके इति शेषः। **मृद्वीका** द्राक्षा। **रसिता** आस्वादिता। **सिता** खण्डशर्करा, 'मिश्री' इति लोके प्रसिद्धा। **समशिता** भक्षिता। **स्फीतं** निर्मलं। **पयः** जलं। निर्पीतम् तथा च। **स्वः** स्वर्गम्। **यातेन** गतेन। **सुधा** अमृतम्। **अपि**। **अधायि**

पीता। एवं च। कतिधा कतिवारं अनेकवारमित्यर्थः। रम्भाधरः रम्भायाः स्ववेंश्यायाः अधरः अधरोष्ठः। खंडितः चुम्बनाद्यवसरे दन्तेन क्षतः। तथापि सत्यं ब्रूहि—एवं भूयः पुनः पुनः। भवे संसारे, कदाचिदिह लोके कदाचिच्च स्वर्गे। भ्राम्यता भ्रमणं कुर्वता। भवता। 'कृष्ण' इति अक्षरयोः। अयं मधुरिमोद्गारः मधुरिम्णः माधुर्यस्य उद्गारः भरः। क्वचित् कुत्रचित्। लक्षितः दृष्टः। इहलोके परलोके वा यावन्ति मधुराणि वस्तून्यास्वादितानि सर्वेभ्योऽपि तेभ्यो भगवन्नामाक्षरयोर्माधुर्यं गरिष्ठमिति भावार्थः। अत्र भगवन्नाममाहात्म्यात् अल्पज्ञोऽल्पशक्तिरपि जीवः, अनेकजन्मवृत्तांतप्रत्यक्षीकरणशक्तिमान् जायते। अतः अशक्तेऽपि जीवे शक्तिसंबन्धस्थापनात् अतिशयोक्त्यलङ्कारस्य ध्वनिः। पद्यमिदं रसगंगाधरे (पृ० १३२) अतिशयोक्तिध्वनावुदाहृतम्। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्॥ ७॥

वज्रं पापमहीभृतां[1] भवगदोद्रेकस्य[2] सिद्धौषधं
मिथ्याज्ञाननिशाविशालतमसस्तिग्मांशुबिम्बोदयः।
क्रूरक्लेशमहीरुहामुरुतर[3]ज्वालाजटालः शिखी
द्वारं निर्वृतिसद्मनो विजयते कृष्णेति वर्णद्वयम्॥ ८॥

[1]. प० B. पापभृतां सतां। [2]. बा०—भय०। [3]. नि०—°मुरुभर°

वज्रमिति॥ पापमहीभृतां पापानि एव महीभृतः पर्वताः, तेषां। वज्रं वज्रवन्नाशकम्। भवगदोद्रेकस्य भवः संसारः एव गदः रोगः तस्य उद्रेकः आधिक्यं तस्य। सिद्धौषधं सिद्धं अमोघं, अनिष्फलमित्यर्थः, औषधं। मिथ्याज्ञाननिशाविशालतमसः मिथ्याज्ञानं अविद्या, सैव निशा रात्रिः, तस्याः विशालं महत्, तमः अन्धकारं तस्य। तिग्मांशुबिम्बोदयः तिग्माः तीक्ष्णाः अंशवः किरणाः यस्य स तिग्मांशुः सूर्यः, तस्य बिम्बं मण्डलं, तस्य उदयः। क्रूरक्लेशमहीरुहां क्रूराः दुःसहाः ये क्लेशाः अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाख्याः त एव महीरुहाः वृक्षाः तेषाम्। उरुतरज्वालाजटालः उरुतराः दीर्घतराः ज्वालाः शिखाः ताभिः जटालः प्रचंड इति यावत्। शिखी अग्निः। तथा च निर्वृतिसद्मनः निर्वृतिः मोक्षः एव सद्म गृहं तस्य। द्वारम्। किं तत्?। 'कृष्ण' इति। वर्णद्वयं अक्षरयुगलम्। विजयते सर्वोत्कर्षेण वर्तते। यथा वज्रं पर्वतान् नाशयति, औषधं रोगान्

हन्ति, सूर्यः अन्धकारं अपहरति, वह्निश्च वृक्षान् भस्मसात्करोति तथैव भगवन्नाम पापानाम्, भवरोगस्य, मिथ्याज्ञानस्य, क्लेशानां च निवारकम्, एवं च मोक्षस्य दायकमिति भावार्थः । पापादीनां महीभृदादिभिरभेदनिरूपणात् रूपकमलङ्कारः । पद्यमिदं पंडितराजविरचितकरुणालहर्यां (५८) उपलभ्यते । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ८ ॥

रे चेतः कथयामि ते हितमिदं वृन्दावने चारयन्
वृन्दं कोऽपि गवां नवाम्बुदनिभो बन्धुर्न कार्यस्त्वया ।
सौन्दर्यामृतमुद्गिरद्भिरभितः[1] संमोह्य[2] मन्दस्मितै–
रेष त्वां तव वल्लभांश्च विषयानाशु क्षयं नेष्यति ॥ ९ ॥

[1]. प°–o. असितः । [2]. बा०–संयोज्य.

रे चेत इति ॥ रे चेतः हे मनः । ते तुभ्यं । इदं वक्ष्यमाणम् । हितं हितकरं वाक्यम् । कथयामि । यत्– त्वया । वृन्दावने गवां वृन्दं समूहम् । चारयन् । नवाम्बुदनिभः नवः नूतनः अम्बुदः मेघः तत्सदृशः श्यामवर्ण इत्यर्थः । कोऽपि अर्थात् श्रीकृष्णः । बन्धुः सखा । न कार्यः । अत्र कारणमाह । एष श्रीकृष्णः । अभितः सर्वतः । सौन्दर्यामृतं सौन्दर्यस्य अमृतम् । उद्गिरद्भिः उद्गमद्भिः । मन्दस्मितैः मन्दहासैः । संमोह्य वशीकृत्य । त्वां तव वल्लभान् प्रियान् । विषयान् शब्दस्पर्शरूपादीन् । च । आशु शीघ्रम् । क्षयं नेष्यति नाशयिष्यति । हे चित्त त्वया वृन्दावनविहारिणः श्रीकृष्णस्य चरणयोः प्रीतिः कार्या–असौ लीलयैव अविद्याकार्यं त्वां शब्दादीन् विषयांश्च नाशयिष्यतीति भावार्थः विरोधिलक्षणया लक्ष्यते । अत्र आक्षेपालङ्कारः । तल्लक्षणं च काव्यप्रकाशे ‘ निषेधो वक्तुमिष्टस्य यो विशेषाभिधित्सया । वक्ष्यमाणोक्तविषयः स आक्षेपो द्विधा मतः ॥ ’ इति । अत्र हि ‘ रे चित्त त्वया भगवतो ध्यानं कार्यम् ’ इति वक्तुमिष्टं तच्च निषिध्यते । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ९ ॥

अव्याख्येयां वितरति परां प्रीतिमन्तर्निमग्ना[1]
कण्ठे लग्ना[2] हरति नितरां यान्तरध्वान्त[3]जालम् ।

तां द्राक्षाद्यै[४]रपि बहुमतां माधुरीमुद्गिरन्तीं
कृष्णेत्याख्यां कथय रसने यद्यसि त्वं रसज्ञा ॥ १० ॥

१. बा०-०मग्नां २. बा०-लग्नां ३. प०-D. ०व्याधि० ४. नि०-द्राक्षीघैः। बा०-द्राक्षाद्यैः

अव्याख्येयामिति ॥ हे **रसने** जिह्वे। **यदि त्वं**। **रसज्ञा** रसान् मधुरादीन् जानातीति रसज्ञा। सत्यं **असि**। तर्हि— या आख्येति शेषः। **अन्तर्निमग्ना** अन्तः हृदये **निमग्ना** प्रविष्टा। **अव्याख्येयां** व्याख्यातुमयोग्यां अनिर्वचनीयामित्यर्थः। **परां** उत्कृष्टाम्। **प्रीतिं** परितुष्टिम्। **वितरति** ददाति तथा च। **या कण्ठे** गले। **लग्ना** संयुक्ता सर्वदोच्चारिता इत्यर्थः। **आन्तरध्वान्तजालं** आन्तरं अन्तर्भवं मानसं ध्वान्तस्य अन्धकारस्य अज्ञानस्येति यावत् जालं समूहम्। **नितरां** निःशेषेण। **हरति** नाशयति। **द्राक्षाद्यैः** आद्यशब्देन सिताशर्करामध्वादीनां ग्रहणम्। **अपि**। **बहुमतां** बह्वादृतां तदपेक्षयापि अधिकतराम्। **माधुरीं** मधुरताम्। **उद्गिरन्तीं** उद्वमन्तीम्। **ताम्**। '**कृष्ण**' इति **आख्यां** अभिधानम्। **कथय**। हे जिह्वे, यतस्त्वं रसान् जानासि अत एव रसज्ञेत्युच्यसे-किन्तु तदैव ते नाम सार्थकं स्यात् यदा तस्य श्रीकृष्णस्य नामोच्चारणं करोषि यत्खलु हृदि स्थितं अनिर्वचनीयमानन्दं ददाति, सर्वदोच्चारितं अज्ञानजन्यं तमो नाशयति तथा च यस्य माधुर्यं सर्वोत्कर्षेण वर्तत—इति भावार्थः। मन्दाक्रान्तावृत्तम् ॥ १० ॥

सन्त्येवास्मिञ्जगति बहवः पक्षिणो रम्यरूपा—
स्तेषां मध्ये मम तु महती वासना चातकेषु।
यैरध्यक्षै[१]रथ निजसखं[२] नीरदं[३] स्मारयद्भि—
श्चित्तारूढं[४] भवति किमपि ब्रह्म कृष्णाभिधानम् ॥ ११ ॥

१. नि० यैरूर्ध्वाक्षै० २. प० D. निजसुखं ३. प० H. नीरजं ४. र. स्मृत्यारूढं.

सन्तीति ॥ **अस्मिन् जगति रम्यरूपाः** मनोहराकाराः। **बहवः पक्षिणः सन्ति एव**। **किन्तु**। **तेषां** सर्वेषाम्। **मध्ये चातकेषु मम महती**। **वासना** आदरबुद्धिः, प्रीतिरित्यर्थः। **यैः** चातकैः। **अध्यक्षैः** प्रत्यक्षैः। **अथ** प्रत्यक्षानन्तरम्। **निजसखं** स्वबन्धुम्। **नीरदं** मेघम्। **स्मारयद्भिः**। **कृष्णाभिधानं** 'कृष्ण' इति ख्यातम्। **किमपि** अनिर्वचनीयम्। **ब्रह्म चित्ता-**

रूढं स्मृतिपथगतम् । भवति । चातकान् दृष्ट्वा मेघस्मरणं जायते, मेघसदृश-वर्णत्वेन च भगवतः श्रीकृष्णस्य स्मृतिरुत्पद्यते, अतः सर्वपक्षिषु चातक एव मम प्रेष्ठ इति भावार्थः । स्मरणालङ्कारोऽयम् । तल्लक्षणं च काव्यप्रकाशे—'यथानुभवमर्थस्य दृष्टे तत्सदृशे स्मृतिः । स्मरणम् ।' इति । पद्यमिदं रसगंगाधरे (पृ० २२१) स्मरणालङ्कार उदाहृतम् । मन्दाक्रान्तावृत्तम् ॥ ११ ॥

विष्वद्रीच्या[1] भुवनमखिलं भासते यस्य भासा
सर्वासामप्यहमिति[2] विदां[3] प्रत्ययालम्बनं[4] यः ।
तं पृच्छन्ति स्वहृदयमनावेदिनो[5] विष्णुमन्या-
नन्यायोऽयं शिव शिव नृणां केन वा वर्णनीयः ॥ १२ ॥

[1]. नि०—विष्वग्रुच्या. [2]. र० सर्वेषामप्यहमयमिति. [3]. नि० च यत्. [4]. वै०—गूढमालम्बनं. [5]. नि०—स्वहृदयतला°.

विष्वद्रीच्येति ॥ यस्य विष्णोः । विष्वद्रीच्या विष्वक् अंचतीति विष्वद्रीची सर्वव्यापिनी तया । भासा कान्त्या प्रकाशेनेत्यर्थः । अखिलं समस्तं भुवनं जगत् । भासते द्योतते । 'अहं' इति सर्वासां अपि । विदां ज्ञानानाम् । यः विष्णुः । प्रत्ययालम्बनं हेतुभूतः आश्रयः । सर्वे जीवाः 'अहं अस्मि' इत्याकारकेण अहंकारेण स्वकीयं अस्तित्वं विदन्ति—वस्तुतश्च जीवब्रह्मणोरैक्यम्—अतः 'अहं' इति अहंकारज्ञानस्य हेतुभूतं, मूलभूतं, विष्णुरूपं ब्रह्मैवेति भावः । स्वहृदयम् । अनावेदिनः अजानन्तः स्वहृदय एव विष्णुस्तिष्ठतीति अजानानाः । तं विष्णुम् । अन्यान् पृच्छन्ति—कासौ विष्णुरिति अन्यान् जनान् पृच्छन्ति । अयम् । नृणां मनुष्याणाम् । अन्यायः अनुचितं कर्म । केन वा वर्णनीयः । शिव शिव इति खेदे । यस्य विष्णोः प्रकाशेन सर्वं जगदिदं भासते, यो विष्णुः सर्वेषां ज्ञानानां मूलकारणं, स्वहृदि स्थितमपि तं विष्णुं यदि नराः अन्यान् पृच्छन्ति, तर्हि महान् खेदविषयोऽयम् इति भावार्थः । पद्यमिदं रसगंगाधरे (पृ. ४५३) विचित्रालंकार उदाहृतम् । उक्तं च तत्र—'अत्र जीवरूपेण सकललोकप्रत्यक्षसिद्धस्य परमेश्वरस्य प्रतिपत्त्यर्थं परान्प्रति प्रश्नोऽनुकूलाभासः । मुख्यमनुकूलं तु स्वहृदयमेव ।' इति । विचित्रालङ्कारलक्षणं च तत्रैव—'इष्टसिद्ध्यर्थमिष्टैषिणा क्रियमाणमिष्टविपरीताचरणं विचित्रम्' इति । मन्दाक्रान्तावृत्तम् ॥ १२ ॥

सेवायां यदि साभिलाषमसि रे लक्ष्मीपतिः सेव्यतां
चिन्तायामसि सस्पृहं यदि तदा चक्रायुधश्चिन्त्यताम्।
आलापं यदि कांक्षसि[1] स्मररिपोर्गाथा[2] तदालप्यतां[3]
स्वापं[4] वाञ्छसि चेन्निरर्गलसुखे[5] चेतः सखे[6] सुप्यताम्॥१३॥

१. प०—वाञ्छसि २. र०—मधुरिपो° ३. नि०—°लाप्यतां। प०—B. कथ्यतां ४. प०—B. स्वीयं ५. बा. निरालसमुखे, प०—B. निरर्गलसखं ६. नि० सुखं.

सेवायामिति॥ रे सखे मित्र। चेतः मदीयचित्त। यदि सेवायां कस्यापीति शेषः। साभिलाषं अभिलाषेण इच्छया सहितम्। असि, तर्हि लक्ष्मीपतिः विष्णुः। सेव्यताम्। यदि चिन्तायां ध्याने। सस्पृहं साभिलाषम्। असि, तदा चक्रायुधः चक्रं आयुधं यस्य स विष्णुरित्यर्थः। चिन्त्यतां ध्यायताम्। यदि आलापं संभाषणम्। कांक्षसि इच्छसि। तदा स्मररिपोः स्मरस्य कामदेवस्य रिपुः शत्रुः शिवः तस्य। गाथा कथा। आलप्यतां कीर्त्यताम्। स्वापं निद्राम्। वाञ्छसि इच्छसि। चेत्, तर्हि निरर्गलसुखे निर्गता अर्गला प्रतिबंधः, क्षणिकत्वादिरूपः, यस्मात् तत् निरर्गलं नित्यमित्यर्थः, एवंभूते सुखे, नित्यानन्दे ब्रह्मणीत्यर्थः। सुप्यतां विषयान्तराद्विरम्य तत्रैव लीनेन स्थीयताम्। पद्यमिदं रसगंगाधरे (पृ. ४८३) परिसंख्यालङ्कारे उदाहृतम्। तल्लक्षणं च तत्रैव—“सामान्यतः प्राप्तस्यार्थस्य कस्माच्चिद्विशेषाद्व्यावृत्तिः परिसंख्या” इति। अत्र हि प्रथमयोः चरणयोः विष्णुभक्तिः प्रक्रान्ता, किन्तु तृतीये चरणे सहसा स्मररिपोः शङ्करस्योल्लेखः कृतः। स च प्रक्रमभंगमापादयति। अगत्या चाच्युतरायमोडकेन विष्णुशिवयोस्तादात्म्यापादनेन यथाकथंचिदस्य दोषस्य समर्थनं कृतम्। किन्तु रसगंगाधरे ‘मधुरिपोः’ इति पाठ उपलभ्यते—स एव च समीचीनतर इति नास्ति सन्देहलेशोऽपि। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्॥ १३॥

भवग्रीष्मप्रौढातपनिवहसंतप्तवपुषो
बलादुन्मूल्य द्राक् निगडमविवेकव्यतिकरम्।
विशुद्धेऽस्मिन्नात्मामृतसरसि नैराश्यशिशिरे
विगाहन्ते दूरीकृतकलुषजालाः[1] सुकृतिनः[2]॥ १४॥

१. बा०—० वर्षाः। नि०—०मार्याः। २. नि०—करटिनः

भवेति ॥ **भवग्रीष्मप्रौढातपनिवहसंतप्तवपुषः** भवः संसारः एव ग्रीष्मस्य ऋतोः प्रौढः प्रचंडः आतपनिवहः आतपसमूहः, तेन संतप्तं वपुः शरीरं येषां ते। **अविवेकव्यतिकरं** अविवेकः अज्ञानं तस्य व्यतिकरः आधिक्यं यस्मिन्। तं **निगडं** शृंखलारूपं बन्धनम्। **द्राक्** झटिति। **बलात् उन्मूल्य** उत्पाट्य। **अस्मिन् नैराश्यशिशिरे** नैराश्यं आशाराहित्यं तेन शिशिरे शीतले। **विशुद्धे** निर्मले। **आत्मामृतसरसि** आत्मैव अमृतसरः तस्मिन्। **दूरीकृतकलुषजालाः** दूरीकृतं कलुषाणां पापानां जालं यैस्ते। **सुकृतिनः** पुण्यभाजः। **विगाहन्ते** मज्जन्ति। ये संसारदुःखैस्तापितास्ते अज्ञानलक्षणं बन्धनं उत्पाट्य अस्मिन् ब्रह्मानन्दे मग्नाः सुखमनुभवन्ति–इति भावार्थः। पद्यमिदं रसगंगाधरे (पृ. २३२) एकदेशविवर्तिसावयवरूपकालङ्कार उदाहृतम्। तल्लक्षणं च तत्रैव "एकदेशे उपात्तविषयिके अवयवे विशेषेण स्फुटतया वर्तनादेकदेशविवर्ति" इति। अत्र सहचरैर्निगडादिरूपकैः सुकृतिषु गजरूपकमाक्षिप्यते। शिखरिणीवृत्तम् ॥ १४ ॥

बन्धोन्मुक्त्यै खलु मखमुखान् कुर्वते कर्मपाशा-
नन्तःशान्त्यै मुनिशतमतानल्पचिन्तां भजन्ति।
तीर्थे मज्जन्त्यशुभजलधेः[1] पारमारोढुकामाः[2]
सर्वं प्रामादिकमिह[3] भवभ्रान्तिभाजां नराणाम् ॥ १५ ॥

[1]. बा०मज्जन्त्यशुजलनिधेः। [2]. बा०–परमाप्तुं सकामाः। [3]. बा०–कामादिकमिह.

बन्धेति ॥ **बन्धोन्मुक्त्यै** बन्धस्य संसारबन्धनस्य उन्मुक्त्यै मोचनाय। **मखमुखान्** मखाः यज्ञाः मुखे आदौ येषां तान् यज्ञादीन् इत्यर्थः। **कर्मपाशान्** कर्मणां बन्धनानि। **कुर्वते** रचयन्ति **खलु**—नहि बन्धनसाधनैः बन्धनान्मुक्तिः। **अन्तःशान्त्यै** चित्तशान्त्यर्थं। **मुनिशतमतानल्पचिन्तां** मुनीनां व्यासादीनां यानि शतानि तेषां मतं अभिप्रायः, सिद्धान्त इत्यर्थः, तस्य अनल्पां महतीं चिन्ताम्। **भजन्ति** सेवन्ते। नहि चिन्ताकरणेन चिन्तानाशरूपा मनःशान्तिर्लभ्यते। **अशुभजलधेः** अशुभं पापं तस्य जलधेः समुद्रस्य। **पारं**। **आरोढुकामाः** आरोढुं तर्तुं कामो येषां ते। **तीर्थे** गंगादौ। **मज्जन्ति**। नहि मज्जनेन तरणं संभाव्यते। एवं **भवभ्रान्तिभाजां** भवे संसारे

या भ्रान्तिः भ्रमणं तां भजन्ते तेषां । नराणां इह लोके । सर्वं कार्यजातम् प्रामादिकं विवेकशून्यम् । पद्यमिदं रसगंगाधरे (पृ. ४५२) विचित्रालङ्कार उदाहृतम् । अत्र मोक्ष इष्टः, किन्तु इष्टस्य तस्य कर्मकरणरूपं विपरीताचरणं वर्णितम् । मन्दाक्रान्ता वृत्तम् ॥ १५ ॥

प्रथमं चुम्बितचरणा जंघाजानूरुनाभिहृदयानि[1] ।
आलिंग्य[2] भावना मे खेलतु[3] विष्णोर्मुखाब्जशोभायाम् ॥ १६ ॥

१. नि०–°चक्राणि २. र०–आश्लिष्य; प०D–आलक्ष्य ३. बा. तिष्ठतु ।

प्रथममिति ॥ मे मम । भावना चित्तवृत्तिः । प्रथमं पूर्वं । चुंबितचरणा चुंबितौ, ध्यातौ इत्यर्थः, विष्णोः चरणौ यया सा । तदनन्तरं च । जंघाजानूरुनाभिहृदयानि जंघे च जानुनी च ऊरू च नाभिश्च हृदयं च तानि । आलिंग्य स्पृष्ट्वा । विष्णोः । मुखाब्जशोभायां मुखकमलशोभायां । खेलतु रमताम् । पद्यमिदं रसगंगाधरे (पृ. ४८०) पठ्यते । समासोक्तिरलङ्कारः । तल्लक्षणं च काव्यप्रकाशे–' समासोक्तिः समैर्यत्र कार्यलिङ्गविशेषणैः । व्यवहारसमारोपः प्रस्तुतेऽन्यस्य वस्तुनः ॥ ' अत्र भावनायाः स्त्रीत्वात् प्रकृते तत्समुचितमेव चुम्बनादीति सूच्यते–इत्यच्युतरायः । गीतिवृत्तम् ॥ १६ ॥

तरणोपायमपश्यन्नयि[1] मामक जीव ताम्यसि कुतस्त्वम् ।
चेतःसरणावस्यां किं नागन्ता कदापि नन्दसुतः[2] ॥ १७ ॥

१. नि०–अपि for अयि २. बा०–चेतः शरणावस्यां किं नाम कदापि पुरुषस्य ।

तरणोपायमिति ॥ अयि मामक मदीय जीव । तरणोपायं संसारसागरात्तरणस्य उपायम् । अपश्यन् त्वं कुतः कस्मात् कारणात् । ताम्यसि संतप्तो भवसि । किं अस्यां । चेतःसरणौ चित्तपद्धतौ । नन्दसुतः कदा अपि न आगन्ता आगमिष्यति ? गीतिवृत्तम् ॥ १७ ॥

श्रियो मे मा सन्तु[1] क्षणमपि च माद्यद्गजघटा–
मदभ्राम्यद्भृंगावलिमधुरझंकारसुभगाः[2] ।
निमग्नानां यासु द्रविणरसपर्याकुलहृदां[3]
सपर्यासौकर्यं हरिचरणयोरस्तमयते ॥ १८ ॥

१. प०–D. मा भासन्तु । २. र०–°संगीतसुभगाः । ३. वै०–द्रविणमदिराघूर्णितदृशां

श्रिय इति ॥ माद्यद्गजघटामदभ्राम्यद्भृंगावलिमधुरझंकार-सुभगाः माद्यंती समदा या गजानां घटा समूहः, तस्याः मदेन मदजलेन हेतोः भ्राम्यंती या भृंगावलिः भ्रमरपंक्तिः तस्याः मधुरः मनोहरः यः झंकारः गुंजनं तैः सुभगाः मनोज्ञाः । श्रियः संपदः । मे क्षणं अपि च मा सन्तु । कथमिति चेत् ?—यासु श्रीषु । निमग्नानां, अत एव द्रविणरसपर्याकुल-हृदां द्रविणस्य धनस्य रसः सुखास्वादः तेन पर्याकुलं हृदयं येषां तेषां । हरिचरणयोः विष्णुपादयोः । सपर्यासौकर्यं सपर्यायाः पूजायाः सौकर्यं सुलभत्वं । अस्तं । अयते गच्छति । नाहं गजादिबहुलां लक्ष्मीमभिलषामि, यतो धनमदेन मनुष्यो भगवद्भक्तिं कदापि नैव स्मरति इति भावार्थः । लक्ष्मीप्रयुक्तदोषविशेषात् नरः गुणत्वेन प्रसिद्धामपि हरिभक्तिं द्वेष्टि । अत एव तिरस्काराख्योऽलङ्कारः । तल्लक्षणं च रसगंगाधरे—' दोषविशेषानुबन्धाद्गुणत्वेन प्रसिद्धस्यापि द्वेषस्तिरस्कारः ' इति । पद्यं चेदं तत्रैवोदाहृतम् (पृ० ५१०) । शिखरिणीवृत्तम् ॥ १८ ॥

किं निःशंकं[1] शेषे शेषे वयसः समागतो[2] मृत्युः ।
अथवा सुखं शयीथा निकटे जागर्ति जाह्नवी जननी ॥ १९ ॥

[1]. बा०—निःशंकः । [2]. र०—वयसि त्वमागतो ।

किमिति ॥ स्वजीवं प्रति कवेरुक्तिः । वयसः आयुषः । शेषे अवशेषे, वृद्धावस्थायामित्यर्थः । निःशंकं निर्भयं यथा स्यात्तथा । किं शेषे स्वपिषि । मृत्युः समागतः, प्रत्यासन्नो विद्यते । अथवा—सुखं निःशंकम् । शयीथाः स्वपिहि । जाह्नवी गंगा जननी निकटे जागर्ति । पद्यमिदं रसगंगाधरे (पृ० ४२१) ' शेषे वयसस्त्वमागतो मृत्युः ' इति पाठभेदेन आक्षेपालंकार उदाहृतम् । वैद्यस्तु—' अप्पयदीक्षितस्य पंडितराजं प्रत्युक्तिरियमिति लोक-प्रवादः ' इत्याह । गीतिवृत्तम् ॥ १९ ॥

संतापयामि[1] किमहं धावं धावं[2] धरातले हृदयम्[3] ।
अस्ति मम शिरसि सततं नन्दकुमारः प्रभुः परमः ॥ २० ॥

[1]. नि०—संपादयामि । [2]. बा०—धावन् धावन् [3]. नि०—यदयं ।

संतापयामीति ॥ धरातले पृथिव्याम् । धावं धावं धावित्वा धावित्वा । किं किमर्थम् । अहं हृदयं संतापयामि । यतः मम शिरसि परमः प्रभुः

नन्दकुमारः मम हितसाधनाय सततं निरन्तरम्। आस्ति विद्यते। अत्र हि चकृगवा धृतिर्व्यज्यते । पद्यं चेदं रसगंगाधरे (पृ० ७९) धृत्याख्यस्य भावस्य ध्वनावुदाहृतम्। आर्यावृत्तम् ॥ २० ॥

रे रे मनो मम मनोभवशासनस्य
पादाम्बुजद्वयमनारतमानमंतम्[1] ।
किं मां निपातयसि संसृतिगर्तमध्ये
नैतावता तव गमिष्यति पुत्रशोकः ॥ २१ ॥

[1]. नि०–आमनंतम् ।

रे रे इति ॥ रे रे मम मनः चेतः । मनोभवशासनस्य मनोभवः मनसः जातः कामदेव इत्यर्थः, तस्य शासनः नाशयिता शङ्करः तस्य । पादाम्बुजद्वयं चरणकमलयुगलम्। अनारतं निरंतरम्। आनमन्तं प्रणमन्तं माम्। संसृतिगर्तमध्ये संसृतिः संसारः स एव गर्तः विवरः तस्य मध्ये । किं निपातयसि । एतावता तव पुत्रशोकः न गमिष्यति । मनसः पुत्रः कामदेवः, स च भगवता शंकरेण भस्मसात्कृतः, तद्वैरं च निर्यातयितुं हे मनः यदि शंकरभक्तं मां पीडयसि, पुनः पुनः संसारबन्धने क्षिपसि, नैवं तव पुत्रदाहजन्यः शोकः शममेष्यति–इति भावार्थः। शत्रुता तव शंकरेण सह, किन्तु तस्य कमप्यपकारं कर्तुमशक्तः त्वं शंकरभक्तं मां पीडयसीति तत्त्वम्। पद्यमिदं रसगंगाधरे (पृ० ४९४) प्रत्यनीकालङ्कार उदाहृतम् । तल्लक्षणं च तत्रैव–' प्रतिपक्षसंबन्धिनस्तिरस्कृतिः प्रत्यनीकम्। ' इति । वसन्ततिलका-वृत्तम् ॥ २१ ॥

मरकतमणिमेदिनीधरो वा तरुणतरस्तरुरेष वा तमालः ।
रघुपतिमवलोक्य तत्र दूरादृषिनिकरैरिति संशयः प्रपेदे ॥ २२ ॥

मरकतेति ॥ तत्र दण्डकारण्य इति शेषः । ऋषिनिकरैः ऋषिसमूहैः। रघुपतिं रामचन्द्रं । दूरात् अवलोक्य । इति वक्ष्यमाणः । संशयः प्रपेदे प्राप्तः– कीदृश इति वर्णयति– । एष मरकतमणिमेदिनीधरः मरकतमणीनां गारुत्मतानां मेदिनीधरः वृक्षः, वा अथवा एष तरुणतरः युवा । तमालः तरुः तमालाख्यो नीलवृक्षः । ससंदेहालङ्कारोऽत्र । तल्लक्षणं च काव्यप्रकाशे

'ससन्देहस्तु भेदोक्तौ तदनुक्तौ च संशयः' इति । पद्यमिदं रसगंगाधरे (पृ० २५७) ससंदेहालंकृतावुदाहृतम् । पुष्पिताग्रावृत्तम् ॥

तरणितनया किं स्यादेषा न तोयमयी हि सा
मरकतमणिज्योत्स्ना वा स्यान्न सा मधुरा कुतः ।
इति रघुपतेः कायच्छायाविलोकनकौतुकै-
र्वनवसतिभिः[1] कैः कैरादौ न संदिदिहे जनैः ॥ २३ ॥

[1]. वै०—कायच्छायाविलोकनतत्परैरुदितकुतुकैः ।

तरणितनयेति ॥ वनवसतिभिः वने वसतिः निवासः येषां तैः । कैः कैः जनैः । रघुपतेः श्रीरामचन्द्रस्य । कायच्छायाविलोकनकौतुकैः कायस्य शरीरस्य छाया कान्तिः तस्या विलोकने कौतुकं विस्मयः येषां तैः । इति वक्ष्यमाणप्रकारेण । आदौ पूर्वं । न संदिदिहे संदेहः कृतः । तं संदेहप्रकारं वक्ति— । एषा अग्रतो दृश्यमाना । तरणितनया तरणेः सूर्यस्य तनया कन्या यमुनेत्यर्थः । स्यात् भवेत्–इति संशये निश्चयो जायते–न । यतः सा यमुना । तोयमयी जलमयी । राममूर्तिस्तु न तथा । मरकतमणिज्योत्स्ना मरकतमणेः हरिन्मणेः ज्योत्स्ना कान्तिः । वा स्यात्–पुनर्निश्चयो भवति– न । यतः सा मधुरा कुतः । राममूर्तिस्तु मधुरा । अत्र वर्णसादृश्यात् वनवासिभिः द्विः संदिदिहे–पूर्वं यमुनाभ्रान्तिः, पुनर्जलाभावदर्शनात् तदभावनिश्चयः—पुनः मरकतमणिज्योत्स्नासंदेहः, पुनस्तत्रमाधुर्याभावदर्शनात् तदभावनिश्चयः । अतःनिश्चयगर्भससंदेहालङ्कारोऽत्र । उदाहृतं चैतद्रसगंगाधरे (पृ० २५७) अस्मिन्नेवालंकारे । हरिणी वृत्तम् । तल्लक्षणं–" रसयुगहयैः न्सौम्रौस्लौगो यदा हरिणी तदा " इति ॥ २३ ॥

चपला जलदाच्च्युता लता वा तरुमुख्यादिति संशये निमग्नः ।
गुरुनिःश्वासितैः कपिर्मनीषी निरणैषीदथ तां वियोगिनीति ॥२४॥

चपलेति ॥ इयं जलदात् मेघात् । च्युता पतिता । चपला विद्युत् । वा अथवा । तरुमुख्यात् वृक्षमुख्यात् कल्पवृक्षादित्यर्थः । च्युता लता कल्पवल्ली । इति संशये निमग्नः । कपिः हनूमान् । मनीषी बुद्धिमान् । अथ । गुरुनिःश्वासितैः गुरुभिः दीर्घैः श्वासैः । ताम् सीतां । वियोगिनी रामचन्द्रात्

विरहिता । इति निरणैषीत् निश्चितवान् । अत्र सीतायाः कनकवर्णत्वेन कृशत्वेन च तां दृष्ट्वा हनुमतो मनसि चपलायाः कल्पवल्ल्याश्च संदेह उद्भूत् स च तस्या दीर्घश्वासदर्शनानन्तरं सा सीतैवेति निश्चयेन तिरोहितः । अतः निश्चयान्तः ससंदेहालङ्कारोऽयम् । एतदुदाहरणे च पठ्यते रसगंगाधरे (पृ० २५८) पुष्पिताग्रा वृत्तम् ॥ २४ ॥

भूतिर्नीचगृहेषु विप्रसदने दारिद्र्यकोलाहलो
नाशो हन्त सतामसत्पथजुषामायुः शतानां[1] शतम् ।
दुर्नीतिं तव वीक्ष्य कोपदहनज्वालाजटालोऽपि स-
न्किं कुर्वे जगदीश यत्पुनरहं दीनो भवानीश्वरः ॥ २५ ॥

[1]. प०, वै०, शे०, बा०–समानां

भूतिरिति ॥ नीचगृहेषु अधमगृहेषु । भूतिः संपत्तिः । विप्रसदने विप्राणां ब्राह्मणानां सदने गृहे । दारिद्र्यकोलाहलः दारिद्र्येण निर्धनत्वेन कोलाहलः बालानां रोदनरवः । हन्त इति खेदे । सतां सन्मार्गावलम्बिनां पुरुषाणाम् । नाशः अकालमृत्युः । असत्पथजुषां असत्पथं असन्मार्गं दुर्मार्गमिति यावत् जुषन्ते सेवन्ते तेषाम् । शतानां शतं सहस्रं वर्षाणि । आयुः जीवनम् । एतादृशीं तव दुर्नीतिं अन्यायम् । वीक्ष्य दृष्ट्वा । हे जगदीश । कोपदहनज्वालाजटालः अपि सन् कोपः एव दहनः अग्निः तस्य ज्वालाभिः शिखाभिः जटालः पूर्णः, क्रोधाग्निपूर्ण इत्यर्थः । किं कुर्वे किं करोमि, न किमपि कर्तुं शक्तः अस्मि । कथमिति चेत्–यत् यस्मात् कारणात् । अहं दीनः अशक्तः । भवान् च ईश्वरः सर्वशक्तिमान् । हे भगवन् एष तवान्यायो यत् नीचानां संपत्तिः किन्तु ब्राह्मणानां गृहे अशितव्यमपि नास्ति, सज्जनाः शीघ्रं म्रियन्ते, दुर्जनाः पुनश्चिरजीविनो भवन्ति, दृष्ट्वेममन्यायं महान् मे क्रोध उत्पद्यते किन्तु असमर्थत्वात्, ईश्वरस्य तव कार्यप्रतीकारं कर्तुं न शक्नोमि–इति भावार्थः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २६ ॥

आ मूलाद्रत्नसानोर्मलयवलयितादा च कूलात्पयोधे-
र्यावन्तः सन्ति काव्यप्रणयनपटवस्ते विशंकं वदन्तु ।
मृद्वीकामध्यनिर्यन्मसृणरसझरीमाधुरीभाग्यभाजां[1]
वाचामाचार्यतायाः पदमनुभवितुं कोऽस्ति धन्यो मदन्यः ॥२६॥

[1]. बा० °भाग्यभाजां तृपाणाम्.

आ मूलादिति ॥ अधुना ग्रन्थोपसंहारश्लोकाः । रत्नसानोः उत्तरदिशास्थस्य मेरुपर्वतस्य । मूलात् आ मूलपर्यन्तं । मलयवलयितात् मलयाख्येन दक्षिणदिशास्थेन पर्वतेन वलयितात् वेष्टितात् । पयोधेः समुद्रस्य कूलात् आ तीरपर्यन्तं । उत्तरतः दक्षिणपर्यन्तं अखिले भारतवर्षे इत्यभिप्रायः । यावन्तः । काव्यप्रणयनपटवः काव्यानां प्रणयने रचने पटवः चतुराः । सन्ति । ते सर्वे । विशंकं निर्भयं, निष्पक्षपातमिति यावत् । वदन्तु कथयन्तु । मृद्वीकामध्यनिर्यन्मसृणरसझरीमाधुरीभाग्यभाजां मृद्वीका द्राक्षा तस्याः मध्यात् निर्यन् निर्गच्छन् मसृणः कोमलः रसः तस्य झरी प्रवाहः तस्य माधुरी मधुरता तस्याः भाग्यं सौष्ठवं, ऐश्वर्यं वा, तत् भजन्ति सेवन्ते इति तासां । वाचां वाणीनां । आचार्यतायाः गुरुतायाः । पदं स्थानं । अनुभवितुं उपभोक्तुं । मदन्यः मत्तः पंडितराजात् अन्यः । कः धन्यः भाग्यशाली । अस्ति इति । अहमेवाखिले भारतवर्षे काव्यरचनाचतुर इति जगन्नाथस्य गर्वोक्तिः । उदाहृतं च पद्यमेतत् रसगंगाधरे (पृ० ८४) गर्वाख्यस्य भावस्य वर्णने । लक्षणं चास्य भावस्य तत्रैव— 'रूपधनविद्यादिप्रयुक्तात्मोत्कर्षज्ञानाधीनपरावहेलनं गर्वः' इति ॥ स्रग्धरावृत्तम् ॥ २६ ॥

गिरां देवी वीणागुणरणन[1]हीनादरकरा[2]
यदीयानां वाचाममृतमयमाचामति रसम् ।
वचस्तस्याकर्ण्य श्रवणसुभगं पण्डितपते-
रधुन्वन्मूर्धानं नृपशुरथवायं पशुपतिः ॥ २७ ॥

[1]. बा० °गुणरसन°. [2]. बा० °कला.

गिरामिति ॥ गिरां वाणीनां । देवी अधिष्ठात्री—भगवती सरस्वतीत्यर्थः । वीणागुणरणनहीनादरकरा वीणायाः गुणाः तन्त्रीनामकानि लौहसूत्राणि तेषां रणने वादने हीनादरः शून्याभिलाषः करः हस्तः यस्याः सा । यदीयानां यस्य पंडितराजस्य संबन्धिनीनाम् । वाचां वाणीनाम् । अमृतमयं रसम् । आचामति आस्वादयति । तस्य पंडितपतेः जगन्नाथस्य । श्रवणसुभगं श्रवणयोः कर्णयोः सुभगं मधुरम् । वचः आकर्ण्य श्रुत्वा । मूर्धानं शिरः । अधुन्वन् अकंपयन् । 'महारम्यतममिदमिति संतोषेण शिरःकम्पनं हि लोके

तत्सूचकचेष्टात्वेन सुप्रसिद्धमेव ' इत्यच्युतरायः। यः अस्ति सः । अयं नृपशुः ना मनुष्यः पशुरेव । अथवा । पशुपतिः शंकरः । मदीयकविता-माधुर्यं पातुं सरस्वत्यपि बद्धादरा स्ववीणावादनकर्म त्यजति, एतादृशीं मत्कवितां श्रुत्वा यः कश्चिद्धर्षविस्मयाभ्यां शिरो न कंपयति, सोऽरसज्ञत्वात् पशुतुल्यो नरः, अथवा रागद्वेषादिशून्यो मुक्तः साक्षात् शंकरो ज्ञेय इति भावार्थः ॥ अतिशयोक्तिरलङ्कारः । शिखरिणीवृत्तम् ॥ २७ ॥

मद्वाणि मा कुरु विषादमनादरेण[१] ।
मात्सर्यमग्नमनसां[२] सहसा[३] खलानाम् ।
काव्यारविन्दमकरन्दमधुव्रताना-
मास्येषु धास्यसितमां[४] कियतो[५] विलासान् ॥ २८ ॥

१. बा.०—मद्वाचमङ्कुशविषादमनादरेण २. र०—°मन्दमनसां । बा०—०भ्रम-मनसां । ३. बा०—तरसा. ४. बा०—धास्यतितमाम् । र०—शास्यसि सताम् ५. नि०—कति नो । र०—विपुलं विलासम् ।

मद्वाणीति ॥ हे मद्वाणि । मात्सर्यमग्नमनसां मात्सर्ये असूयायाम् । परोत्कर्षासहिष्णुत्वे इत्यर्थः, मग्नं मनो येषां तेषाम् । खलानां दुष्टानाम् । अनादरेण दुष्टैः कृतेनेति तात्पर्यम् । सहसा विषादं दुःखम् । मा कुरु । यतः । काव्यारविन्दमकरन्दमधुव्रतानां काव्यमेव अरविन्दं कमलं तस्य यो मकरन्दः रसः तस्य पायिनां मधुव्रतानां भ्रमराणां—काव्यास्वादनतत्पराणा-मित्यर्थः । आस्येषु मुखेषु । कियतः बहूनित्यर्थः । विलासान् विभ्रमान् । धास्यसितमां अतिशयेन धारयिष्यसि । ईर्ष्यालुभिरनादृतासीति मा दुःखिता भूः, सहृदयास्त्वां ध्रुवमास्वादयिष्यन्तीति स्ववाणीं प्रति पंडितराजस्योक्तिः । अत्र खलान् प्रत्यवज्ञा सूच्यते । उदाहृतं चैतत्पद्यं रसगंगाधरे (पृ ५०९) अवज्ञालङ्कारे । वसंततिलकावृत्तम् ॥ २८ ॥

मधु द्राक्षा साक्षादमृतमथ वामाधरसुधा
कदाचित्केषांचिन्न खलु विदधीरन्नपि मुदम् ।
ध्रुवं ते जीवन्तोऽप्यहह मृतका मन्दमतयो
न येषामानन्दं जनयति जगन्नाथभणितिः ॥ २९ ॥[१]

1. Some editions read this verse after the 27th.

माध्विति ॥ मधु, द्राक्षा, साक्षात् अमृतं, अथ वामाधरसुधा योषिदधरामृतं—यद्यपि सर्वाण्येतानि सर्वेषां सदा हर्षमुत्पादयन्ति, किन्तु कदाचित् केषांचित् खलु—अर्थात् कस्मिन्नपि विशिष्टे काले, मनसो विरक्तभावे वा। मुदं हर्षम्। न विदधीरन् न जनयेयुः। अपि। ते मन्दमतयः मन्दबुद्धयः। अहहेति खेदे। जीवन्तः अपि ध्रुवं मृतका एव। येषां जगन्नाथभणितिः जगन्नाथवाणी। आनन्दं न जनयति। अत्र स्वकवितायाः मध्वादिभ्यः सर्वेभ्य आधिक्यं दर्शितम्। व्यतिरेकालङ्कारोऽयम्। शिखरिणीवृत्तम् ॥ २९ ॥

निर्माणे यदि मार्मिकोऽसि नितरामत्यन्तपाकद्रव-
न्मृद्वीकामधुमाधुरीमदपरीहारोद्धुराणां गिराम्।
काव्यं तर्हि सखे सुखेन कथय[1] त्वं संमुखे मादृशां
नो चेद्दुष्कृतमात्मना कृतमिव स्वान्ताद्बहिर्मा कृथाः ॥ ३० ॥

[1]. प०–D. रचय।

निर्माण इति ॥ हे सखे। यदि। अत्यन्तपाकद्रवन्मृद्वीकामधुमाधुरीमदपरीहारोद्धुराणां अत्यंतपाकेन द्रवत् क्षरत् यत् मृद्वीकायाः द्राक्षाया मधु क्षौद्रं तस्य या माधुरी मधुरता तस्याः यो मदः गर्वः तस्य परीहारे अपहरणे उद्धुराणां अग्रेसराणां गिरां वाणीनाम्। निर्माणे रचने। नितरां अत्यन्तं। मार्मिकः तत्त्वज्ञः। असि। तर्हि त्वं मादृशां संमुखे काव्यं सुखेन कथय। नो चेत्। आत्मना स्वयं। कृतं आचरितं। दुष्कृतं पापम्। स्वान्तात् मनसः। बहिः मा। कृथाः कुरु। यद्यलौकिककाव्यनिर्माणे कुशलोऽसि तर्हि निर्भयं मादृशां संमुखे काव्यं पठ, अन्यथा तत् स्वमनस्येव मुद्रयित्वा तूष्णीं तिष्ठेति भावार्थः। इयं कविगर्वोक्तिः। पद्यमिदं रसगंगाधरे (पृ० ६३) पठ्यते। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ३० ॥

धुर्यैरपि माधुर्यै[1]र्द्राक्षाक्षीरेक्षुमाक्षिकसुधानाम्[2]
वन्द्यैव[3] माधुरीयं पंडितराजस्य कवितायाः ॥ ३१ ॥

[1]. बा०–माधुर्ये। [2]. बा०–°माक्षिकादीनां। [3] प०–D. अन्यैषा. प. remarks that E. puts this verse at the end of Vilāsa.

धुर्यैरिति ॥ द्राक्षाक्षीरेक्षुमाक्षिकसुधानां द्राक्षा मृद्वीका, क्षीरं पयः, इक्षु, माक्षिकं मधु, सुधा अमृतं तेषाम्। माधुर्यैः । धुर्यैः प्रशस्यैः सद्भिः । अपि । इयं पंडितराजस्य कवितायाः माधुरी वन्द्या प्रशस्यतरैवेत्यर्थः । अत्र पंडितराजकवितामाधुर्याः सर्वेभ्योऽपि उत्कर्षवर्णनं, अतो व्यतिरेकालङ्कारः । गीतिवृत्तम् ॥ ३१ ॥

शास्त्राण्याकलितानि नित्यविधयः सर्वेऽपि संभाविता
दिल्लीवल्लभपाणिपल्लवतले नीतं नवीनं वयः ।
संप्रत्युज्झितवासनं मधुपुरीमध्ये हरिः सेव्यते
सर्वं पंडितराजराजितिलकेनाकारि लोकाधिकम्[1] ॥ ३२ ॥

· 1. नि० and the Ms. D. omit this verse.

शास्त्राणीति ॥ शास्त्राणि दर्शनव्याकरणादीनि । आकलितानि आलोचितानि, सम्यगधीतानीत्यर्थः । सर्वे अपि । नित्यविधयः संध्यावंदनादयः । संभाविताः कृताः । दिल्लीवल्लभपाणिपल्लवतले दिल्लीवल्लभः दिल्लीपतिः शाहजहानाभिधः तस्य पाणिपल्लवं करकिसलयं तस्य तले तदाश्रयेणेत्यर्थः । नवीनं । वयः आयुः, यौवनमिति यावत् । नीतं क्षपितं । संप्रति वृद्धावस्थायामित्यर्थः । उज्झितवासनं उज्झिताः त्यक्ताः । वासनाः इच्छा यथा स्यात्तथा । मधुपुरीमध्ये मथुरायां । हरिः विष्णुः । सेव्यते । पंडितराजराजितिलकेन पंडितराजानां राजिः श्रेणी तस्याः तिलकेन मुख्येन श्रेष्ठेनेति यावत् । सर्वं कर्म । लोकाधिकं अलौकिकं । अकारि कृतम् । 'ई' नामके आदर्शपुस्तके तु तृतीयचरणमेवं पठ्यते—'संप्रत्यन्धकशासनस्य नगरे तत्त्वं परं चिन्त्यते'। तस्यायमर्थः—अन्धकशासनस्य अन्धकरिपोर्महादेवस्य । नगरे काश्यामित्यर्थः । परं तत्त्वं ब्रह्माख्यं । चिन्त्यते । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ३२ ॥

दुर्वृत्ता जारजन्मानो हरिष्यन्तीति शंकया ।
मदीयपद्यरत्नानां मंजूषैषा[1] कृता मया[2] ॥ ३३ ॥

[1]. बा०—मंजूषेयं । [2]. बा०—कृतिर्मम ।

इति पंडितराजश्रीजगन्नाथविरचिते भामिनीविलासे शान्तविलासश्चतुर्थः ॥

दुर्वृत्ता इति ॥ दुर्वृत्ताः दुष्टं वृत्तं आचारः येषां ते । जारजन्मानः जारेभ्यः उपपतिभ्यः जन्म येषां ते । मदीयपद्यानि । हरिष्यन्ति स्वकीयत्वेन

ख्यापयिष्यन्ति । इति शंकया भयेन । मदीयपद्यरत्नानां मदीयपद्यान्येव रत्नानि तेषाम् । एषा । मंजूषा पेटिका । मया कृता । यथा मंजूषास्थितानि रत्नानि चोरा अपहर्तुं न शक्नुवन्ति तथा स्वविरचितानि पद्यानि मयात्र भामिनीविलासाख्ये ग्रन्थे एकीकृत्य सुरक्षितानि कृतानि । अनुष्टुप्वृत्तम् ॥३२॥

॥ इति चषकव्याख्याने शान्तविलासः ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

BHĀMINĪVILĀSA

(A Collection of Stray Verses in Sanskrit)

ENGLISH TRANSLATION

IV. ŚĀNTA VILĀSA

1. Let this mind of mine, which is distressed by a number of spreading flames of a wild fire taking its rise in the circle of a great forest in the form of pleasures of senses, act like a Cakora towards the moon in the form of the face of मुकुंद which is the abode of all sweetness and in which beauty is ever on the increase.

2. O you, who are a support to the lotuses in form of the eyes of लक्ष्मी the daughter of the ocean, quickly cool me, who am apt to break under the force of the excess of mental pains more troublesome than raging fire, by glances pleasing to the three worlds and removing the pride of the greatness of the blowing morning lotuses.

3. Let the wonderful line of clouds, resting on the trees on the banks of (यमुना) the daughter of Kalinda mountain, encircled by hundreds of lightnings of permanent lustre and removing the fresh troubles of men through compassion even when only remembered, be the subject of my contemplation (lit. kiss my mind).

4. Let the तमाल tree which illumines the region of the forest on the skirts of (यमुना) the daughter of Kalinda mountain, taking away the burden of the fatigue of frequent going and coming in the journey (birth and death in this संसार) of living beings encircled by rows of creepers (the गोपीs) and endowed with sweet splendour, soon remove my troubles entirely.

5. O lord! I, a shameless creature, being filled with pride, do not, even in dream remember the advice (contained in the उपनिषद्s etc.) which you imparted to

me by pure words sweet like nectar. Even though I have thus committed hundreds of faults, you still count me as one of your own. O lord of Yadus! there is no store of mercy greater than yourself, nor is there a person more arrogant than myself.

6. Go to पाताळ or to the capital of gods or to the top of the Meru mountain: cross the line of several oceans yet your desires will never come to an end: if you, who are overwhelmed with mental and physical troubles and old age, desire for eternal happiness, then do you accustom your tongue to the medicine *viz*. the word "Śrī Kṛṣṇa." What is the use of other useless labours?

7. Grapes have been tasted, candied sugar eaten and pure water has been drunk; nectar even has been tasted by going to heaven, and the lower lip of रंभा bitten several times (by you): but, O soul of mine, tell me truly, if the sweetness issuing from the two letters कृष्ण has ever been observed by you while wandering in this wordly existence again and again?

8. Glory to the two letters कृष्ण which are the thunder-bolts to the mountains of sin, which act as a specific medicine to the prolonged illness of the worldly existence, which are the sunrise to the deep darkness of the night of false knowledge, which are like a fire encircled by terrible flames to the trees of the पarassing afflictions (क्लेशs) and which are the entrance-gate to the palace of final beatitude.

9. O mind, I tell you this for your own benefit. You should not form friendship with a certain person (कृष्ण) who feeds herds of cows in the वृंदावन forest and who resembles a new cloud (in complexion): for, enticing you by his faint smiles emitting on all sides the nectar of his beauty, he will soon lead you and your dear objects to destruction.

10. O tongue! if you are an appreciator of sweetness, accustom yourself to the name कृष्ण which emits sweetness better than that of grapes even, which, when it occupies the interior of the heart produces some indescribably great love (towards him) and which, when it lies in the throat, entirely drives away the internal ignorance.

11. There are many beautiful birds in this world: but of them all I am greatly attached to the चातक; for it is through him that, by being reminded of the cloud, his friend, the indescribable ब्रह्म which goes by the name of कृष्ण finds its way into my mind.

12. Alas! who can describe the impropriety of those, who, not knowing their own hearts, inquire of others about that Viṣṇu by whose brilliance, pervading the Universe, the whole world shines and who is the substratum of all knowledge in the shape of ego.

13. Oh mind, my friend, if you are desirous of serving, serve the Lord of लक्ष्मी; if you are eager for contemplation, meditate upon him who has disc for his weapon (विष्णु); if you have set your heart upon singing, chant the hymns (in praise) of the enemy of Cupid (शिव) or if you wish for sleep, enjoy the sleep, which brings on rapture of absorption into Brahman.

14. Pious men (like elephants) who have their bodies heated by the great summer heat of the worldly existence and who have broken, through force, the chain of great ignorance and who have removed their sins, bathe into this pure lake of nectar in the form of the Soul which is cool on account of the absence of all desires.

15. The acts of persons, who are puzzled by this worldly existence are all blunders; (for instance) in order to get free from the worldly ties, they resort to

religious performances such as sacrifices and others, which themselves are ties; in order to secure inward peace, they vex their mind by pondering over the conflicting opinions of hundreds of sages and while wishing to get to the other end of the impure ocean, they bathe into the sacred waters of rivers.

16. Let my devoted mind having first kissed the feet and then embracing the legs, knees, thighs, naval and the heart, sport finally in the charms of the lotus-like face of Viṣṇu.

17. O soul of mine, why do you feel uneasy, if you do not see any means of salvation? Will not the son of नंद ever cross the range of your thoughts in future?

18. Let me not possess even for a moment the wealth, which becomes pleasant on account of the sweet humming of the rows of bees hovering over the rut (flowing) from the temples of intoxicated elephants. (For) the delight of worshipping the feet of Viṣṇu is lost to those who are plunged deep in that wealth and whose minds are overpowered by the pleasures brought about by it.

19. O soul, why do you sleep giving up all sense of care in this old age? Death is drawing near. Or rather, enjoy sleep at your ease; (for) the mother Ganges is awake by your side.

20. Why do I harass my mind by struggling after everything in this world. There is one to watch always over me and it is the son of नंद, the supreme Lord.

21. Oh my mind, why do you hurl me down into the pit of worldly existence—me who am constantly bowing down at the lotus-like feet of the destroyer of the mind-born (*i. e.* Śiva, the destroyer of Cupid). By doing this, the grief for the loss of your son will not cease.

22. There (in the Daṇḍaka forest) at the sight of the lord of Raghus from a distance the sages were seized with doubt as to whether it was a tree of emeralds or a young Tamāla tree.

23. Is it the river यमुना? No. For that (river) is full of water. Or is it the lustre of emeralds? No. For how can that (lustre) be so sweet:? By whom, residing in the forest, and having a curiosity of looking at the lustre of Rāma's body, were not such doubts entertained in the beginning?

24. While plunged in doubt as to whether it was lightning dropped down from a cloud or a creeper come down from its supporting tree, the intelligent monkey (Hanumān) at last determined from the heavy sighs that it was a woman (सीता), separated from her husband (राम).

25. Prosperity reigns in the houses of the mean; while loud cries, indicating poverty, are heard in the houses of the Brāhmins. Alas! destruction awaits the good, while a life of hundred years is in store for those who betake themselves to the wrong path. Although I become surrounded by flames of fire in the form of anger, when I see this injustice of yours, still, O Lord, what can I do? I am helpless while you are all-powerful.

26. Let all those persons, skilful in composing poems, from the foot of the Meru Mountain down to the shores of the ocean surrounded by the Malaya mountain, declare openly if there is any other person besides me, who is fortunate enough to enjoy the position of being the master of the Speech which has the good luck of possessing the sweetness of the flow of the sweet juice, coming out of the interior of the grapes.

27. He must either be Śiva or a beast in the form of man who does not nod his head on hearing the poems sweet to the ear of the best of poets, the nectar-like sweetness of whose poetical composition is tasted by the Goddess of Speech, suffering her hands to disregard the playing upon the chords of her lute.

28. O my muse, don't at all be sorry for the disregard on the part of the wicked persons, whose minds are engrossed by jealousy; for, you will have numerous sports in the mouths of (those people who are like) bees, drinking the honey from the lotuses in the shape of poetry.

29. Honey, grapes, the very nectar, or the nectar-like lower lip of a lovely woman may not give delight to some and on certain occasions. (But) alas, those dull-headed persons, though living, are really dead, to whom the words of Jagannātha do not give any delight.

30. If you have the best skill in composing poems, capable of surpassing the excessive sweetness of the juice dripping from very ripe grapes, then alone should you, Oh friend, repeat your poem fearlessly before persons like myself. Otherwise do not bring it out of your heart as you would not a sin committed by yourself.

31. This sweetness of the poetry of the best of Paṇḍitas (myself) deserves to be saluted even by the best sweetness of grapes, milk, sugarcane, honey and nectar.

32. The Śāstras have been learnt, all the daily duties have been performed; the prime of life was passed under the patronage of the king of Delhi; now, having given up all desires, Viṣṇu is being worshipped by me in the city of Mathurā; (thus) in every respect the best among the Paṇḍitas has done everything in extra-ordinary manner.

33. I have prepared this casket for jewels in the shape of my verses fearing that vile bastards will plagiarise them (lit. steal them away).

BHĀMINĪVILĀSA

NOTES

VILĀSA IV

S'ānta

1. This chapter is called शान्तविलास as it is full of feelings of निर्वेद, indifference to this world. The prevailing sentiment is शान्तरस.

Note the alliteration in this verse. The idea of चकोर drinking in moon-light is a favourite theme with Sanskrit poets. Cf. 'चकोर्य एव चतुराश्चन्द्रिकाचामकर्मणि।' 'ज्योत्स्नापानमदालसेन वपुषा मत्ताश्चकोरांगनाः' (विद्धशालभंजिका)। The word चंदिर for चन्द्र is rare and has been employed by the poet to rhyme with इन्दिरे and मन्दिरे. The reading °मलय seems to be a misprint in the नि°, as the commentator takes the word वलय and not मलय. The reading °विगलितं is not so good. It will mean—my mind which has been melted by, etc.

2. The reading—प्रभातजलदोत्तमद्गरिम, etc. is not a happy one, for there is really no गरिमा or greatness in a morning cloud, unless we take it in the sense of beauty of redness which is surpassed by the redness in the eyes of कृष्ण. °सर्वंकषे is wrong. The meaning of जगत्त्रितय-लोचनैः will be—(the eyes) which are the eyes of the three worlds.

3. "The कादम्बिनी is to be identified with Kṛṣṇa, and it is superior to an ordinary line of clouds inasmuch as the latter removes heat only by means of its showers and not by its remembrance, is accompanied only with one lightning and not hundreds of them, and that one lightning too has only a momentary lustre

and not a permanent one, and is seen only in the sky and not on the trees of Yamunā. The *alaṅkāra* is consequently व्यतिरेक. Nāgeśabhatta takes विद्युताम् to mean तत्त्वेनाध्यवसितानां गोपांगनानाम्."

4. The adjectives in the first three lines go to support the hyperbole contained in the 4th line, where the तमाल tree is completely identified with Kṛṣṇa's body. The reading मुदा, meaning happily, does not bring the force of सदा; for this तमालद्रुम removes the fatigue "always," unlike the ordinary tree which can remove the fatigue only at times. The reading गतागतै: does not give any sense. क्लमभरं is as good as श्रमभरं. The reading अतितरां is less forceful than अतितमां which is in superlative degree. This verse is given in R. G. as an instance of सावयवातिशयोक्ति.

5. संस्पृशामि—I touth. It is not so direct in its sense as संस्मरामि—I remember; for, one remembers 'advice.' To touch advice will mean to act upto it. संस्पृहामि is quite wrong, as the root स्पृह belongs to tenth conjugation and the correct form would be संस्पृहयामि. निस्पृह: would mean that he is free from desires; it does not fit into the context, as अहंभावावृत: cannot be निस्पृह:. The reading दयापर:, although means the same as दयानिधि:, is better as it rhymes with मत्तोऽपर:. The advice or teaching imparted means the spiritual teaching based on the Upniṣads, etc.

6. The word रसायन means a medicine which prevents old age and prolongs life; hence it is very appropriate for a person who is आधिव्याधिजरापहृत. The reading वासवपुरीं is as good as वा सुरपुरीं, only it loses the force of alternative which is brought about by वा. नि॰— reads °परंपरा: in plural, and in keeping with it शान्ता: also in plural. महादेव explains आधिव्याधिजरापराहातमातिक्षेमं निजं

वाञ्छति.........रसपरे......श्रमैः, as follows—तस्मात् श्रमैः अन्यैः कृष्णाव्यतिरिक्तविषयैः सरसपुरुषे किं प्रयोजनं, कीदृशे रसपरे आधिव्याधिजराणां परं अधिका आहतिर्दुःखं तत् विद्यते यस्य तस्मिन् पुनः कीदृशे निजं क्षेमं वाञ्छति तस्मिन् फलानुगामि श्रीकृष्ण इत्येव रसायनं रसस्थानं सर्वमन्यं (?) नीरसं कृष्णव्यतिरिक्तपदार्थं दुःखरूपमित्यर्थः।

7. "Here it is to be supposed that the soul has got the power of remembering incidents of the past births by the efficacy of the utterance of the name of Kṛṣṇa, otherwise it would have been absurd to put a question regarding other births (स्वर्यातेन सुधाप्यधायि etc.) to one that knew nothing about them." The reading समस्तसरितः is not a good one; समस्तायाः सरितः—of the entire river—does not improve the sense. Moreover, it is impossible to drink the water of the entire river. The reading स्वर्यातोन कदाप्यधायि is grammatically incorrect. महादेव's explanation is also wrong; cf. हे मदीय जीव त्वं स्वर्यातः स्वर्गं गत्वापि रंभाप्सरास्तस्याधरः (?) दशनच्छदखण्डः सञ्जातो यस्य इन्द्र (दन्त?) घट्टनात् सः अपि रसाढ्यः न कदापि कतिधा केनापि वधु (?) प्रकारेण न अधायि न अधरामृतं पीतं पीतमपि तादृशस्वादो न।

The reading सुधाधिकरसः has the disadvantage of eliminating अपि. Otherwise, it goes with रम्भाधरः (which is sweeter than nectar).

8. वज्र, Indra's thunderbolt, had destroyed the mountains by clipping their wings. पापभृतां सतां will have to be construed as वज्रं पापभृतां and सतां भवगदोद्रेकस्य. It is not so good as the one adopted in the text, as the force of वज्र's utility is lost here. भयगदोद्रेकस्य is explained by महादेव —भय (यं) एव गदो रोगः मृत्युरूपः etc. The क्लेशs are those described in 'अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः क्लेशाः' योगसूत्र II. 3. The उरुभरज्वालाजटालः is to be explained as उरुः भरो यासां ताः ज्वालाः, ताभिः जटालः।

9. With regard to the purport of this verse the Acyutarāya observes thus: विरोधिलक्षणया स्वचेतः प्रत्येव

भगवद्ध्यानमाक्षेपालङ्कारेणोपदिशति. The विषयs, viz. the objects of ten इन्द्रियs are called the 'dear ones' of the mind, as it is really the mind which enjoys all the objects ultimately. The reading असित: = black, will have to be construed as कोऽपि असित: कृष्णवर्ण:, but it is rendered redundant by नवाम्बुदनिभ: hence it is to be dropped. महादेव gives a queer explanation of सौन्दर्यामृतमुद्गिरद्भिरभित: संयोज्य मन्दस्मितै:—सौन्दर्यमेवामृतं उद्गिरद्भि: क्षिपन्तीभिर्गोपीभि: सह मन्दस्मितै: संयोज्य. Not only is it absurd, but grammatically wrong, as उद्गिरद्भि: is masculine and cannot go along with गोपीभि:.

10. "There is a pun on the word रसज्ञ. For it is also a synonym of the tongue. Thus यद्यसि त्वं रसज्ञ means 'if you are really a रसज्ञ' and 'if you can make distinction between the flavours of different things and choose the best for yourself." बा० reads उग्रां and °मग्नां, which is wrong: for °मग्नां may well stand in opposition with प्रीतिं but how can उग्रां go with ध्वान्तजालम्? व्याधि means 'disease', but it is not an improvement on ध्वान्त. अच्युतराय explains द्राक्षौघै: as मृद्वीकादियावत्तदुत्तमजातीनां य ओघा: संघास्तैरित्यर्थ:। अनेन लोकोत्तरमाधुर्यवत्त्वं तेषु ध्वन्यते। The reading द्राक्षार्थै: is explained by महादेव—द्राक्षामौल्यै: which is wrong.

11. अच्युतराय takes ऊर्ध्वाक्षै: for ऊर्ध्वनेत्रै:. That is, the चातक birds remind of clouds when they have their eyes fixed at heaven. This is a better reading than अध्यक्षै:, for चातकs would remind of clouds more readily when their eyes are raised than when they are simply seen. निजसुखं is not a happy one; it will have to be explained as निजं च तत् सुखं सुखस्वरूपं. नीरजं is quite wrong; चातकs have nothing to do with कमलs. The reading स्मृत्यारूढं of रसगंगाधर gives rise to tautology as it is immediately preceded by स्मारयद्भि:.

12. "विष्वगञ्चतीति विष्वद्रीची तया. सर्वासामपि etc. The Vedantins hold that the individual soul is identical

with the Supreme one. But apparently the one is different from the other. And therefore whenever the individual soul in the *saṁsāra* condition speaks of itself as अहम्, the real thing, to which this अहम् points, is not the individual soul itself, but the Supreme one on account of an identity, existing between the two. विष्णु is here spoken of as identical with the Brahman." (प०) अच्युतराय reads विष्वग्रुच्या and also sees that it is open to the fault of repetition as we have the word भासा further. He, therefore, explains it as follows—विष्वक् समन्ततः सर्वदेशकालाद्यवच्छेदेनेत्यर्थः। रुचिः सर्वजीवानां प्रीतिर्यस्यां सा तथा तयेत्यर्थः। तत्तद्वस्तुविषयकज्ञानेऽभिलाषो हि सर्वेषां जीवानामवश्यं वाच्यः। अन्यथोपादेये स्वेष्टविषये प्रवृत्तिरनुपादेये स्वानिष्टविषये निवृत्तिश्च तत्तज्ज्ञानमन्तरा कथं भूयात्। तस्मादुक्तव्याख्यानं युक्तमेव। एवं दीप्तिवाचिभ्यां रुचिभाःपदाभ्यां द्विरुक्तिरपि प्रत्युक्ता। एतादृश्या भासा स्वरूपभूतस्वप्रकाशचितेत्यर्थः। रसगंगाधर reads विष्वद्रीचा......धाम्ना, which is as good as the present text, and सर्वेषामप्यहमयमिति. The latter will mean सर्वेषां अहं तथा अयं इति ज्ञानानामपि यः प्रत्ययालम्बनम्। The word अहं stands for one's self and अयं for everything different from it. Cf.—युष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरयोः विषयविषयिणोः, etc. (शांकरभाष्य). "अहंवृत्तिरिदंवृत्तिरित्यन्तःकरणं द्विधा। विज्ञानं स्यादहंवृत्तिरिदंवृत्तिर्मनो भवेत्" (quoted by अच्युतराय). गूढमालंबनं is explained by Vaidya as गूढं विवेकेनापि निर्णेतुमशक्यम्. अच्युतराय explains स्वहृदयतल as स्वहृदयानि स्वान्तःकरणानि...बुद्धिमनोरूपाणीति यावत्। तेषां यत्तलं वास्तविकं रूपं आधारो वा अद्वैतात्मप्रकाशः।

13. Mr. Paranjape rightly observes "The poet finds that his mind is naturally inclined to serve others, to be anxious for trifles, to talk at random, and to sleep away the time idly. And seeing the impossibility of changing the natural inclinations he advises it to change the object of service etc. स्मररिपोर्गाथा. On this Mr. Vaidya says गाथा भगवद्गीतादिरूपा, which is found also in the Ānandāśrama commentary. Now it is too well known that the Bhagavadgītā is a गाथा not of Śiva,

the enemy of Cupid, but of Viṣṇu; and consequently the above explanation is wrong. On this point the commentator of G., who has the same reading, observes thus: स्मररिपोर्मदनान्तकस्य श्रीशंकरस्यैवेत्यर्थः । गाथा व्यासादिप्रथितकथेत्यर्थः...अत्र स्मररिपुपदेन वक्तुरभेदभक्तत्वं व्यज्यते । Now whoever will think for a little while on the last sentence will perceive why the commentator thought it necessary to add it. He must have surely felt the want of some synonym of Viṣṇu in the third line also in keeping with the contents of the preceding two lines; and not finding it, he must have next thought of identifying Śiva with Viṣṇu. And thus from the commentator's own words it follows that his reading is defective, and that any other reading supplying a synonym of Viṣṇu will suit better. Now although I have not got such a reading in my text, but have the same which I have taken so much trouble for giving reasons to reject, still it is owing to no such reading being found in the copies that I have collated. The Rasagaṅgādhara, however, supplies us with such a variant, which runs thus: आलापं यदि कांक्षसे मधुरिपोर्गाथा तदालप्यताम्. The commentator of H. also gives स्मरगुरोः as another reading in the present case, but he adds स (पाठः) तु शिवैर्षकाणाम् । अस्माकं तु विष्णुशिवयोरेकत्वरूपभ्रान्ति (?) स्तस्मात्स्मरस्य रिपुः शिवः. But from the usual worthlessness of this commentary one need not attach any importance to its remarks. And even if according to its opinion the reading स्मररिपोः is retained, it incurs a fault which is shown above. And hence the reading of R. G. or स्मरगुरोः may be adopted." आलाप्यतां is as good as आलप्यताम्. कथ्यतां is also no improvement. The B. Ms. of Paranjape's text reads स्वीयं..... निरर्गलसखं which means if you want 'your own unrestrained friend', i. e. if you want to make him your own without any restraint. महादेव explains निरालम्बसुखे as नी(नि)रालंबं

नेत्रतन्द्रानिरस्तं मुखं यस्य तस्मिन्निर्जरे इत्यर्थः. मुखं of अच्युतराय is to be taken as क्रियाविशेषण of सुप्यताम्.

14. " The simple meaning of the verse is that, being tormented with the sufferings of this world, wise men break the tie produced by ignorance, no longer entertain any worldly hopes, and devote their time to a realisation of the identity of their souls with the Brahman, in doing which all their sins are destroyed." (प.) If we adopt the reading करटिनः, then the idea of elephants will not be inferred but expressed. The अलंकार then would be समस्तवस्तुविषय सावयवरूपक.

15. The reading अशुजलनिधेः is wrong. महादेव explains सर्वं कामादिकमिह etc., as—सर्वं कामं धर्मार्थादित्रयं. पारमासुं सकामाः is as good as पारमारोढुकामाः

16. अच्युतराय reads नाभिचक्राणि and remarks नाभिहृदयानीति पाठस्तु सरल एव. आश्लिष्य is as good as आलिंग्य. But आलक्ष्य does not fit in here.

17. " The remembrance of Kṛṣṇa is the very remedy that is wanted, and hence if the soul is devoted to Kṛṣṇa, there is no longer any cause for it to be distressed." महादेव explains चेतः शरणावस्थं किं नाम कदापि पुरुषस्य as शरणावस्थं शरणागतं पुरुषस्य चेतः अन्तःकरणं कीदृशं न कं दापि दद्दात्येवेत्यर्थः। एकदेशविकृतमनन्यवत् ज्ञेयम्.

18. 'अत्र हरिचरणभजनच्युतिभयाद्राज्यसुखस्य तिरस्कारः. R. G.' मा भासन्तु—May not shine upon me. संगीतसुभगाः as good as झंकारसुभगाः. The reading of Vaidya is द्रविणमदिराघूर्णितदृशां which he explains as संपात्तिमद्यसेवनेन भ्रांतदृशाम्.

19. " वयसः शेषे, strictly speaking, means 'in the remaining part of the life.' The reading in R. G. where this verse is given as an instance of आक्षेप according to the opinion of some, is शेषे वयसि त्वमागतः &c." The construction will be त्वं शेषे वयसि किं निःशंकं शेषे, मृत्युः आगतः. निःशंकः will go with त्वं, if we adopt it.

20. अच्युतराय explains the reading संपादयामि ..यदयम् as—अहं धरातले धावं धावं पुन: पुनर्यौवनं विधाय किं संपादयामि किं वाग्रे संपादयिष्यामि। सुखादेर्दैवमात्रायत्तत्वाद् व्यर्थ एव तदर्थमायास इत्याशय:। The reading धावन् धावन् is not so appropriate as that of our text, as there will be प्रथमासामानाधिकरण्य in the शतृप्रत्यय.

21. " The *alaṅkāra* is प्रत्यनीक, since the mind, unable to do any injury to the god Śiva who is its real enemy on account of his having destroyed Cupid, the mind-born god (and hence its son), satisfies its thirst of revenge by doing some harm to a person who is devoted to Śiva. But the simple fact contained in the verse is that the mind, while it is being directed towards God, is often attracted by worldly objects.' For another instance of the प्रत्यनीकालंकार cf. II. 93. supra. अच्युतराय reads आमनन्तं and explains it as वेदत: स्मरन्तं.

22. अच्युतराय explains मेदिनीधर as mountain, but it is more appropriate to take it with Mr. Vaidya in the sense of tree, for Rāma could not have been mistaken for a mountain.

23. Mr. Vaidya reads रघुपते: कायच्छाया विलोकनतत्परैरुदित-कुतुकै: and explains it as उदितकुतुकै: प्राप्तकुतूहलै: (विलोकनतत्परै: दर्शनोत्सुकै:) रघुपते: कायच्छाया देहकान्ति:।

24. जलदच्युता is as good as जलदात् च्युता, the former being a Compound. Sītā being of golden colour is mistaken for 'lightning' or 'a creeper of the celestial tree.'

25. समानां = years, is a better reading.

26. आमूलात्...पयोधे: From north to south. महादेव reads °भाग्यभाजां नृपाणां and explains in his usual curious way as—भाग्यं सुखं भजतां सेवतां पुरुषाणां मध्ये नृपाणां महमदक्षोणिपतीनां सभायामित्यर्थ:।

27. अच्युतराय quotes a parallel verse—सुभाषितेन गीतेन युवतीनां च लीलया। यस्य नो द्रवते चित्तं स वै मुक्तोऽथवा पशु:। The metre

is शिखरिणी. °रसनं=°शब्दः, but is less appropriate than रणन which means playing. °कला is wrong. The word नृपशु. is again curiously explained by महादेव as क्षितीशो महम्मदः.

28. Wirh the first two lines cf. बोद्धारो मत्सरग्रस्ताः etc. Bh. II. महादेव gives the reading मद्वाचमंकुशविषादमनादरेण and indulges into the following fanciful and wrong explanation मद्वाचं अंकुशवद्विषादं दुःखं यथास्यात्तथा हस्तिनां अंकुशं यथा तथैव पंडितानां मम वाणी विषादकरी तत् यथा स्यात्तथाऽनादरेण. If we adopt मद्वाचं as द्वितीयान्त, then whose object will it be? र० reads मात्सर्यमन्दमनसां which means-whose minds are dull on account of envy. °भुग्नमनसां would mean—whose minds are depressed. तरसा and सहसा are equally good. धास्यसितमां is wrong, second person of the verb is required here. यास्यसि सतां is equallv good. कति नो is better reading, as it means—how many विलासs would you not have?—more emphatic. र० reads विपुलं विलासं, singular, where it will have to be taken in the Collective sense.

29. अच्युतराय remarks thus with regard to the persons to whom and the times at which मधु etc. do not give delight:—तत्र मधुद्राक्षे पित्तोपहतरसनस्य सर्वस्य, अमृतवामाधरसुधे तु मिळिते चेज्जीवन्मुक्तानामेव, केवलवामाधरसुधा तु तादृशवृद्धस्यैवानादरविष इति विभागो वोध्यः। "The poet means to say that the delight resulting from his poetry is not, like that of मधु etc., rastricted to any particular persons or times, but that it is universal."

31. महादेव's readings is—द्राक्षाक्षीरेक्षुमाक्षिकादीनां: माधुर्ये धुर्यैः अपि and it is an improvement on the text where we have to understand सद्भिः अपि. अन्यैषा, again, is better than वन्यैव, as the former suggests what the latter expresses.

32. "नित्य duties are thus defined: नित्यान्यकरणे प्रत्यवायसाधनानि संध्यावन्दनादीनि. Vedāntasāra. But I do not see what लोकाधिकत्व lies in things like संध्यावन्दन and others.

The King of Delhi referred to in the second line must have been Shah Jahan. पाणिपल्लवतले वयो नीतम् etc. shows the great ease and happiness with which he passed his youth at the court of Delhi. The reading given in the foot-note for the third line means, 'the highest truth (about Brahman) is now being meditated upon in the city of S'iva, the destroyer of the demon, Andhaka.' The city meant is Benares. From the constant references to Kṛṣṇa, the Yamunā, and Vṛndāvana, in the verses of the fourth Vilāsa it seems to be certain that the poet must have originally lived in Mathurā, as the reading of the text says. And on the strength of the other reading and the popular traditions this also may be conjectured that he must have subsequently gone to reside also in Benares at least for some period. लोकाधिकम् may be taken either as an adjective or as an adverb."

33. On हरिष्यन्ति etc. अच्युतराय remarks : केचिद् दुर्जनास्तावन्मदीयोऽयं श्लोको मदीयोऽयं श्लोक इति विद्वत्सदःसु श्लाघनेनापहारं करिष्यन्तीति तन्निराकरणार्थमेवेति द्योत्यते. "When मया is present in the verse, मदीय looks awkward. स्वकीय would have been better."

भामिनीविलासस्थ श्लोकानां सूची।

Extra verses not contained in the text, but found in some of the Mss. and printed editions.*

APPENDIX

VILĀSA I

†किमहं वदामि खल दिव्यमते गुणपक्षपातमभितो भवतः ।
गुणशालिनो निखिलसाधुजनान्यदहर्निशं न खलु विस्मरसि ॥
रे खल तव खलु चरितं विदुषामग्रे विविच्य वक्ष्यामि ।
अथवालं पापात्मन् कृतया कथयापि ते हतया ॥
आनन्दमृगदावाग्निः शीलशाखिमदद्विपः ।
ज्ञानदीपमहावायुरयं खलसमागमः ॥
खलास्तु कुशलाः साधुहितप्रत्यूहकर्मणि ।
निपुणाः फणिनः प्राणानपहर्तुं निरागसाम् ॥
वदने विनिवेशिता भुजङ्गी पिशुनानां रसनामिषेण धात्रा ।
अनया कथमन्यथावलीढा न हि जीवन्ति जना मनागमन्त्राः ॥
कृतं त्वयोन्नतं कृत्यमर्जितं चामलं यशः ।
यावज्जीवं सखे तुभ्यं दास्यामो विपुलाशिषः ॥
अविरतं परकार्यकृतां सतां मधुरिमातिशयेन वचोऽमृतम् ।
अपि च मानसमम्बुनिधिर्यशो विमलशारदचन्दिरचन्द्रिका§ ॥

---

* This portion is taken from the edition of the Bhāminīvilāsa by the late Shivaram Mahadeo Paranjape.

† A. F. only have these verses, although F does not give them exactly in the same order in which A does.

§ Mr. Vaidya's edition gives the following verse after this :

एत्य कुसुमाकरो मे संजीवयिता गिरं चिरं मग्नाम् ।
इति चिन्तयतो हृदये पिकस्य समधायि शौभिकेन शरः ॥

निर्गुणः शोभते नैव विपुलाडम्बरोऽपि ना ।
आपातरम्यपुष्पश्रीशोभितः शाल्मलिर्यथा ॥
पङ्कैर्विना सरो भाति सदः खलजनैर्विना ।
कटुवर्णैर्विना काव्यं मानसं विषयैर्विना ॥
तत्त्वं किमपि काव्यानां जानाति विरलो भुवि ।
मार्मिकः को मरन्दानामन्तरेण मधुव्रतम् ॥
सरजस्कां पाण्डुवर्णां कण्टकप्रकरान्विताम् ।
केतकीं सेवसे हन्त कथं रोलम्ब निस्त्रपः ॥
यथा तानं विना रागो यथा मानं विना नृपः ।
यथा दानं विना हस्ती तथा ज्ञानं विना यतिः ॥
सन्तः स्वतः प्रकाशन्ते गुणा न परतो नृणाम् ।
आमोदो न हि कस्तूर्याः शपथेन विभाव्यते ॥
अयि बत गुरुगर्वं मा स्म कस्तूरि यासी-
रखिलपरिमलानां मौलिना सौरभेण ।
गिरिगहनगुहायां लीनमत्यन्तदीनं
स्वजनकममुनैव प्राणहीनं करोषि ॥
दूरीकरोति कुमतिं विमलीकरोति चेतश्चिरन्तनमघं चुलुकीकरोति ।
भूतेषु किंच करुणां बहुलीकरोति सङ्गः सतां किमु न मङ्गलमातनोति॥
अनवरतपरोपकारव्यग्रीभवदमलचेतसां महताम् ।
आपातकाटवानि स्फुरन्ति वचनानि भेषजानीव ॥
व्यागुञ्जन्मधुकरपुञ्जमञ्जुगीतामाकर्ण्य स्तुतिमुदयत्त्रपातिरेकात् ।
आभूमीतलनतकन्धराणि मन्येऽरण्येऽस्मिन्नवनिरुहां कुटुम्बकानि ॥
मृतस्य लिप्सा कृपणस्य दित्सा विमार्गगायाश्च रुचिः स्वकान्ते ।
सर्पस्य शान्तिः कुटिलस्य मैत्री विधातृसृष्टौ न हि दृष्टपूर्वा ॥

उत्तमानामपि स्त्रीणां विश्वासो नैव विद्यते ।
राजाप्रियाः कैरविण्यौ रमन्ते मधुपैः सह ॥
अयाचितः सुखं दत्ते याचितश्च न यच्छति ।
सर्वस्वं चापि हरते विधिरुच्छृङ्खलो नृणाम्* ॥
खण्डितानेत्रकञ्जालिमञ्जुरञ्जनपण्डिताः ।
मण्डिताखिलदिक्प्रान्ताश्चण्डांशोः पान्तु भानवः ॥

VILĀSA II

†यदवधि दयितो विलोचनाभ्यां सहचरि दैववशेन दूरतोऽभूत् ।
तदवधि शिथिलीकृतो मदीयैरथ करणैः प्रणयो निजक्रियासु ॥
निखिलां रजनीं प्रियेण दूरादुपयातेन विबोधिता कथाभिः ।
अधिकं न हि पारयामि वक्तुं सखि मा जल्प तवायसी रसज्ञा ॥
निपतद्बाष्पसंरोधमुक्तचाञ्चल्यतारकम् ।
कदा नयननीलाब्जमालोकेय मृगीदृशः ॥
यदि लक्ष्मण सा मृगेक्षणा न मदीक्षासरणिं समेष्यति ।
अमुना जडजीवितेन मे जगता वा विफलेन किं फलम् ॥
भवनं करुणावती विशन्ती गमनाज्ञालवलाभलालसेषु ।
तरुणेषु विलोचनाब्जमालामथ बाला पथि पातयांबभूव ॥

---

* After this Mr. Vaidya's edition gives the following verse which is not found in A.

दोर्दण्डद्वयकुण्डलीकृतलसत्कोदण्डचण्डाशुग-
ध्वस्तोद्दण्डविपक्षमण्डलमथ त्वां वीक्ष्य मध्येरणम् ।
वल्गद्गाण्डिवमुक्तकाण्डवलयज्वालावलीताण्डव-
भ्रश्यत्खाण्डवरुष्टपाण्डवमहो को न क्षितीशः स्मरेत् ॥

† The following thirteen verses are found in Mr. Vaidya's edition as lying between 55 and 56 of this edition.

पापं हन्त मया हृतेन विहितं सीतापि यद्यापिता
सा मामिन्दुमुखी विना बत वने किं जीवितं धास्यति ।
आलोकेय कथं मुखं सुकृतिनां किं ते वदिष्यन्ति मां
राज्यं यातु रसातलं पुनरिदं न प्राणितुं कामये ॥

उषसि प्रतिपक्षकामिनीसदनादन्तिकमञ्चति प्रिये ।
सुदृशो नयनाब्जकोणयोरुदियाय त्वरयारुणद्युतिः ॥

क्षमापणैकपदयोः पदयोः पतति प्रिये ।
शेमुः सरोजवदनानयनारुणकान्तयः ॥

निर्वासयन्तीं धृतिमङ्गनानां शोभां हरेरेणदृशो धयन्त्याः ।
चिरापराधस्मृतिमांसलोऽपि रोषः क्षणप्राघुणिको बभूव ॥

राज्ञो मत्प्रतिकूलान्मे महद्भयमुपस्थितम् ।
बाले वारय पान्थस्य वासदानविधानतः ॥

मलयानिलमनलीयति मणिभवने काननीयति क्षणतः ।
विरहेण विकलहृदया निर्जलमीनायते महिला ॥

कालागुरुद्रवं सा हालाहलवद्विजानती नितराम् ।
अपि नीलोत्पलमालां बाला व्यालावलिं किलामनुत ॥

विधिवञ्चितया मया न यातं सखि सङ्केतनिकेतनं प्रियस्य ।
अधुना बत किं विधातुकामो मयि कामो नृपतिः पुनर्न जाने* ॥

†प्रादुर्भवति पयोदे कज्जलमलिनं बभूव नभः ।
रक्तं च पथिकहृदयं कपोलपाली मृगीदृशः पाण्डुः ॥

---

* After this Mr. Vaidya's edition has विरहेण विकलहृदया &c. But I have not given it here since it finds place in my text according to the order of all of my Mss.

† This is read in Mr. Vaidya's edition between 70 and 71 of this.

*सुविरलमौक्तिकतारे धवलांशुकचन्द्रिकाचमत्कारे ।
वदनपरिपूर्णचन्द्रे सुन्दरि राकासि नात्र संदेहः ॥
रूपजला चलनयना नाभ्यावर्ता कचावलीभुजङ्गा ।
मज्जन्ति यत्र सन्तः सेयं तरुणी तरङ्गिणी विषमा ॥
शोणाधरांशुसंभिन्नास्तन्वि ते वदनाम्बुजे ।
केसरा इव काशन्ते कान्तदन्तालिकान्तयः ॥
†तया तिलोत्तमीयन्त्या मृगशावकचक्षुषा ।
ममायं मनुषो लोको नाकलोक इवाभवत् ॥
अङ्कायमानमलिके मृगनाभिपङ्कं पङ्केरुहाक्षि वदनं तव वीक्ष्य बिभ्रत् ।
उल्लासपल्लवितकोमलपक्ष्ममूलाश्चञ्चूपुटं चटुलयन्ति चिरं चकोराः ॥
शिशिरेण यथा सरोरुहं दिवसेनामृतरश्मिमण्डलम् ।
न मनागपि तन्वि शोभते तव रोषेण तथेदमाननम् ॥
चलद्भृङ्गमिवाम्भोजमधीरनयनं मुखम् ।
तदीयं यदि दृश्येत कामः क्रुद्धोऽस्तु किं ततः ॥
शतकोटिकठिनचित्तः सोऽहं तस्याः सुधैकमयमूर्तेः ।
येनाकारिषि मित्रं स विकलहृदयो विधिर्वाच्यः ॥
श्यामलेनाङ्कितं बाले भाले केनापि लक्ष्मणा ।
मुखं तवान्तरासुप्तभृङ्गफुल्लाम्बुजायते ॥
अद्वितीयं रुचात्मानं मत्वा किं चन्द्र हृष्यसि ।
भूमण्डलमिदं मूढ केन वा विनिभालितम् ॥
नीलाञ्चलेन संवृतमाननमाभाति हरिणनयनायाः ॥
प्रतिबिम्बित इव यमुनागभीरनीरान्तरेणाङ्कः ॥

* The following three verses are found in Mr. Vaidya's edition between 77 and 78 of this.

† The following verses are found in Mr. Vaidya's edition between 78 and 79 of this.

स्तनाभोगे पतन् भाति कपोलात्कुटिलोऽलकः ।
शशाङ्कबिम्बतो मेरौ लम्बमान इवोरगः ॥

यथा लतायाः स्तबकानतायाः स्तनावनम्रे नितरां समासि ।
तथा लता पल्लविनी सगर्वे शोणाधरायाः सदृशी तवापि ॥

इदं लताभिः स्तबकानताभिर्मनोहरं हन्त वनान्तरालम् ।
सदैव सेव्यं स्तनभारवत्यो न चेद्युवत्यो हृदयं हरेयुः ॥

सा मदागमनबृंहिततोषा जागरेण गमिताखिलदोषा ।
बोधितापि बुबुधे मधुपैर्न प्रातराननजसौरभलुब्धैः ॥

अविचिन्त्यशक्तिविभवेन सुन्दरि प्रथितस्य शम्बररिपोः प्रभावतः ।
विधुभावमञ्चतितमां तवाननं नयने सरोजदलनिर्विशेषताम् ॥

मीनवती नयनाभ्यां करचरणाभ्यां प्रफुल्लकमलवती ।
शैवालिनी च केशैः सुरसेयं सुन्दरी सरसी ॥

पान्थ मन्दमते किं वा संतापमनुविन्दसि ।
पयोधरं समाशास्व येन शान्तिमवाप्नुयाः ॥

संपश्यतां तामतिमात्रतन्वीं शोभाभिराभासितसर्वलोकाम् ।
सौदामिनी वा सितयामिनी वेत्येवं जनानां हृदि संशयोऽभूत् ॥

सपल्लवा किं नु विभाति वल्लरी सफुल्लपद्मा किमियं नु पद्मिनी ।
समुल्लसत्पाणिपदां स्मिताननामितीक्षमाणैः समलम्भि संशयः ॥

नेत्राभिरामं रामाया वदनं वीक्ष्य तत्क्षणम् ।
सरोजं चन्द्रबिम्बं वेत्यखिलाः समशेरत ॥

कनकद्रवकान्तिकान्तया मिलितं राममुदीक्ष्य कान्तया ।
चपलायुतवारिदभ्रमान्ननृते चातकपोतकैर्वने ॥

वानेतेति वदन्त्येतां लोकाः सर्वे वदन्तु ते ।
यूनां परिणता सेयं तपस्येति मतं मम ॥

स्मयमानाननां तत्र तां विलोक्य विलासिनीम् ।
चकोराश्चञ्चरीकाश्च मुदं परतरां ययुः ॥

वदनकमलेन बाले स्मितसुषमालेशमादधासि यदा ।
जगदिह तदैव जाने दशार्धबाणेन विजितमिति ॥

कलिन्दजानीरभरेऽर्धमग्ना बकाः प्रकामं कृतभूरिशब्दाः ।
ध्वान्तेन वैराद्विनिगीर्यमाणाः क्रोशन्ति मन्ये शशिनः किशोराः ॥

परस्परासङ्गसुखान्नतभ्रुवः पयोधरौ पीनतरौ बभूवतुः ।
तयोरमुष्यन्नयमुन्नतिं परामवैमि मध्यस्तनिमानमेति ॥

जनमोहकरं तवालि मन्ये चिकुराकारमिदं घनान्धकारम् ।
वदनेन्दुरुचामिहाप्रचारादिव तन्वाङ्गि नितान्तकान्तिकान्तम् ॥

दिवानिशं वारिणि कण्ठदघ्ने दिवाकराराधनमाचरन्ती ।
वक्षोजतायै किमु पक्ष्मलाक्ष्यास्तपश्चरत्यंबुजपङ्क्तिरेषा ॥

वियोगवह्निकुण्डेऽस्मिन् हृदये ते वियोगिनि ।
प्रियसंगसुखायेव मुक्ताहारस्तपस्यति ॥

निधिं लावण्यानां तव खलु मुखं निर्मितवतो
महामोहं मन्ये सरसिरुहसूनोरुपचितम् ।
उपेक्ष्य त्वां यस्माद्विधुमयमकस्मादिह कृती
कलाहीनं दीनं विकल इव राजानमकरोत् ॥

स्तनान्तर्गतमाणिक्यवपुर्बहिरुपागतम् ।
मनोऽनुरागि ते तन्वि मन्ये वल्लभमीक्षितुम् ॥

जगदन्तरममृतमयैरंशुभिरापूरयन्नितराम् ।
उदयति वदनव्याजात् किमु राजा हरिणशावनयनायाः ॥

तिमिरशारदचन्द्रिरचन्द्रिकाः कमलविद्रुमचम्पककोरकाः ।
यदि मिलन्ति कदापि तदाननं खलु तदा कलया तुलयामहे ॥

प्रिये विषादं जहिहीति वाचं प्रिये सरागं वदति प्रियायाः ।
वारामुदारा विजगाल धारा विलोचनाभ्यां मनसश्च मानः ॥
राज्यभिषेकमाज्ञाय शम्बरासुरवैरिणः ।
सुधाभिर्जगतीमध्यं लिम्पतीव सुधाकरः ॥
आननं मृगशावाक्ष्या वीक्ष्य लोलालकावृतम् ।
भ्रमद्भ्रमरसंभारं स्मरामि सरसीरुहम् ॥
यान्ती गुरुजनैः साकं स्मयमानाननाम्बुजा ।
तिर्यग्ग्रीवं यदद्राक्षीत्तन्निष्पत्राकरोज्जगत्* ॥
मृणालमन्दानिलचन्दनानामुशीरशैवालकुशेशयानाम् ।
वियोगदूरीकृतचेतनानां विनैव शैत्यं भवति प्रतीतिः ॥
विबोधयन् करस्पर्शैः पद्मिनीं मुद्रिताननाम् ।
परिपूर्णोऽनुरागेण प्रातर्जयति भास्करः ॥
आनम्य वल्गुवचनैर्विनिवारितेऽपि
रोषात्प्रयातुमुदिते मयि दूरदेशम् ।
बाला कराङ्गुलिनिदेशवशंवदेन
क्रीडाविडालशिशुनाशु रुरोध मार्गम् ॥
अभूदप्रत्यूहः कुसुमशरकोदण्डमहिमा
विलीनो लोकानां सह नयनतापोऽपि तिमिरैः ।
तवास्मिन् पीयूषं किरति परितस्तन्वि वदने
कुतो हेतोः श्वेतो विधुरयमुदेति प्रतिदिनम् ॥
विनैव शस्त्रं हृदयानि यूनां विवेकभाजामपि दारयन्त्यः ।
अनल्पमायामयवल्गुलीला जयन्ति नीलाब्जदलायतात्क्ष्यः ॥

---

* After this Mr. Vaidya's edition reads नयनानि वहन्तु &c. But I do not give it here, since it finds place in my text according to the order of all of my Mss.

यदवधि विलासभवनं यौवनमुदियाय चन्द्रवदनायाः ।
दहनं विनैव तदवधि यूनां हृदयानि दह्यन्ते ॥
न मिश्रयति लोचने सहसितं न संभाषते
कथासु तव किं च सा विरचयत्यरालां भ्रुवम् ।
विपक्षसुदृशः कथामिति निवेदयन्त्या पुरः
प्रियस्य शिथिलीकृतः स्वविषयेऽनुरागग्रहः ॥
वडवानलकालकूटवन्मथरव्यालगणैः सहैधितः ।
रजनीरमणो भवेन्नृणां न कथं प्राणवियोगकारणम् ॥
लभ्येत पुण्यैर्गृहिणी मनोज्ञा तया सुपुत्राः परितः पवित्राः ।
स्फीतं यशस्तैः समुदेति नित्यं तेनास्य नित्यः खलु नाकलोकः ॥
प्रभुरपि याचितुकामो भजते वामोरु लाघवं सहसा ।
यदहं त्वयाधरार्थी सपदि विमुख्या निराशतां नीतः ॥
जलकुम्भमुम्भितरसं सपदि सरस्याः समानयन्त्यास्ते ।
तटकुञ्जगूढसुरतं भगवानेको मनोभवो वेद ॥
त्वमिव पथिकः प्रियो मे विटपिस्तोमेषु गमयति क्लेशान् ।
किमितोऽन्यत् कुशलं मे संप्रति यत्पान्थ जीवामि* ॥
तुलामनालोक्य निजामखर्वं गौराङ्गि गर्वं न कदापि कुर्याः ।
लसन्ति नानाफलभारवत्यो लताः कियत्यो गहनान्तरेषु ॥
इयमुल्लसिता मुखस्य शोभा परिफुल्लं नयनाम्बुजद्वयं ते ।
जलदालिमयं जगद्वितन्वन् कलितः कपि किमालि नीलमेघः ॥
आसाद्य सलिलान्तः सवितारमुपास्य सादरं तपसा ।
अधुनाब्जेन मनाक् तव मानिनि तुलना मुखस्यापि ॥

---

* In Mr. Vaidya's edition किमिति कृशासि कृशोदरि &c. is found after this. But I do not give it here, since it occurs in my text.

अयि मन्दस्मितमधुरं वदनं तन्वङ्गि यदि मनाक् कुरुषे ।
अधुनैव कलय शमितं राकारमणस्य हन्त साम्राज्यम् ॥
मधुरतरं स्मयमानः स्वस्मिन्नेवालपञ्छनैः किमपि ।
कोकनदयंस्त्रिलोकीमालम्बशून्यमीक्षते क्षीबः ॥
मधुरसान्मधुरं हि तवाधरं तरुणि मद्वदने विनिवेशय ।
मम गृहाण करेण कराम्बुजं प प पतामि ह हा भ भ भूतले ॥
शतेनोपायानां कथमपि गतः सौधशिखरं
सुधाफेनस्वच्छे रहसि शयितां पुष्पशयने ।
विबोध्य क्षामांगीं चकितनयनां स्मेरवदनां
सनिःश्वासं श्लिष्यत्यहह सुकृती राजरमणीम् ॥
गुञ्जन्ति मञ्जु परितो गत्वा धावन्ति संमुखम् ।
आवर्तन्ते विवर्तन्ते सरसीषु मधुव्रताः ॥
यथा तथा तामरसेक्षणा मया पुनः सरागं नितरां निषेविता ।
तथा तथा तत्त्वकथेव सर्वतो विकृष्य मामेकरसं चकार सा ॥
हरिणीप्रेक्षणा यत्र गृहिणी न विलोक्यते ।
सेवितं सर्वसंपद्भिरपि तद्भवनं वनम् ॥
लोलालकावलिचलन्नयनारविन्दलीलावशंवदितलोकविलोचनायाः ।
सायाह्नि प्रणयिनो भवनं व्रजन्त्याश्चेतो न कस्य हरते गतिरङ्गनायाः ॥
दन्तांशुकान्तमरविन्दरमापहारि सान्द्रामृतं वदनमेणविलोचनायाः ।
वेधा विधाय पुनरुक्तमिवेन्दुबिम्बं दूरीकरोति न कथं विदुषां वरेण्यः ॥
सानुकम्पाः सानुरागाश्चतुराः शीलशीतलाः ।
हरन्ति हृदयं हन्त कान्तायाः स्वान्तवृत्तयः ॥
*विलसत्याननं तस्या नासाग्रस्थितमौक्तिकम् ।
आलक्षितबुधाश्लेषं राकेन्दोरिव मण्डलम् ॥

* In Mr. Vaidya's edition this is found between 93 and 94.

VILĀSA IV

*जगज्जालं ज्योत्स्नामयनवसुधाभिर्जटिलय-
ञ्जनानां संतापं त्रिविधमपि सद्यः प्रशमयन् ।
श्रितो वृन्दारण्यं नतनिखिलवृन्दारकवृतो
मम स्वान्तध्वान्तं तिरयतु नवीनो जलधरः ॥
ग्रीष्मचण्डकरमण्डलभीष्मज्वालसंसरणतापितमूर्तेः ।
प्रावृषेण्य इव वारिधरो मे वेदनां हरतु वृष्णिवरेण्यः ॥
अपारे संसारे विषमविषयारण्यसरणौ
मम भ्रामं भ्रामं विगलितविरामं जडमतेः ।
परिश्रान्तस्यायं तरणितनयातीरनिलयः
समन्तात्संतापं हरिनवतमालस्तिरयतु ॥
आलिङ्गितो जलधिकन्यकया सलीलं
लग्नः प्रियंगुलतयेव तरुस्तमालः ।
देहावसानसमये हृदये मदीये
देवश्चकास्तु भगवानरविन्दनाभः ॥
नयनानन्दसंदोहतुन्दिलीकरणक्षमा ।
तिरयत्वाशु संतापं कापि कादम्बिनी मम ॥
†गणिकाजामिलमुख्यानवता भवता बताहमपि ।
सीदन् भवमरुगर्ते करुणामूर्ते न सर्वथोपेक्ष्यः ॥
§मलयानिलकालकूटयो रमणीकुंतलभोगिभोगयोः ।
श्वपचात्मभुवोर्निरंतरा मम भूयात्परमात्मनि स्थितिः ॥

---

* The following five verses are found in Mr. Vaidya's edition between 4 and 5 of this.

† This is found in Mr. Vaidya's edition between 6 and 7 of this.

§ The following five verses are found in Mr. Vaidya's edition between 16 and 17 of this.

निखिलं जगदेव नश्वरं पुनरस्मिन्नितरां कलेवरम् ।
अथ तस्य कृते कियानयं क्रियते हन्त जनैः परिश्रमः ॥
प्रतिपलमखिलाँल्लोकान्मृत्युमुखं प्रविशतो निरीक्ष्यापि ।
हा हन्त किमिति चित्तं विरमति नाद्यापि विषयेभ्यः ।
सपदि विलयमेतु राजलक्ष्मीरुपरि पतन्त्वथवा कृपाणधाराः ।
अपहरतुतरां शिरः कृतान्तो मम तु मतिर्न मनागपैतु धर्मात् ॥
अपि बहलदहनजालं मूर्ध्नि रिपुर्मे निरंतरं धमतु ।
पातयतु वासिधारामहमणुमात्रं न किंचिदपि भाषे ॥

Kāvya

Sanskrit Lit — Kāvya
— Poetry